

Родне слова

штомесячны навуковы і метадычны часопіс

8/2023

(428)

Жнівень

ISSN 0234-1360

**Carmen
Nicolai Hussoviani
de statura
feritate
ac
venatione
bisonitis**

Да 500-годдзя выдання
паэмы Міколы Гусоўскага

ФАРБЫ.
ПОСТАЦІ.
НАТХНЕННЕ

ДА 85-ГОДДЗЯ БЕЛАРУСКАГА САЮЗА МАСТАКОЎ

*Аляксандр Ксендзоў.
Мікола Гусоўскі.
1980 г. Палатно, алей.*

Роднае слова

2023/8
(428)
жнівень

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (старшыня)
доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
доктар педагогічных навук В. Зелянко (намеснік)
доктар педагогічных навук Г. Валочка
доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
доктар філалагічных навук І. Казакова
кандыдат філалагічных навук І. Капылоў
доктар гістарычных навук,
доктар архітэктуры А. Лакотка
доктар філалагічных навук А. Лукашанец

доктар філалагічных навук В. Максімовіч
доктар культуралогіі У. Мартынаў
доктар філалагічных навук А. Ненадавец
доктар філалагічных навук В. Новак
доктар культуралогіі А. Павільч
доктар філалагічных навук В. Рагойша
доктар філалагічных навук І. Роўда
доктар філалагічных навук І. Саверчанка
доктар філалагічных навук В. Старычонак
кандыдат філалагічных навук М. Трус
доктар філалагічных навук І. Чарота
доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Р. Аладава, А. Белая, Д. Дзятко,
Л. Леванцэвіч, В. Ляшчынская,
А. Макарэвіч, З. Мельнікава, П. Міхайлаў,

В. Русілка, А. Садоўская, А. Солахаў,
А. Станкевіч, Н. Усава, Н. Шаранговіч,
І. Штэйнер, М. Яленскі

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, А. Бадак, І. Булаўкіна,
В. Душэўская, Р. Ільіна, Г. Запартыка,
В. Кажура, А. Карлюкевіч, Л. Лазарчык,

А. Марціновіч, Г. Марчук, М. Пазнякоў,
А. Панфіленка, Т. Прадзед, С. Рачэўскі,
Л. Собаль, І. Таяноўская, В. Шніп

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навук, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагогічных навук (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры)

Пасведчанне
аб дзяржаўнай рэгістрацыі
сродку масавай інфармацыі
№ 561 ад 20.07.2009,
выдадзенае
Міністэрствам інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Заснавальнікі:
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь,
грамадскае аб'яднанне
“Саюз пісьменнікаў
Беларусі”

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988–1991,
№ 1–48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар

**Наталля Мікалаеўна
ШАПРАН**

ROD-SLOVA.BY

ДА 500-ГОДДЗЯ ВЫДАННЯ “ПЕСНІ ПРА ЗУБРА”

МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Саверчанка Іван. Лацінамоўны шэдэўр Міколы Гусоўскага	3
Суша Алесь. Пра што нам кажуць арыгінальныя выданні “Песні пра зубра” Міколы Гусоўскага	5
Сычова Святлана. Адлюстраванне часу ў паэме “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага	12
Мінкевіч Дзмітрый. Асаблівасці перакладу ўласных імён паэмы “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага	16
Харытонава Вікторыя. “Мікола Гусоўскі. Песня пра зубра”: Выстаўка ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі	20
Акушэвіч Андрэй. “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага ў кантэксце выкладання беларускай літаратуры ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі	23
Есіс Яўген. Вывучэнне манаграфічнай тэмы “Мікола Гусоўскі”: Сістэма ўрокаў беларускай літаратуры (IX клас)	27
Навумчык Мікалай. Паэма “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага : Тэставае заданне (IX клас)	30

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Дуктава Любоў. Культурны код як падмурак да разумення нацыянальных вобразаў у прыгожым пісьменстве	33
Сабуць Аліна. Феномен беларускай літаратурнай калыскі [Пра кнігу “Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі” А. Карлюкевіча]	38
Батурына Алена. Сірэна, русалка, ундзіна: фантастычныя жаночыя вобразы ў беларускай і нямецкай літаратуры рамантызму	41
Стасюк Уладзімір. “На мяжы расстання і сустрэчы”: Канцэпт <i>камунікацыя</i> ў паэтычным дыскурсе Мікалая Аляхновіча	45

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Балуш Таццяна, Чуханова Анжэла. Канцэпт “праца” ў парэміялогіі беларускай і рускай моў	48
Даніловіч Мікола. Утварэнне фразеалагізмаў з прыказкаў. <i>Заканчэнне</i>	51
Галінтоўская Дар’я. Фразеалагізмы з кампанентам <i>галава</i> ў беларускай і англійскай мовах	54

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Мартынкевіч Святлана. Сачыненне як творчая праца: Ад тэорыі да практыкі	57
Караткевіч Вячаслаў. Дыягностыка метапрадметных і прадметных кампетэнцый: заданні: Беларуская літаратура (V клас)	60
Сайко Іна. Сістэматызацыя і паглыбленне ведаў па марфеміцы і словаўтварэнні: Складаныя словы і немарфемныя спосабы ўтварэння слоў (X клас)	62
Бубновіч Іна, Ляскевіч Святлана. Гісторыя мовы і сучаснасць: Граматычныя катэгорыі стараславянскага і беларускага займенніка	65
Караткевіч Вячаслаў, Варановіч Валерый, Караткевіч Ірына, Шаршнёва Вольга. Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: III этап XXXIX рэспубліканскай алімпіяды. 2022/23 навучальны год (IX клас)	70
Кажанеўская Алена. Разам з палясоўшчыкам Тарасам: Завочнае падарожжа ў Гарадок (VIII–XI класы)	74

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Трыфанова Наталля. Выданні друкарняў Беларусі XVI – першай паловы XIX ст. у зборы Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь	77
Шапран Сяргей. Мастак-інкогніта, або “Адэсіт” Майсей Сляпян і яго “Клябанскі млын”	80
Коўрык Аксана. Традыцыйны беларускі касцюм і яго элементы ў сучаснай сацыякультурнай прасторы. <i>Заканчэнне</i>	85
Укражэнко Ірына. Захаванне фальклорных традыцый у кантэксце трансфармацыі каштоўнасных арыенціраў грамадства	89
Урублеўскі Вадзім. Карані роду Шашалевічаў: Да паходжання Андрэя Мрыя	93

Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2023 год.
Верасень (47, 76).

Крыжаванка. Целеш Л. Калыска пісьменства і кнігадрукавання – старажытная Беларусь (96).

На трэцяй старонцы змешчана праца “Carmen...” **Усевалада Свентахоўскага** (2022 г., тыпаграфіка, папера, высокі друк).

У адпаведнасці з заканадаўствам аўтары нясуць адказнасць за зкладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.
Дасылаючы матэрыялы для публікацыі ў нашым часопісе, аўтары тым самым перадаюць выдаўцу невыключныя маёмасныя правы на ўзнаўленне, распаўсюджванне, паведамленне для ўсеагульнага ведама і іншыя магчымыя спосабы выкарыстання твора без абмежавання тэрыторыі распаўсюджвання (у тым ліку ў электроннай копіі часопіса), а таксама даюць згоду на апрацоўку персанальных звестак.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса rod-slova.by.
Калі не пазначана інашэ, то ілюстрацыйны матэрыял (фотаздымкі, графікі, табліцы, рэпрадукцыі) пададзены аўтарам / аўтарамі артыкула.

Паводле падатковага заканадаўства выдавецтва пры налічэнні ганарару падае звесткі пра даходы аўтараў незалежна ад факта атрымання грашовых сродкаў на рукі. Для таго каб ганарар не налічаўся, аўтар можа адмовіцца ад яго, прыклаўшы да матэрыялу, які дасылаецца ў рэдакцыю, заяву. Спампаваць заяву можна на сайце часопіса.

ДА 500-ГОДДЗЯ ВЫДААННЯ “ПЕСНІ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Іван САВЕРЧАНКА,
доктар філалагічных навук

ЛАЦІНАМОЎНЫ ШЭДЭЎР МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Мікола Гусоўскі належыць да ліку заснавальнікаў лацінамоўнай паэзіі Беларусі эпохі Рэнесансу. Месца яго нараджэння, а таксама этнічныя карані, на жаль, дакладна невядомыя. З-пад пера Микола Гусоўскага выйшлі выдатныя паэтычныя творы: сапфічны верш “Да святога Себасцьяна” (“Ad divum Sebastianum”, Cracoviae, 1523), “Новая і славетная перамога над туркамі ў ліпені месяца” (“Nova Et Miranda De Turcis Victoria”, Cracoviae, 1524), “Жыццё і подзвігі святога Гіяцынта” (“De vita et gestis Divi Hyacinthi opus culum”, Cracoviae, 1525),

Вяршыняй паэтычнага майстэрства М. Гусоўскага справядліва лічыцца лацінамоўная паэма “Песня пра зубра” (“Carmen de statura feritate ac venatione bisontis”, Cracovie, 1523).

“Песня пра зубра” – выдатны ўзор старажытнага пісьменства Беларусі на лацінскай мове, гонар старажытнай мастацкай культуры. Твор напісаны на пачатку 20-х гг. XVI ст. па вяртанні паэта з Рыма, куды ён ездзіў у складзе дыпламатычнай місіі.

Упершыню паэма была апублікавана ў складзе зборніка твораў М. Гусоўскага ў 1523 г. у Кракаўскай друкарні Ераніма Віетара пры дапамозе каралевы Боны Сфорцы, а таксама пры спрыянні яе сакратара – Людовіка Альфія і гнезненскага каноніка Карла Антонія Банонскага.

Як прызнаваўся сам аўтар, штуршком да абрання ў якасці аб’екта творчасці велічнай постаці зубра для яго паслужыла парада плоцкага біскупа Эразма напісаць маляўнічы апавед пра паляванне на рэдкага звера-асілка, каб пазней даслаць гэты тэкст у падарунак папу рымскаму Льву X.

Паэта прывабіла выдатная магчымасць паспрабаваць творчыя сілы ў асваенні новай тэмы. Пры гэтым М. Гусоўскі не абмежаваўся сухім выкананнем пісьменніцкага абавязку. Кіруючыся законамi творчасці – магчымасцямi сюжэтных хадоў, удалых кампазіцыйных элементаў і трапных дэталей-вобразаў – ён здолеў на высокім мастацкім узроўні апець прыгажосць Бацькаўшчыны, паказаць яе веліч, уславіць гераічнае мінулае беларускага народа, распавесці пра мужных ваяроў і мудрых гаспадароў краіны. Адказваючы арыгінальнай мастацкай формай на эстэтычныя запатрабаванні часу, майстар слова бліскуча выканаў уласную духоўную і асветніцкую місію.

У творы дамінуюць рэаліі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, згадваецца рака Днепр, што красамоўна сведчыць пра беларускае паходжанне аўтара паэмы.

Топіка “Песні пра зубра” надзвычай багатая: блізкая да натуралістычнай перадача паводзінаў зубра перамяжоўваецца з арыгінальнымі пейзажнымі за-

CARMEN
DE
STATURA
FERITATE
AC
VENATIONE
BISONTI

малёўкамі, апісаннямі бароў, рэк, пушчаў, сцэнамі палявання на звера, дэталямі падрыхтоўкі пастак, аповедамі пра народныя звычаі.

Паэтыка “Песні пра зубра” сінкрэтычная: формы прыгодніцкага жанру (лясныя прыгоды) арганічна спалучаны з элементамі эпікі, пейзажнай лірыкі. У асобных радках гучыць гумар, часам – сатыра і сарказм. Сярод важных мастацка-кампазіцыйных кампанентаў паэмы – гістарычнае паданне пра Вітаўта, заклік спыніць забойствы, малітва да Дзевы Марыі.

Вобразная матрыца паэмы параўнальна сціслая, колькасць персанажаў абмежаваная. Вобразы статычныя, бо аўтар яшчэ не ведае дынамікі характару, ён рэалізоўвае схему шматстайнасці характарыстык і ацэнак. М. Гусоўскі з сімпатыяй піша пра вялікага князя Жыгімонта I Старога і абяцае прысвяціць асобную песню яго гераічным учынкам.

Ключавы вобраз паэмы – зубр – валадар пушчаў. Аўтар маляўніча апісвае яго знешні выгляд, нораў і звычкі. Найбольш каларытная сцэна твора – паляванне на загнанага ў пастку звера, які становіцца надзвычай небяспечным. Пры апісанні зубра М. Гусоўскі выкарыстоўваў элементы псіхалагізму. Так, аўтар перадае светаадчуванне звера-асілка, яго стан у розныя моманты. Гаспадар пушчаў зубр сімвалізуе Беларусь, увасабляе фізічную моц народа і веліч роднай зямлі.

Надзвычай яркі ў паэме вобраз князя Вітаўта. У абмалёўцы М. Гусоўскага магутны валадар Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага выступае як прадбачлівы дзяржаўны дзеяч, мужны ваяр, які сваім прыкладам натхняе падначаленых, рыхтуе абаронцаў Айчыны. Князь шануе мужнасць, не любіць баязліўцаў. Ён пільна сочыць за выкананнем законаў (“звычайнага права”), строга судзіць злачынцаў, хабарнікаў, клятваадступнікаў. Вітаўт карыстаецца вялікім аўтарытэтам у свеце, яго баяцца і шануюць валадары многіх краін.

Паводле М. Гусоўскага, Вітаўт – набожны хрысціянін, які ваяўніча руйнуе паганскія капішчы, узводзіць бажніцы і будуе манастыры. Дзяржава пры ім дасягае найвышэйшай магутнасці, што дало падставы паэту ўслед за сучаснікамі назваць эпоху яго княжання “залатой парою”.

Героіка-эпічная ўстаўка пра дзейнасць Вітаўта мела выразна патрыятычны падтэкст. Паэт стварае ўзор, ідэал валадара Беларускай дзяржавы, які ў розных абставінах бароніць Айчыну, народ і паэтаў. Такім чынам М. Гусоўскі не толькі выказваў захапленне велічным мінулым роднай зямлі, але і апеляваў да сэрца і розуму вялікага князя Жыгімонта I Старога, каб той арганізаваў належны супраціў іншаземным захопнікам.

У паэтычным прысвячэнні Боне Сфорцы паэт адкрыта прасіў, каб яна “нараіла свайму яснавяльможнаму мужу” дбаць пра таленты – вучоных, мастакоў і паэтаў, бо дзяржава павінна абавірацца не толькі на войска і зброю, але і на духоўную сілу.

Паэма “Песня пра зубра” адметная і тым, што ў ёй напоўніцу прагучала грамадзянская пазіцыя аўтара. М. Гусоўскі ўзняў свой голас супраць братазбойчых войнаў, шляхецкіх звадак, тыраніі, сацыяльнага эгаізму. Паэт гнеўна асуджае каралёў і манархаў, што распачынаюць войны дзеля павелічэння багаццяў і задавальнення ўласных палітычных амбіцый. Паэт шчыра спачувае працоўным людзям, якія найбольш церпяць ад войнаў і звадак.

Універсальныя і гуманістычныя матывы яшчэ больш узмацняюцца ў заключным паэтычным акордзе – малітве да Дзевы Марыі. М. Гусоўскі просіць Маці Божую абараніць чалавечы род ад бедаў і няшчасцяў, варожых нападаў, палону, не дапусціць, каб прыпынілася праца чалавека-творцы.

У апошніх радках паэмы М. Гусоўскі выказвае надзею, што папа рымскі, як сапраўдны пантыфік, дадзенай яму Богам уладай, кансалідуе грамадства, скіруе людзей на стваральную працу.

Такім чынам, “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага – сапраўдны шэдэўр нацыянальнай лацінамоўнай літаратуры. У ёй выдатным чынам увасобілася высокая філалагічная культура і эстэтычныя густы тагачаснага беларускага грамадства.

Алесь СУША,
кандыдат культуралогіі

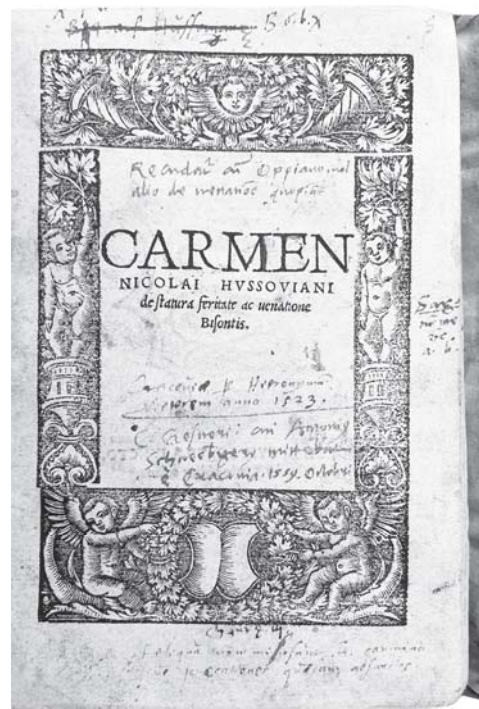
ПРА ШТО НАМ КАЖУЦЬ АРЫГІНАЛЬНЫЯ ВЫДАННІ “ПЕСНІ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Мікола Гусоўскі ўспрымаецца ў якасці аднаго з найбольш значных літаратараў і культурных творцаў эпохі Адраджэння ў Беларусі. Нашы суседзі ў Польшчы і Літве таксама ўключаюць яго ў спіс сваіх нацыянальных гістарычных дзеячаў. Пра Міколу Гусоўскага расказваюць настаўнікі ў школах, апавядаюць падручнікі і вучэбныя дапаможнікі для сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў, пра яго напісаны дысертацыі і манаграфіі. Яму ўсталяваны помнікі, яго іменем названы вуліцы, яго вобраз паказаны ў шматлікіх творах жывапісу і графікі...

Асноўнай і найбольш поўнай крыніцай звестак пра жыццё і чыннасць М. Гусоўскага (?–1533) застаецца знакамітая паэма “Песня пра зубра”, а таксама некаторыя іншыя творы, якія захаваліся да нашых дзён. Колькі ні шукалі даследчыкі ў архівах дакументы пра слаўнага паэта, успаміны пра яго працу ў розных гарадах Еўропы, вынікі заставаліся сціплымі і дазвалялі хіба дапоўніць наяўныя веды пра паэта-гуманіста.

“Песня пра зубра” – найбольш каштоўны і яркі твор Міколы Гусоўскага. Ён вылучаецца яркім рэнесансавым характарам, самабытнасцю, паэтычнасцю, патрыятычнай узнёскасцю, дакладным веданнем роднай прыроды і айчынай гісторыі.

Гістарыяграфія даследаванняў, прысвечаных асобе Міколы Гусоўскага, вельмі аб’ёмная. Апрача шматлікіх навуковых і публіцыстычных прац айчынных аўтараў (В. Дарашкевіча [1], В. Дышыневіч [2], С. Кавалёва [3], У. Калесніка [4], Ж. Некрашэвіч-Кароткай [5], Я. Парэцкага [6], Г. Прадзівіч [7] і інш.), вельмі прадстаўніча выглядаюць даследаванні польскіх [8], літоўскіх [9], украінскіх [10], расійскіх [11], нямецкіх [12] і іншых навукоўцаў. Прытым пераважная большасць абмяжоўваецца літаратуразнаўчым, мовазнаўчым ці культурна-гістарычным аналізам тэксту твора, але амаль не закранае форму і знешні выгляд выдання паэмы. Недастатковымі выглядаюць спробы кнігазнаўчага і мастацтвазнаўчага аналізу арыгінальнага выдання, вывучэнне матэрыяльнага ўвасаблення паэмы. А між тым сёлета мы адзначаем юбілей не напісання, а менавіта выдання, гэта значыць канкрэтнага матэрыяльнага ўвасаблення помніка пісьменства. Апублікаванне паэмы ў 1523 г. зрабіла яго вядомым і даступным

Тытульны аркуш першага выдання “Песні Мікалая Гусоўскага пра постаць, лютасць зубра і паляванне на яго” (Кракаў, 1523).
Цэнтральная бібліятэка Цюрыха.

для шырокага кола чытачоў і ўрэшце дазволіла захаваць яго для сучаснасці.

Адсутнасць заўважнай цікавасці да матэрыяльнага ўвасаблення паэмы тлумачыцца, сярод іншага, тым, што ў Беларусі не захавалася ніводнага асобніка арыгінальнага выдання “Песні пра зубра”. Даследчыкі рэдка звяртаюцца да арыгінальных выданняў у замежных кніжных калекцыях, а найчасцей працуюць з тэкстамі помнікаў, адшуканых і апублікаваных замежнымі навукоўцамі. Так было з большасцю помнікаў беларускага пісьменства ад эпохі Сярэднявечча і Адраджэння да барока і Асветніцтва.

На першы погляд, падобны зварот да першакрыніц, арыгіналаў старажытных рукапісаў і выданняў можа падавацца празмерным. Большасць з нас дастаткова якасных сучасных публікацый, каб пазнаёміцца са зместам і ацаніць, напрыклад, “Словы” і “Пасланні” Кірылы Тураўскага, прадмовы да кніг Бібліі Скарыны, “Катэхізіс” Сымона Буднага, творы Мялецця Смарыцкага, Іпація Пацея, Сімяона Полацкага і ін-

шых айчынных творцаў. Што нам могуць даць патрапанья часам арыгіналы? Паспрабуем адказаць на гэтае пытанне на прыкладзе “Песні пра зубра” М. Гусоўскага.

У нас была магчымасць непасрэдна працаваць з трыма вядомымі асобнікамі першага выдання паэмы, якое ўбачыла свет роўна 500 гадоў таму – у 1523 г. Першы захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы горада Цюрыха, другі – у Нацыянальным інстытуце імя Асалінскіх у Вроцлаве, а трэці – у Бібліятэцы князеў Чартарыйскіх у Кракаве. Як мы згадвалі, у Беларусі выданне адсутнічае ў прыцыпе, а таму застаецца амаль невядомым, айчынныя навукоўцы вымушаны працаваць з познімі перавыданнямі і копіямі. Наш артыкул будзе спробаю прэзентаваць шырокай і навуковай грамадскасці рэальны выгляд і стан захавання выданняў аднаго з найбольш каштоўных твораў старабеларускай літаратуры.

Такім чынам, перавагі і магчымасці звароту да арыгінала.

1. Кніжны помнік, канкрэтнае старадрукаванае выданне дазваляе нам **пераканацца ў яго сапраўднасці** і ўпэўнена гаварыць пра існаванне такога артэфакта айчыннай культуры. І гэта важна. Пра некаторыя з вядомых помнікаў айчыннай кніжнасці мы маем толькі сціплыя згадкі ў гістарычных крыніцах, але не маем магчымасці правесці іх сапраўднасць. Гэта, напрыклад, тычыцца самых першых выданняў, якія ўбачылі свет на тэрыторыі Беларусі – прац берасцейскага друкара Бернарда Ваяводкі 1553–1554 гг. [13, с. 53–55]. Ніводная з іх не захавалася да нашых дзён, і пачаткі кнігадрукавання на беларускіх землях не могуць быць паўнаватарна ацэнены сучаснымі даследчыкамі і зацікаўленай аўдыторыяй. Доўгі час выданне “Песні пра зубра” таксама лічылася страчаным і яго існаванне ставілася пад сумневы. Напрыклад, у 1828 г. галоўны ляснічы казённых лясоў Царства Польскага Брынкен сцвярджаў, што ўсе яго спробы адшукаць выданне паэмы вынікаў не далі [14, с. VI].

2. Аўтэнтычнае матэрыяльнае ўвасабленне “Песні пра зубра” дазваляе нам сёння **візуалізаваць уяўленні пра помнік пісьменства**, у некаторай ступені гэта ілюстрацыя для паляпшэння ўяўлення пра эпоху Рэнесансу і пра старажытную айчынную літаратуру. Помнікаў той даўняй эпохі да нашых часоў дайшло не так і шмат. Але нават вядомыя творы, як тая ж “Песня пра зубра”, у масавай свядомасці не маюць візуальнай рэпрэзентацыі, не асацыююцца з нейкім канкрэтным вобразам ці звязваюцца з сучаснымі мастацкімі пераасэнсаваннямі (напрыклад, мастацкімі партрэтамі М. Гусоўскага). Нават артыкулы ў хрэстаматых, падручніках, навуковых публікацыях, “Вікіпедыі” і іншых крыніцах

нярэдка суправаджаюцца не выявамі арыгінальнага выдання паэмы, а копіямі яе пазнейшых перавыданняў ці сучаснымі аўтарскімі карцінамі.

У выніку ў масавай свядомасці візуальны вобраз паэмы адсутнічае альбо выглядае анахранічным. Многім падаецца, што гэта была вялікая кніга, таму ў некаторых апісаннях яе называюць фаліянтам (вельмі вялікім паводле фармату выданнем). У сапраўднасці ж першае матэрыяльнае ўвасабленне паэмы – зусім невялікая кніжка, у восьмую долю друкаванага аркуша. Арыгінальнае выданне не мела вялікай і багата аздобленай аправы (пераплёту), як яе сёння часам бачаць мастакі. У той час мастацкія і навуковыя кнігі выдаваліся амаль заўжды без аправы, і толькі наступныя ўладальнікі маглі часам іх прыгожа аздобіць у адпаведнасці з уласным густам, фінансавымі магчымасцямі і падыходамі да афармлення кніг з асабістага кнігазбору. Увогуле для невялікіх мастацкіх прац падобныя аправы ствараліся рэдка і былі характэрныя больш для важных царкоўных кніг у храмах і манастырах, што выкарыстоўваліся для ўрачыстых набажэнстваў.

Вялікую цікавасць уяўляе тытульны аркуш кнігі, на якім мы бачым толькі яе найменне без указання месца і даты выдання, імёнаў выдаўца і рэдактараў. Тэкст кнігі набраны гатычным шрыфтам, а загаловкі – антыквай з актыўным выкарыстаннем вялікіх літар. Шмат пра што кажа арганізацыя паэтычных радкоў на старонцы, паслядоўнае чаргаванне водступаў ці фарматаванне ўздоўж аднаго з краёў. Відавочную каштоўнасць маюць некалькі гравюр, якія можна бачыць у арыгінальным выданні паэмы. На адвароце тытульнага аркуша змешчаны герб “Змяя” каралевы і вялікай княгіні Боны Сфорцы, а на апошняй старонцы – сімвалічная і шматзначная выява мужчынскага бюста ў профіль з сентэнцыямі на лацінскай, грэчаскай і яўрэйскай (іўрыце) мовах. Звяртае на сябе ўвагу і прыгожая гравіраваная рамка на тытульным аркушы, якая вельмі моцна нагадвае аздобу выданняў беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны.

3. Арыгінальнае выданне дазваляе **ўдакладніць звесткі пра саму паэму**. Нават назва знакамітага твора, якую ведае сёння кожны, аказваецца не зусім дакладнай, змененай у адпаведнасці з актуальнымі традыцыямі кніжнай культуры і літаратурнай практыкі. Калі мы возьмем арыгінальнае выданне, то ўбачым на тытульным аркушы не словы “Песня пра зубра”, а “*Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate, ac venatione Bisontis*”, што можна перакласці: “*Песня Мікалая Гусоўскага пра постаць, лютасць зубра і паляванне на яго*”. У наш час імя аўтара прынята вылучаць з назвы мастацкіх твораў, пісаць яго асобна, што і зроблена ў большасці сучасных выданняў.

Да таго ж у назве найчасцей скарачаюцца і некаторыя іншыя словы. Па сутнасці, найменне “Песня пра зубра” – сучаснае скарачэнне з першага і апошняга слоў першапачатковай аб’ёмнай назвы.

4. Знаёмства з арыгіналам дазваляе нам не толькі ўбачыць вырваную з літаратурнага кантэксту паэму, але і **паставіць яе ў больш шырокую перспектыву** творчасці аўтара і эпохі. Так, мала хто ведае, што паэма не была апублікавана ў 1523 г. самастойна ў тым аб’ёме і складзе, які нам вядомы з школьных хрэстаматый. Кніга пад назвай “Carmen Nicolai Hussoviani...” уключае таксама некалькі іншых паэтычных твораў М. Гусоўскага. Фактычна гэта літаратурны зборнік аднаго аўтара. Склад яго наступны:

- тытульны аркуш;
- “De serpente” (эпіграма “Пра змяю” на герб Сфорцаў);
- “De eodem cum aquila iuncto” (эпіграма “Пра яе ж, з арлом злучаную”);
- “Ad Serenissimam Principem et Dominam D. Bonam Dei gratia Reginam Poloniae Magnam Dvcem Lithuaniae, Rvssiae, Prvssiae que etc. Dominam” (прысвячэнне “Найяснейшай уладарцы і гаспадыні сп. Боне з Божай ласкі каралевае Польшчы, вялікай княгіні Літвы, уладарцы Русі, Прусіі і інш.”);
- “Ad Magnificum Dominum Ludouicum Alphium Reginalis Maiestatis secretarium” (“Да высакароднага вяльможнага пана Людовіка Альфія, сакратара Яе Каралеўскай Вялікасці”);
- паэма пра зубра без асобнага загалова;
- “Ibidem ad Reverendissimum Plocensem consolatoria” (верш “Вельмі паважанаму [Эразму Вітэлію] Плоцкаму суцяшэнне”);
- “In sacrificium nigri tauri, Romae, opera cuiusdam Graeculi, contra vim pestis, publice factum” (верш “На прынясенне ў ахвяру чорнага быка ў Рыме, учыненае прылюдна нейкім грэкам супраць чумы”);
- “Ad Divam Annam Precatio” (“Малітва да святой Ганны”);
- “De fama in ecclesia Sancti Laurentij in Damaso temere exorta” (“Пра чутку, што нечакана ўзнікла ў царкве Святога Лаўрэнція ў Дамазе”);
- “Ad Divum Sebastianum” (“Да святога Себасцяна”);
- “Epithaphium Reverendissimo D. Plocensi Romae inscriptum” (“Эпітафія, напісаная вельмі паважанаму сп. Плоцкаму [Эразму Вітэлію] ў Рыме”);
- “Ad Reverendum Dominum Io. Karnkovvsky Praepositum Scarmiriensem etc. R. maiestatis

Эпіграма “Пра змяю” на герб Сфорцаў на адвароце тытульнага аркуша выдання 1523 г. і прысвячэнне “Найяснейшай уладарцы і гаспадыні сп. Боне [Сфорцы]...”. Бібліятэка князёў Чартарыйскіх у Кракаве.

secretariu(m)” (“Да шанюўнага спадара Яна Карнкоўскага, намесніка Скармірскага і інш., сакратара Яе Каралеўскай Вялікасці”);

– “Ad Venerabilem Dominum Carolvm Anthonivm Bononiensem, Gnesnensem etc. Canonicvm, Regiae Maiestatis Secretarium” (“Шанюўнаму пану Карлу Антонію Банонскаму, Гнезненскаму і інш. каноніку, сакратару Яе Каралеўскай Вялікасці”);

– апошняя старонка з выхаднымі звесткамі.

Доўгі час беларускаму чытачу большасць з названых твораў, якія маюць відавочны рэлігійны змест, была абсалютна невядомая. Нават згадкі пра іх цяжка знайсці ў ранейшых навуковых, вучэбных і мастацкіх выданнях, прысвечаных М. Гусоўскаму і яго творчасці. А між тым у падобным маштабным паэтычным і выдавецкім праекце “Песня пра зубра” атрымлівае зусім іншае гучанне.

5. Азняямленне з арыгіналам дазваляе **адчуць рэлігійны кантэкст** паэмы, часткова страчаны ў цалкам свецкіх выданнях савецкага і постсавецкага часу. Глыбокую рэлігійнасць паэта, яго цесную сувязь з каталіцкай духоўнай іерархіяй можна заўважыць нават з прыведзенага вышэй пераліку твораў М. Гусоўскага, якія ўвайшлі ў выданне 1523 г. і якіх у пераважнай большасці нельга знайсці ў айчынных перавыданнях паэмы. Усё гэта падкрэсліваецца словамі самога М. Гусоўскага пра кантакты з прадстаўнікамі каталіцкага духавенства ў Вялікім Княстве Літоўскім, Польшчы, Ватыкане, удзелам у пасольстве да папы рымскага Льва X, якое ўзначальваў патрон гуманіста – біскуп Эразм Вітэліус.

6. Вывучэнне арыгіналаў, іх стану захавання, падкрэсленняў, запісаў на палях і іншых рукапісных пазнак у тэксце кнігі дазваляе **асэнсаваць кола чытання** дадзенага твора, ацаніць увагу да

яго з боку тых ці іншых чытачоў у розныя гістарычныя перыяды, зразумець найбольш цікавыя ці спрэчныя ў іх успрыманні фрагменты твора.

7. У гэтым жа кантэксце важнае значэнне мае **высвятленне стану захавання** канкрэтных асобнікаў выдання 1523 г., уключэнне іх у склад канвалютаў разам з іншымі выданнямі. Усе тры вядомыя нам асобнікі маюць розны стан захавання. Найбольш аўтэнтычна выглядае асобнік з Бібліятэкі князёў Чартарыйскіх у Кракаве: ён захаваны цалкам і прашыты ў простую скуру на яго першых старонках ёсць некаторыя рукапісныя пазнакі і тлумачэнні. Крыху падобна выглядае асобнік Нацыянальнага інстытута імя Асалінскіх у Вроцлаве: ён таксама захоўваецца асобным выданнем, мае поўны склад, але прашыты ў позні па часе стварэння і прасцейшы паўскураны пераплёт, ён захаваны крыху горш, мае скразныя пашкоджанні аркушаў, плямы і падцёкі на паперы, захаваліся нешматлікія рукапісныя пазнакі і бібліятэчныя штампы. Ад папярэдніх двух найбольш адрозніваецца асобнік з Цэнтральнай бібліятэкі Цюрыха: ён уключаны ў склад канвалюта з некалькімі іншымі выданнямі XVI ст., апублікаванымі ў Фларэнцыі, Вітэнбергу, Венецыі, Цюрыху. Цікава, што разам з каталіцкім выданнем М. Гусоўскага ў адным канвалюце знаходзяцца, напрыклад, выданні пратэстантаў, у тым ліку працы аднаго з лідараў еўрапейскай Рэфармацыі Філіпа Меланхтана. Гэты канвалют быў прашыты ў прыгожую аправу, зробленую з аркуша пергаміну, які раней уваходзіў у склад старадаўняга заходнееўрапейскага рукапісу. Таму на аправе відаць фрагменты гатычнага тэксту з прыгожымі каляровымі ініцыяламі. Гэты асобнік “Песні пра зубра” няпоўны: у ім адсутнічаюць апошнія чатыры аркушы. Але ў ім можна бачыць вялікую колькасць рукапісных пазнак, якімі спісаны амаль усе старонкі кракаўскага выдання 1523 г.

8. Вывучэнне штампаў, пячатак, уладальніцкіх пазнак на арыгіналах першага выдання “Песні пра зубра” дапамагае нам **прасачыць шляхі перамяшчэння і асяродкі яе бытавання**. Нават складанне пераліку вядомых ранейшых і сучасных уладальнікаў кнігі дазваляе шмат што зразумець і зрабіць высновы адносна мэтавай аўдыторыі выдання, нараджэння і росту цікавасці да паэмы, шляхоў перамяшчэння кнігі з адной калекцыі ў іншую. І, безумоўна, нам вельмі важна сёння ведаць, у **якіх бібліятэках зберагаецца рарытэт сёння**.

Прыкладзём толькі адзін прыклад – асобнік, які да нашых дзён не захаваны. Яшчэ ў самым пачатку XX ст. складальнік знакамітай “Польскай бібліяграфіі” Караль Эстрайхер адзначыў існаванне трох асобнікаў выдання “Песні пра зубра”: у Бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве,

Бібліятэцы Асалінскіх у Львове і Публічнай бібліятэцы ў Пецяярбургу [15, s. 321]. Вось якраз пра апошні і пойдзе гаворка.

Тады адным з найбольш актыўных карэспандэнтаў і памочнікаў Імператарскай публічнай бібліятэкі стаў магістр багаслоўя з Гродзенскай губерні, пробашч Брэсцкай і Невадніцкай парафій Іосіф Малышэвіч, якога ў 1852 г. галоўная бібліятэка імперыі за шчодрыя дары ўзнагародзіла званнем “Танаровага карэспандэнта”, а ў 1860 г. ён атрымаў высокую дзяржаўную ўзнагароду – ордэн Св. Станіслава 3-й ступені [16, с. 162]. На той момант ён перадаў бібліятэцы 385 каштоўных кніг і 42 рукапісы, але гэта быў толькі пачатак. На працягу 1850–1860-х гг. берасцейскі ксёндз перадаў у Пецяярбург каля 2000 старадрукаў і 223 рукапісы [17]. Адным з яго дароў у 1853 г. стаў невялікі канвалют, які складаўся з пяці лацінамоўных выданняў XVI ст. “у адным старадаўнім пераплёце”. Гэты канвалют пачынаўся з твораў Лукіяна, а заканчваўся – “Песняй пра зубра” М. Гусоўскага. Канвалют спачатку перадаў на захоўванне ў “Аддзяленне мовазнаўства, грэчаскіх і рымскіх класікаў”, але неўзабаве паэму М. Гусоўскага вылучылі з яго складу і накіравалі на захоўванне ў аддзяленне “Росіка” [18]. У 1934 г. каштоўнае выданне “Песні пра зубра” было перададзена Польшчы па ўмовах Рыжскай мірнай дамовы 1921 г. [17]. Польскія навукоўцы настойліва дамагаліся вяртання кнігі, бо яна паходзіла з Гродзенскай губерні, якая ў міжваенны час уваходзіла ў склад Польшчы. Трагізм сітуацыі заключаны ў тым, што збор найбольш каштоўных рукапісаў і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы амаль цалкам загінуў падчас Варшаўскага паўстання ў гады Другой сусветнай вайны – ён быў спалены фашыстамі ў будынку палаца Красінскіх у Варшаве. У выніку было страчана каштоўнае выданне паэмы.

9. На прыкладзе арыгіналаў “Песні пра зубра” можна лепш **зразумець шлях вяртання паэмы ў культурны ўжытак і грамадскую свядомасць, ацаніць перспектывы і магчымасці для такой працы сёння**. Доўгі час “Песня пра зубра” заставалася паўзабытай, і менавіта знаходкі арыгінальных выданняў паэмы прыцягнулі да яе ўвагу, зрабілі магчымымі новыя перавыданні, пераклады, стымулявалі даследаванні і пазнейшае ўшанаванне.

У якасці прыкладу згадаем апісаны асобнік са збораў Імператарскай публічнай бібліятэкі. Пасля яго перадачы ў 1853 г. у Пецяярбург на незвычайны старадрук адразу ж звярнулі ўвагу сталічныя бібліяграфы. Ён неўзабаве трапіў на выставу рарытэтаў і каштоўнасцяў у адной з вітрын XII залы ў аддзяленні “Росіка”, быў заўважаны навукоўцамі [18]. Цікавасць да забытай

на стагоддзі паэмы не маглі не даць вынікаў. У 1855 г. з нагоды 50-годдзя Імператарскага маскоўскага таварыства даследчыкаў прыроды Імператарская публічная бібліятэка ў Пецярбургу ініцыявала перавыданне надзвычай рэдкага і нядаўна выяўленага выдання “Песні пра зубра” М. Гусоўскага [18]. Выпускаліся такія падарункавыя выданні малым накладам і ад пачатку мелі статус бібліяграфічных рэдкасцяў. Перавыданне “Песні пра зубра” стала адным з першых падобных перавыданняў Імператарскай публічнай бібліятэкі, якое адкрыла новую старонку ў гісторыі яе дзейнасці.

Цікава, што на абавязковы для таго часу разгляд цэнзуры кніга не вылучалася, гэта вынікае з запісу на адвароце яе тытульнага аркуша: “Напечатана с разрешения Директора Императорской Публичной Библиотеки”. Магчыма, калі б не падобная хітрасць, мы ніколі не пабачылі б аднаго з найбольш каштоўных выданняў паэмы. Відавочна, адміністрацыя бібліятэкі цудоўна разумела значнасць распачатай справы, бо ў прадмове да выдання паведамлялася: “...кіраўніцтву Імператарскай Публічнай Бібліятэкі падалося не бескарысным выдаць зноў у свет знойдзены паміж друкаванымі яе скарбамі старадаўні твор пра зубра – кнігу, амаль зусім зніклую, аб пародзе жывёл, амаль зусім вымерлай, якой рэшткі захоўваюцца яшчэ толькі ў нашай айчыне, і то ў адной толькі яе мясцовасці. Паэма Гусавіяна пра зубра, прапанаваная цяпер у новым выданні, даўно ўжо лічыцца найвялікшай рэдкасцю” [14, с. V].

Пецярбургскае выданне паэмы было апублікавана накладам 110 асобнікаў (у тым ліку 6 – на дарагой веленевай паперы) і пераплецена ў прыгожыя саф’янавыя і іншыя каштоўныя аправы ручной працы. Наклад прызначаўся не для продажу, а для размеркавання сярод аўтарытэтных публікі. Першы асобнік быў выкананы на найвышэйшым узроўні і паднесены імператару. Дырэктар установы Мадэст Корф не хаваў захаплення і адну з першых кніг даслаў міністру народнай асветы Абраму Нораву разам з суправаджальным лістом, у якім нахвальваў вынікі працы падначаленых. Іншымі атрымальнікамі былі Акадэміі навук у Пецярбургу, Берліне, Стэагольме і Філадэльфіі, універсітэты ў Вене, Мюнхене, Дрэздэне і гарадах Расійскай імперыі, навуковыя таварыствы ў Франкфурце, Бамбергу, Гале, Гамбургу, Дрэздэне, Штутгарце, Эмдэне, Хану, Вейсбадэне, Майнцы, Берне, Цюрыху і па ўсёй Расіі, а таксама ганаровыя члены і карэспандэнты Імператарскай публічнай бібліятэкі [18]. Выданне адразу ж зрабіла вялікі гонар і прынесла славу бібліятэцы. Але галоўнае – пра яго дазналіся вучоныя па ўсім свеце, паэму паўторна адкрылі для сябе шматлікія чытачы – як на арыгінальнай ла-

цінскай, так і на іншых мовах, на якія паэму неўзабаве пачалі перакладаць.

10. Выданне “Песні пра зубра” – **галоўная крыніца нашых ведаў пра яе аўтара** – пісьменніка-гуманіста, грамадскага і культурнага дзеяча Міколу Гусоўскага. Сучасныя даследчыкі імкнуцца адшукаць хоць якія архіўныя крыніцы, што маглі б праліць святло на яго біяграфію [19], аднак менавіта паэма (а ў найбольшай ступені – аўтарская прадмова да яе) застаецца асновай для ўсіх сучасных гістарычных пошукаў і рэканструкцый лёсу слаўнага паэта. Адсюль мы дазнаем пра тое, што яшчэ з дзяцінства М. Гусоўскі быў знаёмы з працай лесніка і арганізацыяй паляванняў ды ловаў. На аналізе тэксту паэмы грунтуецца і ўсе гіпотэзы пра этнічнае і палітычнае паходжанне М. Гусоўскага. Розныя даследчыкі ў выніку называлі паэта беларусам, палякам, літоўцам, літвінам... Хоць сам творца сябе непасрэдна аніяк у этнічным плане не вызначае. Ды і ўвогуле гаварыць пра этнічную самаідэнтыфікацыю ў дачыненні да дзеячаў пачатку XVI ст. не зусім карэктна. Таму сучасныя даследчыкі прыходзяць да высновы, што спробы “размеркаваць” лацінамоўную літаратурную спадчыну ВКЛ паводле нацыянальнага прынцыпу вычарпалі навуковы патэнцыял, бо амаль заўсёды прыводзяць да тых ці іншых фальсіфікацый [20, с. 219].

11. Зварот да першага выдання “Песні пра зубра” дазваляе больш **упэўнена гаварыць і пра імя паэта**. Як ні дзіўна, гэтае пытанне доўга заставалася і часткова застаецца актуальным у навуковых, энцыклапедычных, мастацкіх і іншых працах, прысвечаных вядомаму творцу. Яго імя мы бачым у розных публікацыях у некалькіх варыянтах: *Мікола, Мікалай, Мікалоюс, Нікалаус...* А прозвішча мае яшчэ больш розначытанняў: *Гусоўскі, Усоўскі, Гусавіяні, Гусавіян, Гусавіенсіс, Гусовіч, Усовіус, з Гусава, з Усава...* У першакрыніцы ж мы абсалютна дакладна бачым лацінскае напісанне: *Nicolaus Hussoviensis* (або ў родным склоне – *Nicolai Hussoviani*).

Нярэдка імя пісьменніка становілася падставой для меркаванняў пра яго паходжанне. Так, некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што прозвішча *Гусоўскі* мае адтапанімічнае паходжанне, а ў Беларусі вельмі шмат паселішчаў з назвамі *Гусаў, Вуса, Усава*. Звяртаюць яны ўвагу і на напісанне ў паэме па-лацінску прозвішча *Hussoviani* праз літару **h**, а не **g**, што адпавядае ладу беларускай мовы [21, с. 39]. Гэтаксама цікава звярнуць увагу на напісанне ў творы іншых уласных імёнаў – вялікіх князёў і каралёў, біскупаў, населеных пунктаў, рэк...

12. Арыгінальная публікацыя паэмы дапамагае адчуць пафас і веліч выкарыстання **сакральнай і высокай лацінскай мовы** для напісання паэтыч-

нага твора пра, на першы погляд, будзённыя і жыццёвыя справы – жывёлу і яе нораў, краіну і народ на Усходзе Еўропы. Пашырэнне латыні ў літаратуры першай паловы XVI ст. можна растлумачыць агульнагуманістычнымі тэндэнцыямі, частымі палітычнымі, дыпламатычнымі і культурнымі кантактамі з дзяржавамі Захаду, імкненнем далучыцца да перадавых дасягненняў адукацыі і навукі і ўзвысіць сацыяльны статус. Да таго ж у свядомасці эліты ВКЛ быў пашыраны міф пра паходжанне старажытных ліцвінаў ад рымлян [20]. Без разумення гэтай, хай сабе нават міфічнай, пераемнасці з рымскай культурай праз лацінскую мову ў некаторай ступені страчваецца разуменне і самой паэмы, яе ролі і месца ў тагачасным кантэксце.

У выпадку з першым выданнем паэмы мы маем справу з дасканалай лацінскай мовай, якая павінна адпавядаць узроўню паэмы для чытання самім рымскім пантыфікам. Ужыванне вялікіх літар для запісу імёнаў і рэгалій, выкарыстанне грэчаскай і яўрэйскай моў на апошняй старонцы ўзмацняюць эфект сакралізацыі.

Аналіз мовы паэмы прывёў некаторых навукоўцаў да цікавых назіранняў. Паводле В. Дарашкевіча, лацінская мова паэмы “перасыпаная залатымі зернямі” беларускіх устойлівых выслоўяў [22, с. 179], што навяло Г. Кочыша і В. Мароз на думку, што М. Гусоўскі пісаў на латыні, а думаў па-беларуску [21, с. 39].

13. Чытанне “Песні пра зубра” ў перакладах на жывыя сучасныя мовы павінна быць дапоўнена знаёмствам і праверкаю зместу з арыгінала, паколькі **ніводны пераклад не дасканалы і не можа абсалютна дакладна перадаць арыгінальны сэнс**. Тым больш, калі гаворка ідзе пра тэкст паэтычны і старажытны, напісаны ажно 500 гадоў таму – у зусім іншы час, пры іншых умовах, у іншай краіне.

“Песня пра зубра” яшчэ ў канцы XIX ст. была перакладзена на польскую мову, а ў XX ст. – на беларускую, літоўскую, рускую, украінскую, балгарскую і англійскую. На беларускую мову твор перакладаўся Язэпам Семяжонам [23], Уладзімірам Шатоном [24], Жаннай Некрашэвіч-Кароткай і інш. Ніводзін з поўных апублікаваных на сёння перакладаў паэмы не можа лічыцца дасканалым. Больш за тое, усе яны істотна адрозніваюцца між сабою. Таму найбольш карысна знаёміцца не толькі з перастварэннямі, але і паралельна, хоць бы візуальна, з арыгіналам.

Так, у найбольш вядомым і пашыраным перакладзе Я. Семяжона, якім карыстаюцца і беларускія школьнікі пры знаёмстве з паэмай, даследчыкі знаходзяць шмат неадпаведнасцяў арыгіналу [21, с. 37–40]. Перакладчык істотна сказіў вобразы герояў, дапоўніў іх новымі рысамі, у выніку чаго аб’ём паэмы вырас ледзь не на трэць і была парушана яе

натуральная рытміка. Некаторыя з “вольнасцяў” перакладчыка даволі моцна скажаюць пачатковы змест паэмы, у тым ліку і ў адпаведнасці з ідэйнымі поглядамі часу: былі дадуманы чыста сацыялістычныя апісанні гаротнага лёсу народа (“*Стогне і ў цемрадзі ночы злавеснай народ наш*”), нараканні на крывадушнасць паноў і князёў (“*Князь і баяры – усе, каму льга заступіцца, / Глухі да нас і не горай, чым жорсткі татарын*”). Яшчэ адна важная прычына падобных разыходжанняў – падрыхтоўка перакладу Я. Семяжонам рабілася, верагодна, без глыбокага ведання лацінскай мовы на аснове складзенага Якавам Парэцкім падрадкоўніка і, магчыма, з выкарыстаннем ранейшых (найперш, польскага) перакладаў. Так, у адных месцах Я. Семяжон празмерна дадае фарбаў у ацэнцы вялікага князя Вітаўта і піша: “*Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы / Роскітам княства Літоўскага, нашага краю, / І называюць той век залатым...*” Хоць у арыгінале мы не знаходзім ні “залатога веку”, ні спасылка на летапісцаў. Але ў іншым месцы Я. Семяжон надзяляе кіраўніка дзяржавы ўжо зусім іншымі якасцямі і ацэнкамі: “*Проста шалёная прыхамаць князя-вар’ята, / І не адмые нявіннай крыві венцаносца / З лаўраў сваіх паляўнічых і ратнае славы...*” Паколькі пераклад Я. Семяжона быў выкананы яшчэ ў савецкі час, то з улікам тагачаснай ідэалогіі з тэксту паэмы зніклі некаторыя ўспаміны пра хрысціянскія цноты і набожнасць князя. Падобныя ацэнкі выглядаюць супярэчлівымі, канфліктуюць між сабою і не складваюцца ў адну агульную карціну, пакуль не звернешся да арыгінальнага тэксту, дзе няма ні “князя-вар’ята”, ні “нявіннай крыві”, ні “венцаносца”.

Найбольш блізкім да пачатковага тэксту і аўтарскага бачання лічыцца пераклад У. Шатона. Яго часам нават называюць даслоўным, што ўсё ж не адпавядае рэчаіснасці. Ён захваў арыгінальную колькасць дыстыхаў і складоў у радку, аднак крыху саступае іншым спробам паводле мастацкіх якасцяў, у выніку ён застаецца менш вядомым і запатрабаваным.

Але мера дакладнасці і кропка адліку, безумоўна, – арыгінал, бо якім дакладным ні быў бы паэтычны пераклад на іншую мову, ён усё роўна скажае пачатковы змест, выкарыстоўвае іншыя мастацкія сродкі, іначай агучвае твор і надае яму новыя якасці. У гэтым сэнсе пры наяўнасці некалькіх перастварэнняў паэмы на беларускую і іншыя мовы нам усё роўна кожны раз даводзіцца звяртацца да арыгінала, каб зразумець, які з перакладчыкаў у тым ці іншым выпадку бліжэйшы да аўтарскай задумы.

14. Сустрэча з арыгінальным выданнем 1523 г. пераконвае нас ва **ўключанасці айчыннай культуры ў дзяржаўна-палітычныя працэсы агульнаеўрапейскага маштабу**, падтрымцы ідэі Рэне-

сансу, збліжэнні хрысціян, мабілізацыі дзеля супрацьстаяння варожай агрэсіі. Паэма, дапоўненая гербамі, эпіграмамі, зваротамі і прысвячэннямі, **дае магчымасць лепш адчуць сувязь самога М. Гусоўскага з выбітнымі асобамі свайго часу.**

15. Зварот да арыгінала дазваляе даследчыкам быць больш дакладнымі і канкрэтнымі ў сваіх высновах, пераадолець наяўныя недакладнасці і міфалагемы, стэрэатыпы і спрощанае бачанне ў разуменні паэмы і яе аўтара. Роля першакрыніц у гістарычных даследаваннях заключаецца ў тым, што яны падаюць навукоўцам першапачатковыя дадзеныя, якія могуць быць скарыстаны для аналізу і інтэрпрэтацыі мінулых падзей і працэсаў. Выкарыстанне першакрыніц таксама дазваляе даследчыкам ствараць новыя тэорыі і гіпотэзы, якія могуць быць правераны і пацверджаны або аспрэчаны на аснове дадатковых крыніц і даследаванняў.

16. З арыгінальным выданнем “Песні пра зубра” звязаны **шэраг незвычайных, кур’ёзных, камічных і трагічных выпадкаў**, веданне якіх павышае цікавасць да паэмы, дазваляе паказаць яе больш ярка, маляўніча і запамінальна, павялічвае дадатковую ўвагу да ўсёй старадаўняй літаратуры, дапамагае настаўнікам зацікавіць школьнікаў. Можам згадаць літаральна некалькі прыкладаў:

– задума пра напісанне паэмы ўзнікла падчас карыды, на якой прысутнічала шмат знаці, царкоўных і свецкіх дзеячаў, верагодна, сам папа рымскі і непасрэдна М. Гусоўскі, таму можна лічыць сведчаннем аднаго з першых наведванняў нашымі суайчыннікамі сусветна вядомай карыды;

– напісаная М. Гусоўскім паэма павінна была стаць дапаўненнем і тлумачэннем да вялікага пудзіла зубра, створанага з набітай сенам шкуры зубра і прывезенага ў Рым віленскім ваяводам Мікалаем Радзівілам;

– кніга рыхтавалася для адных чытачоў (папы рымскага і біскупа Эразма Вітэлія), але выйшла пасля іх раптоўнай смерці з прысвячэннямі і зваротамі да іншых асоб (каралевы Боны Сфорцы і яе сакратара Людовіка Альфія, біскупа Яна Карнкоўскага і інш.);

– навукоўцы і калекцыянеры шукалі выданне некалькі стагоддзяў, рэгулярна страчваючы надзею;

– канкрэтная асобнікі здзейснілі незвычайныя падарожжы: ксёндз-пробашч знайшоў першадрук у Гродзенскай губерні, перадаў яго ў сталіцу Расійскай імперыі, што дапамагло каштоўнаму перавыданню паэмы, але кніга трапіла ў Польшчу, дзе трагічна была знішчана ў палымі вайны падчас Варшаўскага паўстання;

– вядомыя факты выкрадання рарытэтнага выдання: так, яшчэ ў XVIII ст. адзіны вядомы на

той час асобнік “Песні пра зубра”, які захоўваўся ў бібліятэцы Залускіх, быў “каварна скрадзены адтуль адным кніжным рабаўніком, які сам быў вядомым паэтам” [14, с. VI];

– кніга – матэрыяльнае ўвасабленне аднаго з галоўных і найбольш пазнавальных брэндаў Беларусі – зубра, бо яшчэ 500 гадоў таму менавіта зубр зацікавіў радавітых замежнікаў і праз зубра ім быў раскрыты, як гэта адбываецца і сёння, вобраз усёй нашай Айчыны;

– кніга мае шмат загадак у афармленні, у тым ліку незвычайны мужчынскі партрэт на апошняй старонцы з надпісамі на лацінскай, грэчаскай і яўрэйскай мовах.

17. Праца з арыгіналамі выдання 1523 г., якія захаваліся толькі ў замежных кнігазборах, прымушае нас сёння **шукаць глебу для міжнароднага супрацоўніцтва** пры вывучэнні і папулярызацыі падобных помнікаў прыгожага пісьменства. Нават звычайнае вывучэнне, а тым больш магчымае перавыданне ці часовае экспанаванне арыгінала “Песні пра зубра” ў Беларусі патрабуюць знаходжання агульных пунктаў сутыкнення інтарэсаў з замежнымі партнёрамі, ствараюць глебу для далейшага паглыбленага міжнароднага супрацоўніцтва.

18. Магчымасць бачыць арыгінал такога каштоўнага і значнага літаратурнага і кніжнага помніка, як першае выданне “Песні пра зубра” М. Гусоўскага, дазваляе істотна ўзмацніць грамадскую цікавасць да яго, знайсці магчымую **дзяржаўную і нават фінансавую падтрымку ініцыятыў, звязаных з вывучэннем гісторыі айчыннага пісьменства, правядзеннем выстаў, мастацкіх і адукацыйных праектаў**. Усё гэта вядзе да далейшага развіцця айчынай культуры і стварэння новых культурных узораў, практык і новых дасягненняў на карысць Беларусі.

Такім чынам, знаёмства з арыгінальным выданнем “Песні пра зубра” Міколы Гусоўскага, якое ўбачыла свет роўна 500 гадоў таму, раскрывае шырокія магчымасці для сучаснага навуковага і культурнага жыцця Беларусі, дазваляе пераадолець шматлікія перашкоды і хібы ў навуковым асэнсаванні выключна важнага помніка айчынай літаратуры эпохі Рэнэсансу. Хочацца спадзявацца таксама, што прыведзены пералік захаваў новых даследчыкаў даўняй беларускай літаратуры да працы з першакрыніцамі, што мае, на наш погляд, вялікі патэнцыял.

Спіс літаратуры і ілюстрацыі даступны па qr-кодзе.

Святлана СЫЧОВА,
старшы выкладчык кафедры беларускай і замежнай літаратуры
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка

АДЛЮСТРАВАННЕ ЧАСУ Ў ПАЭМЕ “ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Паэма Міколы Гусоўскага мае для беларусаў выключнае значэнне. Кожны народ багаты на духоўныя скарбы, якія складаюць падмурак яго трываласці, паказваюць значнасць, звязваюць з мінулым. Духоўная спадчына Беларусі шматмоўная, а сама краіна мела розныя назвы і ўваходзіла ў склад розных дзяржаў. Падзеі “Песні пра зубра” адбываюцца на тэрыторыі сучаснай Беларусі і прэзентуюць край усяму свету.

Літаратура адлюстроўвае час вачыма людзей, якія жылі ў ім. І нам неабходна зноў і зноў перасэнсоўваць падзеі мінулага, лад жыцця нашых продкаў для разумення сябе сённяшніх, адчування непарыўнай сувязі з мінулым. Пры аналізе твора неабходна ўлічваць час напісання, мастацкія вобразы, ролю літаратуры ў тых умовах і сёння.

Пераклад – гэта асэнсаванне вопыту аднаго народа іншым, але мы маем унікальную з’яву: увасабленне досведу свайго народа на замежнай мове і вяртанне твора для шырокага кола чытачоў праз пераклад. Адпаведна перасэнсаванне напісанага і ўзнаўленне на мове народа, да якога належаў аўтар.

На Беларусі эпоха Адраджэння звязваецца з імёнамі Францішка Скарыны і Міколы Гусоўскага. Для сучаснікаў час далёкі, не зусім зразумелы. Літаратура той эпохі пачала па-іншаму апісваць чалавека. Творчасць Міколы Гусоўскага дае магчымасць гаварыць пра развіццё думкі і адукацыі на землях сучаснай Беларусі. Гэта адзін з першых твораў шматмоўнай літаратуры Беларусі, які атрымаў сусветную вядомасць. У “Песні пра зубра” не толькі апісваецца паляванне на зубра, але і паўстае прырода нашага краю, наш народ.

Паэма М. Гусоўскага надрукавана ў Кракаве ў 1523 г. Твор XVI ст. найбольш папулярны ў перакладах Язэпа Семяжона і Уладзіміра Шатона. Я. Семяжон творча падышоў да працы, а У. Шатон імкнуўся дакладна прытрымлівацца арыгінала. Можна адзначыць, што даволі складана захаваць метрычную сістэму лацінскай мовы пры перадачы на беларускую. Канцэптuallyна пераклады не адрозніваюцца, але паглядзім на іх асаблівасці. Школьнікі знаёмяцца з тэкстам Я. Семяжона, а мы спачатку звернемся да перастварэння У. Шатона.

Твор мае два звароты: да сакратара “*яе каралеўскай вялікасці яснавяльможнага Людовіка Альфія*”,

ад густу і меркавання якога залежала, ці ўбачыць гэты твор каралева, і да “*найяснейшай уладаркі і пані Боны, з ласкі Божай каралевы Польшчы, вялікай княгіні Літвы, Русі, Прусіі і іні*”. Аўтар расказвае гісторыю з’яўлення паэмы: на замову папы Льва X біскуп Эразм Вітэліус павінен быў прывезці набітую шкуру зубра. Біскуп пераканаў папу паглядзець “*постаць зубра не толькі ў рэчах, але і словах*”. Такім чынам М. Гусоўскі атрымаў загад апісаць прыроду і паляванне на звера. Аднак нечаканая смерць Льва X парушыла планы.

І паэт звяртаецца да каралевы Боны Сфорцы. У яго звароце гучыць просьба не толькі надрукаваць твор, але і стаць апякункай таленавітых людзей. “*Гэтым самым жадаю я не так палепшыць сваё становішча, як пракласці шлях вучоным мужам, каб і яны свае творы паднеслі. І каб ты, найвучоная княгіня, узважыла іх здольнасці і нараіла свайму яснавяльможнаму мужу, які абавязаны больш мець часу для вядзення войнаў, чым для чытання кніг, тых, каго палічыш найбольш таленавітымі. Бо бачу я з найвялікшым для сябе жалем і, зразумела, з пэўнай стратай для дзяржавы, што славуцейшыя сэрцам зусім не паважаюцца. Яны з-за матэрыяльнай нястачы і беднасці цалкам не могуць сябе праявіць*” [1, с. 239]. Аўтар узвядзівае каралеву, паказвае, што яна можа ўплываць на веліч і будучыню дзяржавы. На прыкладзе старажытных дзяржаў ён даводзіць думку, што моц краіны залежыць ад сілы духу яе насельнікаў. “*Дзяржава абаніраецца больш на мужнасць духу, чым на сілу цела, пра што сведчаць як грэкі, так і рымляне. Іх магутнасць квітнела найбольш тады, калі расцвіталі навукі. А як толькі пачалі нікнуць таленты, сілы іх гаслі, а з заняпадам апошніх абрушылася іх дзяржава і ўсталявалася рабства*” [1, с. 239]. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на ролі каралевы ў распаўсюджванні ведаў, а таксама на прадаўжэнні славы свайго роду. “*Калі ж ты праявіш сябе добразычлівай, схільнай да апякунства навукі і мастацтваў, тады ад іх будзе і дзяржаве вялікая карысць, а высокая слава імя твайго распаўсюдзіцца такім чынам яшчэ вышэй з ухвалай тваіх (выхаванцаў). Бо што можа быць больш цудоўным і вартым тваіх продкаў і тваёй найславуцейшай з арагонскага дому сям’і, больш дасканалым з усіх*

форм дабрачыннасці, калі на іх грунтоўна глядзець і ў мірны час, і ў вайну, і ў справе рэлігіі?” [1, с. 240]. М. Гусоўскі пераканаў каралеву Бону, твор быў надрукаваны.

Пачынаецца паэма з апісання карыды, якая параўноўваецца з паляваннем на зубра. Можна вылучыць тэматычныя лініі: апісанне знешняга выгляду і нораваў звера, паляванне на яго, светапогляд народа, вобразы князёў, барацьба за ўладу, войны, становішча людзей.

Адносіны да волата нашай зямлі аўтар выказаў у наступных радках:

*Шчыра калі гаварыць, то я не з вялікай ахвотай
Баяў пра звера, які самы пачварны з усіх.
Кроўю забойца людской і званні і тытулы
нішчыць,
Лютымі бойкамі ён славен на поўначы ў нас*
[1, с. 241].

Як мы бачым, захапленне перад постаццю жывёлы адсутнічае, падкрэсліваецца, што толькі спрыт і сіла граюць ролю ў саборніцтве з зубром. Аўтар вырашае складаную задачу – апісаць жывёлу, якую чытачы не бачылі, для гэтага параўноўвае невядомае з вядомым: з казлом, быком, турам...

*Водзіцца зубр у дрымучых лясах на землях
літоўскіх,
Ён аграмадны і ў рост, і ўняпачкі, і ўдоўж.
Так што калі сканае ад ран, унурыўшы голаў,
Сядуць да трох малайцоў купай між рагоў.
.....
Звера ж такога ніхто дагэтуль ніколі не бачыў,
Мо вось на поўначы быў перад патопам яшчэ.
Пліній гаворыць ясна, калі піша пра зубра і тура:
Гэткія, кажа, быкі ёсць у паўночных лясах*
[1, с. 242–243].

Тлумачыць, чаму волата назвалі зубром:

*Пішуць між тым: недзе ў статку зубрыным
важак-пераможца
Жыў, гэта з мецін відно, цэлых дзве сотні гадоў;
Хваляй паўзла да вачэй сівая блішчастая грыва –
Так вось праз гэты касмыль зубрам назвалі яго*
[1, с. 246].

Звяртаецца ўвага на лютасць зубра, аднак падкрэсліваецца, што ён першы не нападае на людзей, толькі абараняецца. Ён хуткі і жвавы, мае чуйны слых і зрок.

Асаблівае месца займаюць вясельныя гульні, з дапамогай якіх вылучаецца важак: “Права на ўладу бярэ, хто самы прыгожы і моцны, / Зверхунасць такую быкі мусяць крывёю набыць. <...> Прага ўладу займець у ярасны гнеў пераходзіць, / Часам кіную злосць толіць смяртэльны зыход” [1, с. 246].

Такім чынам перад намі паўстае строга ўнармаваны, з жорсткімі правіламі ўклад жыцця зуб-

роў. Мацнейшы перамагае, пераможаны сыходзіць, пакутуе не толькі ён сам, але і яго “сям’я”.

Паляванне становіцца выпрабаваннем для ўсіх удзельнікаў, гэта цэлая навука, пераадоленне сябе, свайго страху, выпрабаванне мужнасці, да якога рыхтавалі маладых людзей.

*Бацька мяне навучыў цікаваць асцярожнага
звера,
Ціха, нячутна ступаць, крокам бясишумным ісіці;
Вызначыць, дыша адкуль вятроў ледзь
улоўных павевам,
Звер каб цябе не пачуў носам ці вухам сваім,
Добра пацець прымушаў зімой у заснежанай
пушчы,
Ўсклаўшы на плечы мае важкую зброю лаўца*
[1, с. 244].

Паляванне не толькі выпрабаввае, але і дае магчымасць захоўваць моц цела, спрыт, жывасць думкі.

*Гэта мацуе найлепш і цела і дух чалавека,
Старасць надыйдзе, а ён крэпкі і ў поўню гадоў.
Праца і лес неашчадна даюць здароўе і сілу,
Дзейнасць лаўцоў пажылых сведчыць
яскрава аб тым* [1, с. 249].

Падкрэсліваецца перавага фізічнай працы над салоннымі забавамі, еднасць чалавека і прыроды, разуменне таго, што людзі з’яўляюцца часткай наваколя, сусвету ўвогуле: “Прытарнасць свецкіх забаў нярэдка гняце чалавека, / Ловы ж на розных звяроў целу здароўе даюць / Больш, чымся лекары ўсе” [1, с. 250].

У творы перад намі паўстае народ. Нельга сцвярджаць, што гэта цэнтральны вобраз. Уяўленні пра людзей, якія жылі ў той час, падаюцца мазаічна. Мы даведаемся, што народ не любіць баязліўцаў, а паляванне было сродкам для забеспячэння сям’і мясам, вопраткай. Жыццё людзей было звязана з лесам. Пушча і хавала, і ратавала, і карміла, і давала магчымасць будаваць жыллё. Да яе адносіліся як да найвялікшага скарбу, яе ахоўваў закон. Чалавек разумеў гэта і ашчадна ставіўся да прыродных багаццяў.

*Найвышэйшы эдыкт скарбы лясоў беражэ.
Гэтыя скарбы народ цэніць больш, чымся
золата нават...
.....
Воску на поўню бяруць у нетрах адвечнае пушчы,
Шмат карабельнай смалы з чыстай жывіцы.
Штогод
Шкуры звяроў здабываюць лаўцы для зімовай
апраткі –
Так што з манетай купец знойдзе паўсюдна
тавар.
Процьму кражыстых дрэў на рэках
сплаўляюць у мора,*

*З дрэваў пасля караблі робяць, будынне кладуць
Там, дзе бракуе мяса і дзе мяса патрэбна...*
[1, с. 247].

Народ адчувае аднасць з прыродай. Аўтар адзначае, людзі прынялі хрысціянства, але не забыліся пра паганскіх багоў, хоць не лічыць, што гэта добра.

Аповед пра народ спалучаецца з самааналізам. Чытач даведваецца, што апавядальніка вучылі паляваць, ён шмат часу правёў вывучаючы звычкі жывёл, добра ведае жыццё простага чалавека.

*Не ад таго, што прыгоды любіў, пагарджаў
небяспекай:
Сорамна проста было раптам ад хлопцаў
адстаць.
Шмат перанёс я нягод у час паляванняў
літоўскіх,
Гэты занятак, скажу, трохі мяне агрубіў*
[1, с. 244].

Аўтар падкрэслівае, што ў яго змянілася жыццё, з'явіліся новыя планы і магчымасці, важныя, пачэсныя. Ён хвалюецца, ці зможа з годнасцю выканаць даручэнне. Стварэнне паэмы мае для яго асаблівае значэнне, гэта новы этап яго развіцця, магчымасць сябе выявіць.

У творы робіцца экскурс у гісторыю, ствараецца вобраз ідэальнага князя.

Гісторыя краю паказана велічнай і адначасова трагічнай. Аўтар аддае даніну павагі князю Сігізмунду. Але ідэальным валадаром паўстае Вітаўт, які “сілу радзіме вярнуў, княствам вялікім зрабіў”; займаўся падрыхтоўкай войска; дзякуючы яго дзейнасці краіна была вольная і магутная; быў справядлівым і мужным кіраўніком; суседзі вымушаны былі лічыцца з меркаваннем уладара; князь з павагай ставіўся да дасягненняў вояў; не дазваляў абыходзіць закон, жорстка караў здраднікаў, махляроў, ілжывых сведкаў, клятваадступнікаў. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на тых якасцях, якія павінны быць у сапраўднага кіраўніка.

*Ўсюды і як мог толькі Вітаўт кагорты вучыў.
Шчодро адорваў князь вояў, дастойных пахвал,
Пудкасьць, няхай і паноў, знявагу ў яго выклікала,
Строга й сурова караў звычкі дурных людзей.
Ён справядліваць любіў, шанавалі яе нормы
святых,
Не дазваляў, каб махляр абыходзіў закон...*
[1, с. 259].

Паказаўшы ідэальнага князя, М. Гусоўскі параўноўвае яго з сучаснымі ўладарамі, і гэтак параўнанне не на карысць апошніх. Мінулая веліч знікае, кіраўнікі не думаюць пра свой край, а толькі пра ўладу дзеля ўлады, а не пра дабрабыт падданных, што дае магчымасць захопнікам не баяцца “сляпы і зацюканы” народ.

*Што ж каралі сёння робяць для нас? А можа
паснулі?*

*Самі, прынамсі, яны дбаюць аб міры найменш.
Толькі адно наўме, аб адным заклапочаны вельмі,
Як бы на голаў каму зброю латвей апусціць.
Іхны занятак – вайна на пагібель айчыннаму
людю,*

*Гэтай забаве ліхой цалкам сябе аддаюць.
Воінства гіне з абодвух бакоў у аднолькавай
мерцы,*

*Бо захацелі князі уладу найбольшую мець...
Не заўважае булат, якая вісіць небяспека
І ў заняпадзе якім стан паспалітых зямель*
[1, с. 267].

Не абыходзіць аўтар увагай і войны. Чытач разумее складанае становішча краіны, якая абаранялася з двух бакоў. Паэт перакананы, што неабходна памятаць пра адказнасць за ўсё, што чалавек робіць на зямлі.

*Богу адкажаш спаўна, да дробязі самай
маленькай,
Моцна адчуеш тады зверства уласнага плён.
Зведаеш ліха не менш, калі даў ліхадзеям зачэпку
Тысячы нашых людзей гнаць у няволю на здзек.
Рабствам такім прыгняце, што не сконцацца
многія леты,
Прышлым нашчадкам тваім хопіць гора і слёз*
[1, с. 253].

Заканчваецца твор зваротам да Прачыстай Дзевы Марыі як апякункі над краем. Аўтар кажа, што няма спадзявання на розум і сумленне чалавека без яе дапамогі, а таксама выказваецца спадзяванне на кіраванне мудрым пантыфікам.

*Трэба, каб мір для жывых запанаваў на зямлі.
Нашым князям, каралям прыдай ты
разважную кемнасць,
Дапамажы зразумець, дзе яны здрадзілі нам.
Ёсць абавязак. Яны ж уладай сваёй
злоўжываюць,
Стражы па назве, а так, сутнасць іх – зграв
ваўкоў.
Покуль ачомяцца ўсе, дык ты ўжо за нас
заступіся,
Ворагаў ход запаволь ды прыпыні хоць крыху*
[1, с. 269].

Пераклад Я. Семязона больш набліжаны да ўспрымання і разумення сучаснага чалавека, дае дадатковыя тлумачэнні.

Вобраз зубра мае іншае ўспрыманне, можна сказаць, што аўтар пры апісанні жывёлы перадае свае пачуцці.

*Лютасцю больш небяспечны, чым люты
драпежнік,
Зубр для людзей не страшны:
не чапай – не зачэпіць,*

*Будзе стаяць як укопаны – пастыр на варце,
Не страпянецца, а позіркам пасціць няспынна
І чараду, і сям’ю ў чарадзе на папасе [2, с. 26].*

Больш падрабязна апісваецца навучанне аўтара твора.

*Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконцых абходах
Крокам нячутным ступаць, каб нішто
не шухнула,*

*І спасцігаў, як звяроў прыкмяцаць на бярогах
Нюхам, і вухам, і вокам.*

*.....
Колькі нагледзеўся смерці, наслухаўся энку
Ў пушчах, пакуль мяне, сына,
вучыў палясоўшчык! [2, с. 63].*

Даволі ярка паказваюцца вясельныя бойкі паміж зубрамі. Тут ёсць адрозненне ў развіцці падзей. Княжацкі ўказ абараняе зуброў, не дазваляе забіваць “зубрыцаў, ні моладзь”, тым самым абараняе лясныя багаці. Даволі ярка апісваецца гаспадарчая дзейнасць людзей: “*Перад законам і правам лясным на здабытак / Роўня ўсе там – палюй, здабывай, колькі зможаш*” [2, с. 68].

Ствараецца даволі паэтычны вобраз палявання.

*Паляванне –
Лепшы бальзам падупаламу целу і духу.
І гартаванне, што старасці бледную немач
Не падпускае, трымаючы дзесьці наводаль
[2, с. 70].*

Апісваючы паляванне, Я. Семяжон неаднойчы падкрэслівае, што аўтар твора не толькі добра ведаў, як адбываецца паляванне, але і сам у ім удзельнічаў. Народ характарызуецца як загартаваны паўночным кліматам.

*Наш чалавек працавіты з нягодамі звыкся:
Непераборлівы ў ежы, не жыўшы ў раскошы,
Ён без прысмакаў, аб хлебе – здаровы і сыты,
Ды да дзічына ж у місе што-небудзь заважыць
[2, с. 72].*

Людзі не толькі з пагардай ставяцца да баяліўцаў, але і кпяць з іх:

*Сам я быў сведкам пры выпадку, нават і помню
Надпіс магільны на крыжыку з белай бярозы:
“Тут упакоўся ў бозе раб божы Лаўрын,
з местачковых,
Страхам забіты, знянацку сустрэўшыся
з зубрам” [2, с. 78].*

Апісваючы зубра, аўтар ачалавечвае яго, дае ацэнку як ваяру: “*Зубр, як мы лічым спрадвеку,
хоць звер, але ж ратнік, / Ён прызнае перамогу,
здабытую чэсна – / Сілай на сілу, урожкі, і мужнасць на мужнасць*” [2, с. 72].

Большую трагічнасць набываюць радкі, звязаныя з апісаннем вайны. Значная ўвага аддаецца войнам рэлігійным, калі ішло змаганне за веру і тэрыторыю: “*Вораг страшэнны адольвае нас і зламысна / Рэжа над карань наш род і вучэнне Хрыстова / У душах народаў на ўсіх заняволеных землях*” [2, с. 73].

У звароце да Прачыстае Дзевы Марыі піша пра змены ў грамадстве.

*Свет вар’яецца, і ўсе міратворцы на словах –
Гэта ваўкі над ягнячым руном красамоўства.
Ім без твайго настаўлення, прамудрая дзева,
Думка не прыйдзе, што трэба за розум узяцца.
Дзе ім убачыць з харомаў, як з хатак вясковых
Гоняць бічамі галоту ў палон на пакуты!
[2, с. 95].*

Як пісала І. Лапцёнак, пераклад Я. Семяжона “вызначыўся большым імкненнем яго стваральніка да паэтычнасці, метафарычнасці, яркасці, трапнасці, паўнаты, эмацыянальнасці ў выяўленні арыгінала”; аўтар “жадаў такім чынам наблізіць твор да сапраўднага сэнсу першакрыніцы” [3, с. 174].

Пераклады твора маюць розныя падыходы да аднаўлення зместу, тым самым паказваюць нам аб’ёмны вобраз прамінулай эпохі, даюць магчымасць выбраць той тэкст, які бліжэйшы нашаму разуменню.

Варта звярнуць асаблівую ўвагу на вобраз зубра. М. Гусоўскі надзяліў волата беларускай пушчы веліччу, магутнасцю, падкрэсліў яго лютасць у абароне свайго жыцця, сям’і. Сёння зубр – адзін з сімвалаў Беларусі, ён атаясамліваецца з нашай краінай. У паэме аўтар паказвае паляванне на зубра, двубой чалавека і жывёлы, адпаведна зубра з цяжкасцю можна ўявіць вобразам роднага краю. Праз гэтую акалічнасць можна ўбачыць розніцу ў светаўспрыманні чалавека XVI ст. і сучаснага.

Паэма далучае нас да мінулага, паказвае, як думалі тагачасныя людзі, як ставіліся да наваколля. Даволі складана ўявіць зубра, якога мы сёння можам назіраць у лясах і на палях Беларусі, лютым. У гэтым і заключаецца асноўная мэта вывучэння літаратуры: убачыць свет вачыма людзей мінулых стагоддзяў, зразумець іх і чаму-небудзь ад іх навучыцца.

Спіс літаратуры

1. *Літаратура XI–XVI стагоддзяў* / навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Маст. літ., 2011. – 766 с. – (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 1).
2. *Старажытная беларуская літаратура*. – Мінск : Выш. шк., 2022. – 386 с.
3. *Лапцёнак, І.* Паэт-перакладчык Язэп Семяжон : адметнасць творчай індывідуальнасці / І. Лапцёнак. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – 255 с.

Дзмітрый МІНКЕВІЧ,
старшы выкладчык кафедры класічнай філалогіі
філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

АСАБЛІВАСЦІ ПЕРАКЛАДУ ЎЛАСНЫХ ІМЁН ПАЭМЫ “ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

УДК: 821.124 + 821.161.3

На прыкладзе перакладаў паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага ў артыкуле разглядаюцца такія лексічныя асаблівасці лацінамоўнага твора, якія пры адсутнасці адпаведных слоўнікаў значна ўскладняюць працу перакладчыка з лацінскай (старажытнагрэчаскай) мовы на беларускую.

Ключавыя словы: пераклад, лацінская мова, уласныя імёны, географічныя назвы, “Песня пра зубра”, слоўнік.

Using the example of translations of M. Husowsky's poem “Song of the Bison”, the article examines such lexical features of the Latin work, which, in the absence of appropriate dictionaries, noticeably complicate the work of a translator from Latin (ancient Greek) languages into Belarusian.

Географічныя назвы, уласныя імёны людзей і багоў, асаблівасці напісання і ўжывання некаторых слоў, запазычанні і іх пераклады на беларускую мову і г. д. – усё гэта з’яўляецца перашкодамі падчас перакладу ў сітуацыі адсутнасці адпаведных сучасных слоўнікаў. На жаль, мы маем настолькі мала розных перастварэнняў аднаго тэксту на беларускую мову з класічных моў, што сам прэцэдэнт наяўнасці некалькіх перакладаў адной паэмы вымагае адпаведнага даследавання: чым адрозніваюцца варыянты па-за эстэтычнымі патрабаваннямі перакладчыкаў і па-за асаблівасцямі мастацкіх тэкстаў? Як адаптуюцца перакладчыкамі да беларускай мовы нетыповыя для яе спалучэнні гукаў, асаблівасці марфалагічнай сістэмы лацінскай мовы? Падобныя пытанні ўжо былі разгледжаны тэарэтычна, выпрацоўваліся пэўныя алгарытмы перадачы запазычанняў [8; 9], але, па-першае, ёсць розныя погляды на такую адаптацыю, па-другое, толькі замацаваныя ў сучасных акадэмічных слоўніках гэтыя адаптацыі, нарэшце, увойдуць у шырокую перакладчыцкую практыку, і галоўная праблема палягае менавіта ў адаптацыі згаданых лексічных груп. Разгледзім некаторыя з іх, прадстаўленыя ў перакладах “Песні пра зубра” на беларускую мову [1–3]. Лацінскі тэкст паэмы разглядаўся па выданнях 1523 г. [12] і 1980 г. [2]. Усе цытаты, за выключэннем спецыяльна прыведзеных са згаданых перакладаў, падаюцца ў нашым перастварэнні, дужкі, шматкроп’е і вылучэнне шрыфтам таксама нашы.

Звернем увагу на **назоўнікі, якія з’яўляюцца географічнымі назвамі**.

Першы радок паэмы змяшчае назоўнік *Rotmae* – у *Рыме*, які прыняў форму меснага склону (*locativus singularis*), даволі архаічнага ў лацінскай мове, ён абазначае месца (дзе?) і ніколі не мае прыназоўніка. Яго ўсе перакладчыкі напісалі аднолькава: “у *Рыме*”. Таўрамахія, сведкам якой стаў лірычны герой паэмы, адначасова быццам перакідае мост ад Антычнасці, знакамітых глядытарскіх гульняў, да далёкай радзімы паэта на поўначы, дзе замест “штучнай” таўрамахіі ў горадзе, імітацыі палявання, людзі абіраюць сапраўднае паляванне ў адвечнай пущы. Менавіта *Рым*, сталіца спачатку старажытнай *Рымскай імперыі*, а пазней і ў часы паэта – сталіца каталіцкага свету, – зыходная кропка, з якой пачынаецца вершаванае “падарожжа”.

У 29-м радку паэт ужывае ў форме *accusativus singularis* з прыназоўнікам назоўнік *ad Italiam* (...*venimus*) – да *Італіі* (...*мы прыбылі*), што перакладзена як “на зямлі апенінскай” [2], “на зямлі *Італійскай*” [3], “*Італію*” [1]. Дарэчы, само лацінскае слова *Italia* мае старажытнагрэчаскае паходжанне: *Ἰταλία*.

Назоўнік у форме *genetivus singularis* *Borysthenis* (*alveum*) – *Дняпра* (*рэчышча*) (радок 137) – адзіная назва ракі ў паэме, сустракаецца толькі аднойчы. Трэба адзначыць старажытнагрэчаскае паходжанне слова: *Βορυσθένης*. Перакладзена ўсюды амаль што аднолькава, ужываецца сучасная назва ракі.

На гэтым спіс асобных назоўнікаў, якія абазначаюць канкрэтныя географічныя аб’екты, заканчваецца, у лацінскім тэксце няма слоў *Litva*, *Вялікае Княства* (у сэнсе ВКЛ) і падобных, якія дадалі ў тэкст некаторыя перакладчыкі, што цалкам нармальна, калі адпавядае агульнай стратэгіі перакладу. Больш падрабязна асаблівасці перакладаў паэмы пададзены ў Л. Пуцылевай [6, с. 305–306].

Разгледзім **іменныя групы, у склад якіх уваходзяць прыметнікі, што маюць географічнае значэнне**.

Словазлучэнне (*sub axe*) *arctoi poli* (радок 18) – (*над небам*, літар.: *над воссю*) *паўночнага полюса*. Прыметнік *arctōus*, а, *um* ‘арктычны, паўночны’ мае старажытнагрэчаскае паходжанне – *ἀρκτικός* 3 ‘паўночны’, ад старажытнагрэчаскага назоўніка *ἄρκτος* *ὁ, ἡ* ‘мядзведзь / мя-

дзвездзіца, ‘сузор’е Мядзвездзіцы, ‘(паўночны) полюс, адпавядае ўласна лацінскаму прыметніку *septemtrionalis* і сустракаецца ў паэме яшчэ чатыры разы: *arctoe... silvae* – паўночнага лесу, *in nemore arctoo* – у паўночным гай, *in nemus arctout* – у паўночны гай, *arctoe... gentis* – паўночнага племені. Дарэчы, у іншым радку мы бачым сінонім да цэлага гэтага словазлучэння: *gelido sub axe* – “над халодным небам (воссю)”. Перакладчыкі па-рознаму перадалі зыходнае словазлучэнне: “над зоркай Палярнай” [2], “над зоркай паўночнай” [3], “на поўначы” [1], цалкам захаваўшы змест.

Litphanis silvis (*syluis* у выданні 1523 г.) – у літоўскіх лясах (радок 51) прыняло форму *ablativus pluralis*. Прыметнік *Litphanus, a, um* ‘літоўскі’ – аднакаранёвы з назоўнікам *Litphania / Lithuania* (выданне 1980 г.) / *Lithvania* (выданне 1523 г.) ‘Літва’, якія даволі складана знайсці ў слоўніках. Звернем увагу на адрознае напісанне прыметнікаў (праз *tpha*) у тэксце паэмы і назоўніка *LITHVANIAE* (праз *thva*) у прадмове да паэмы ў выданні 1523 г. Сам гэты прыметнік у паэме сустракаецца яшчэ тры разы і заўсёды з вялікай літары: *Litphanis venatibus* – у літоўскіх паляваннях, *Litphana... regione* – у літоўскім краі / вобласці / краіне і *Litphanae (princeps dum) regionis (erat!)* – (накуль ён быў уладаром) літоўскага краю / вобласці / краіны. Перакладчыкі па-рознаму перадалі гэтыя словазлучэнні, захаваўшы змест.

Словазлучэнне ў форме *ablativus pluralis Roxanis... libris* (радок 73) – у рускіх... кнігах вымагае пэўных высілкаў інтэрпрэтацыі. Некаторыя даследчыкі атаясамліваюць *раксаланскі і рускі*, але ёсць іншыя меркаванні [4, с. 140; 5; 7, с. 133]. Прыметнік *Roxanus, a, um* наўрад ці атрымаецца знайсці ў слоўніку, бо ён з’яўляецца адным з некалькіх варыянтаў напісання назоўніка (у лацінскай мове часта адначасова і прыметніка) *Roxolani* ‘раксаланы’, што паходзіць ад старажытнагрэчаскага *Ῥωξολᾶνοι / Ῥωξᾶνοι / Ῥοξᾶνοι / Ῥωξοᾶνοι* (розныя варыянты напісання і інтэрпрэтацыі). Крыніца слова з антычных аўтараў – географ Страбон, які апісвае ў “Геаграфіі” (7.3.17 і інш.) племя *раксаланаў*: “...Ῥωξολᾶνοι δ’ ἄρκτικώτατοι τὰ μετὰ τὸ τοῦ Τανάιδος καὶ Βορυσθένους νεμόμενοι πεδία” – “(назваюцца) ж *раксаланамі* самыя паўночныя, якія насяляюць раўніны паміж Танаісам (Донам) і Барысфенам (Дняпром)”. Адрознае аднакаранёвае лацінскае прыметніка *arctōus, a, um* і старажытнагрэчаскага *ἄρκτικώτατοι*.

Ідэя звязаць паходжанне назвы *рускія і Русь* з *раксаланамі* была ўласцівая польскаму гістарычнаму дыскурсу XVI–XVII стст., у Заходняй Еўропе яшчэ раней, з XV ст. [10, с. 365]. Пера-

кладчыкі дастаткова творча падышлі да гэтага словазлучэння: “на кнігах славянскіх, граматах рускіх” [2], “з кнігаў славянскіх, з граматаў рускіх” [3], “у кнігах славянскіх” [1].

Спалучэнне **graeca elementa** (*nominativus pluralis*) – грэчаскія літары (радок 74) у выданнях і 1523, і 1980 г. надрукавана з малой літары, што незвычайна, бо назвы народаў і прыметнікі, ад іх утвораныя, у іншых месцах аўтар піша з вялікай літары, і гэта цалкам нармальна для лацінскай мовы. Магчыма, аўтар падкрэсліў звыкласць і нязначнасць паходжання літар для тэксту.

(*Quos alit in silvis*) **terra Polona** (*suus*) – (якіх гадуе ў сваіх лясах) польская зямля (*nominativus singularis*, радок 84). Прыметнік *Polonus, a, um* (менавіта з вялікай літары) ‘польскі’ ўжываецца ў паэме адзін раз, перакладаецца як “і ў лясах, і на выпасах ляхаў і росаў” [2], “у пушчах правечных паўночы” [3], “у паўночных лясах... (выкармак) польскай зямлі” [1].

(*Si sint*) **Ausoniis** (*milia mensa*) **modis** – (калі намераныя мілі) аўзонскімі / лацінскімі мерамі (*ablativus pluralis*, радок 482), прыметнік *Ausonius, a, um* (з вялікай літары) паходзіць ад лацінскага назоўніка *Ausonia* – ‘Аўзонія, краіна аўзонаў, Італія’ (паэтычна), адсюль яго звычайнае паэтычнае значэнне ‘італійскі, лацінскі, рымскі’. Такое ўдакладненне тыпу міляў не толькі неабходна для разумення адлегласці, бо існавалі германскія, гальскія і іншыя мілі, але і дадае твору адценне пэўнай “навуковасці”, уласцівай еўрапейскай паэзіі яшчэ з перыяду элінізму, пасля рымскім класікам і, нарэшце, эпасе Адраджэння. Прыметнік *Ausonius* ужывалі Вергілій, Гарацый і Авідый. У перакладзе гэта “міль італійскіх” [2], “міляў італійскіх” [3], “міль... як вымяраць даўжыню на італійскі намер” [1].

Словазлучэнне **Lombardica gesta** (*accusativus pluralis*) – Ламбардскія дзеі (радок 111) адсылае нас да твора “*Historia Langobardorum*” Паўла Дыякана, аўтара VIII ст., эпохі Карла Вялікага. Прывядзём цытату, да якой апелюе М. Гусоўскі [13]: “*Denique retulit mihi quidam veracissimus senex, tale se corium in hoc monte occisi bisonis vidisse, in quo quindecim, ut aiebat, homines, unus iuxta alium potuissent cubare*” (II, 8) – “І нарэшце, паведаміў мне нейкі стары, самы праўдзівы, што ён бачыў шкуру зубра, забітага на гэтай гары, такую, што на ёй, як ён казаў, маглі б ляжаць адзін побач з адным пятнаццаць чалавек”.

У М. Гусоўскага (радка 113–114):

Scribit enim rigidi fido senis ore relatum

Quindenos una pelle cubasse viros –

Піша бо ён данесенае праўдзівымі вуснамі

суровага старога,

што на адной шкуры ляжалі на

пятнаццаць мужоў.

Уражвае абсалютная дакладнасць цытаты па змесце адначасова з выбітным мастацкім яе перапрацаваннем: яна скарачана, майстэрскі пакладзена на элегічны двуверш, амаль усе словы заменены сінонімамі або іншымі формамі. У перакладах мы бачым “Лангабардскія дзеі” [2], “у Дзеяньнях (тых) Лянгабардзкіх” [3], «у (сваіх) “Лангабардаўскіх дзеях» [1].

Спалучэнне слоў (*quamvis scriptoribus impar Romanis* – (няхай я няроўны) пісьменнікам рымскім (*dativus pluralis*, радок 120) вяртае нас да паважаных класічных аўтараў, спасылкі на якіх былі абавязковымі. Найбольш дакладна гэта перададзена ва У. Шатона [1]: “Хоць я зусім не раўня пісьменнікам даўняга Рыма”.

Словазлучэнне *Plocensis... praesul* – плоцкі... галава / абаронца / кіраўнік (радок 411) перадаецца як: “плоцкі епіскап” [2], “плоцкі наш біскуп” [3], “плоцкі біскуп” [1].

У словазлучэнні *Scythicas... catervas* (*accusativus pluralis*, радок 503) – татарскія (літаральна скіфскія) натоўпы прыметнік *Scythicus, a, um* ‘скіфскі’ (адносны прыметнік, ад назвы аднаго з народаў старажытнасці – скіфаў), а пазней ‘татарскі’ мае старажытнагрэчаскае паходжанне: *Σκυθικός* 3 [*Σκύθης*] ‘скіфскі’ – “Скіфскія орды” [1]. Яшчэ раз М. Гусоўскі ўжывае яго ў словазлучэнні *Scythicus... sagittis* – скіфскімі стрэламі, што ва У. Шатона [1] перакладзена як “скіфскія коні”.

Martia turba – Марсавы / ваяўнічы натоўп (*nominativus singularis*, радок 702) утрымлівае адносны прыметнік *Martius, a, um*, што паходзіць ад імя бога вайны Марса, але тут можа мець і пераноснае значэнне ‘вайсковы’ або ‘ваяўнічы’ – “Гурты паляўнічых і лоўчых” [2], “чароды лавецкія” [3], “процьмы ваяк” [1].

У лацінскай мове часта назоўнік, які абазначае прадстаўніка племені або народа і абавязкова пішацца з вялікай літары, супадае ў пэўных формах з адпаведным адносным прыметнікам, напрыклад *Romanus, i m* ‘рымлянін’ і *Romanus, a, um* ‘рымскі’. Разгледзім такія назоўнікі.

Прывядзём для прыкладу назоўнік *Polonus, i m* у цэлым элегічным двувершы з паэмы (радкі 119–120):

*In nemus arctoum, quamvis scriptoribus impar Romanis, certe hac arte, Polonus eo –
У паўночны гай, няхай няроўны пісьменнікам Рымскім, з гэтым майстэрствам, паляк, я іду.*

Перакладчыкі па-рознаму падышлі да перадачы гэтага радка, што ўжо падрабязна разглядалася іншымі даследчыкамі [7, с. 131]. Раней ужо было прыведзена словазлучэнне з адпаведным прыметнікам.

Назоўнік *Tatarus* ‘татарын’ сустракаецца аднойчы (радок 671), ён перакладзены ўсюды як *татарын*, але ў якасці прыметніка двойчы ўжыты *Scythicus, a, um* ‘татарскі’.

Слова *Moscus* (правапіс выдання 1980 г., радок 677) або *Moschus* (выданне 1523 г.) ‘масковец’ сустракаецца аднойчы, перакладзена як “Масковія землі” [2], “Маскоўскія... землі” [3], “Маскавія” [1].

Назоўнік *Turcus* ўжываецца двойчы (радкі 679 і 1011), у абодвух выданнях спачатку ў выглядзе *Turcus*, а наступным разам *Thurcus* ‘турак’, пераклады амаль што супадаюць.

Імёны людзей складаюць невялікую, але значную групу слоў як для самой паэмы, так і для яе суадносін з гістарычнай храналогіяй.

Адзін з славурых “пісьменнікаў рымскіх”, да якога апелюе М. Гусоўскі і двойчы называе ў паэме, – гэта *Plinius* (радок 82) – *Пліній Старэйшы*, аўтар энцыклапедычнага твора “*Naturalis historia*” (I ст.), дзе згадваюцца дзіўныя жывёлы поўначы (VIII, 17): “*paucissima scythia gignit inopia fruticum, pauca contermina illi germania, insignia tamen boum ferorum genera, iubatos bisontes excellentique et vi et velocitate uros, quibus inperitum volgus bubalorum nomen inponit, cum id gignat africa vituli potius cervique quadam similitudine*” [11] – “Менш за ўсё нараджае Скіфія з-за недахопу кустоў, суседняя з ёй Германія – нямнога, аднак незвычайныя віды дзікіх быкоў: грывастых зуброў і тураў выключнай і сілы, і хуткасці, якіх неабазнаная чэрнь заве буйваламі, хоць гэты [від] нараджае Афрыка, хутчэй з-за нейкага падабенства цяляці і алена”.

Параўнаем з паэмай (радкі 81–82):

*Attigit expresse meminitque bisontis et uri
In nemore arctoo Plinius esse boves –
Закрануў ясна і згадаў пра бізона і тура
Пліній, што ёсць быкі ў паўночным гай.*

І наступным разам: *Et quas tetraonas appellat Plinius* (радок 273) – і якіх Пліній называе цецярўкамі. Дарэчы, слова *tetrao, onis m* ‘цетярук’ мае старажытнагрэчаскае паходжанне. Імя *Plinius* перадаюць як *Пліній* [1; 2] і *Пліні* [3].

Раней ужо згадвалася *Lombardica gesta*, іх аўтар – *Paulus Diacon* (мусіць быць *Diaconus*, радок 111) – Павел Дыякан, у перакладах «(“Лангабардскія дзеі”) Паўла Дыякана» [2], “Паўлюс Дыякан” [3], “Павел Дыякан” [1].

Імя плоцкага біскупа *Erasmus* (радок 411) – Эразм – перакладаюць адпаведна як “Эразмус” [2; 3], “Эразм” [1].

Адзін раз, звяртаючыся да самога сябе, аўтар называе сваё імя: *Hussoviane* (*vocativus singularis*,

радок 476) – Гусавіян. Перакладаюць ці словазлучэннем “Гусаўца голас” [2; 3], ці звароткам “Гусавіян!” [1].

Яшчэ ў якасці зваротка выкарыстана імя каралеўскай асобы: **Sigismunde** (у выданні 1523 г. SIGISIMVNDE) (*vocativus singularis*, радок 508) – Сігізмунд, якое пераклалі, ствараючы форму клічнага склону менавіта ад лацінізаванай формы імя, “Сігізмундзе” [1; 2] і “Жыгімонце” [3].

Імя **Laurinum** (*accusativus singularis*, радок 582) М. Гусоўскі прыводзіць у невяліччай гісторыі пра смерць падчас палявання, яго перадаюць як “Лаўрын” [1; 2] або “Лаўрук” [3].

Двойчы ў лацінскім тэксце паэмы можна ўбачыць імя князя Вітаўта: (*mens alta*) **Vitoldi** (*genetivus singularis*, радок 663) – (высокая думка) Вітаўта, што перакладзена ўсімі аднолькава “Вітаўта”, і **Vitoldus** (*nominativus singularis*, радок 741) – “Вітаўт”. Пры гэтым уласнае імя Вітаўта можа замяняцца ў паэме на “*hoc duce*” або “*sub illo Principe*”, і ўвогуле знакамітаму князю паэт прызначыў больш месца, чым уласнаму каралю і вялікаму князю Сігізмунду або каралю Аляксандру. Ці хацеў М. Гусоўскі пры жывым Сігізмундзе напісаць панегірык у гонар “больш правільнага” ўладара альбо былі больш значныя падставы – гэтыя пытанні ўжо падрабязна разгледжаны ў [7].

Яшчэ адно каралеўскае імя ў паэме **Regis Alexandri** (*genetivus singularis*, радок 887) – караля Аляксандра, словазлучэнне перакладзена амаль аднолькава (розныя склоны).

Нягледзячы на першапачатковае прысвячэнне паэмы папу Льву X, у самым канцы мы бачым імя папы Адрыяна – **Adriani** (*genetivus singularis*, радок 1063) – Адрыяна (...шостага), што перакладзена як “Адрыяна” [2; 3] або “Адрыянусу шостама” [1].

Рэлігійныя імёны, звязаныя з хрысціянствам.

Імя Хрыста гучыць у паэме сем разоў, пераважна ў форме **Christi** (*genetivus singularis*, напрыклад, радок 405) – Хрыста ў словазлучэннях кшталту *Christi nomen* – імя Хрыста і іншых, якія перакладзены даволі па-рознаму, але, напэўна, без цяжкасцяў.

Адзін раз сустракаецца спалучэнне **virgo Maria** (*vocativus singularis*, радок 1038) – зваротак Дзева Марыя, з якім у перакладчыкаў таксама не ўзнікла праблем, нягледзячы на пэўную розніцу: “Дзева Марыя” [2], “Панна Марыя” [3], “Дзева, маці Хрыста” [1].

Імёны антычных багоў.

У словазлучэнні **Veneris lasciva** ў родным склоне (радок 185) знаходзім імя Венеры, якое перадаюць як “Венеры” [1; 2] або “Вэнэры” [3].

Імя **Medea** (радок 297) перакладчыкі таксама напісалі па-рознаму: “Медэі” [2], “Мэдэі” [3] і “Мэдэя” [1] (іншыя склон).

Бог Марс (**Mars**, напрыклад, радок 986) у паэме гучыць тры разы (не ўлічваючы адносных прыметнікаў) і перакладаецца або як уласнае імя: “Марс”, “Марс-крыважэр” [1], або ў пераносным сэнсе: *a Marte* – “з паходаў” [2], “ад вайсковых цяжараў” [3], “з раці” [1].

Багіня **Diana** перакладзена як Дыяна (у розных склонах) усімі перакладчыкамі (радок 401).

Імя брата Дыяны бога Апалона – **Apollinis** (*genetivus singularis*, радок 403) перададзена як “Апалона” [1; 2] або “Апалёна” [3].

Імя галоўнага бога рымскага пантэона ў форме **Iove** (*ablativus singularis*, радок 405) перакладзена як “Юнімэра” [2], “Юнімара” [3], “Зеўс” [1].

Аднолькава (толькі ў розных склонах) перакладзена слова **Iunone** (*ablativus singularis*, радок 406) – Юнона.

Amor як Амур перадалі таксама ўсе тры перакладчыкі (адзін раз з эпітэтам “бязан-амур” [2]; радок 898).

Рэспубліка Беларусь – спадкаемца дзяржаў, якія раней займалі нашу тэрыторыю – Полацкае і іншыя княствы, Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая. У ВКЛ і РП была пашырана лацінская мова, і таму існуе нават яшчэ непадлічаная спадчына разнастайных дакументаў на ёй. Перастварэнне іх на беларускую мову вымагае наяўнасці сучасных акадэмічных слоўнікаў, бо іх адсутнасць, як паказвае праведзены аналіз, з’яўляецца перашкодай для перакладчыцкай працы. Неабходнасць карыстання іншамовнымі слоўнікамі прыводзіць да падвойнага, нават патройнага перакладу з лацінскай (і старажытнагрэчаскай) мовы на беларускую, адсутнасць адзінай сістэмы адаптацыі слоў на сучасную беларускую мову, калі перакладчык вымушаны траціць час на выбар паміж Эразмам і Эразмусам, Паўлам і Паўлюсам, Адрыянам і Адрыянусам, Мэдэяй і Медэяй, калі ў слоўніках проста няма патрэбных слоў, – усё робіцца перашкодамі, з-за якіх літаратуразнаўцы не могуць пазнаёміцца з мастацкімі творамі, гісторыкі не маюць доступу да дакументаў, а беларусы-чытачы застаюцца абдзеленымі нашай і сусветнай спадчынай.

Спіс літаратуры даступны па QR-кодзе.

Вікторыя ХАРЫТОНАВА,
загадчык сектара мастацкіх выставак
аддзела галерэйна-выставачнай дзейнасці Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

“МІКОЛА ГУСОЎСКИ. ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА”

ВЫСТАЎКА ў НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭЦЫ БЕЛАРУСІ

Усевалад Свентахоўскі. 500 год выданню паэмы “Песня пра зубра”. 2023 г. Плакат, лічбавы друк.

Імя Міколы Гусоўскага займае пачэснае месца ў плеядзе слаўных імён творцаў эпохі Адраджэння. М. Гусоўскі, аўтар паэмы “Carmen de statura feritate ac venatione Bisontis” (“Песня пра выгляд, лютасць зубра і паляванне на яго”) – прадстаўнік новалацінскай паэзіі, адзін з заснавальнікаў жанру ліра-эпічнай паэмы ў літаратуры Усходняй Еўропы.

Гісторыя паэмы пачалася ў 1520 г., задоўга да яе першага выдання, калі М. Гусоўскі ў складзе дыпламатычнай місіі пасольства Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага пад кіраўніцтвам біскупа Эразма Вітэліуса знаходзіўся ў Рыме. Папа Леў X зацікавіўся аповедам Вітэліуса пра беларускага звер, магутнейшага за быка – удзельніка карыды, і захацеў даведацца пра яго больш падрабязна. У 1521 г. Мікола Гусоўскі пачаў пісаць паэму на лацінскай мове – мове рэлігіі, культуры, навукі і адукацыі XVI ст. Дзякуючы таленту і багатаму жыццёваму вопыту М. Гусоўскага, сына паляўнічага, паэма апавадала не толькі пра экзатычную жывёлу Усходняй Еўропы, яе знешні выгляд, звычкі і падрабязнасці палявання (зубрыных ловаў). Аўтар

напісаў узнёслы твор пра родны край, беларускую зямлю, яе прыродныя багацці, штодзённы побыт, слаўную гісторыю і сучаснасць. На жаль, падчас эпідэміі чумы не стала папы Льва X і апекуна паэта Эразма Вітэліуса, і Мікола Гусоўскі быў вымушаны з’ехаць на радзіму. У Кракаве ў друкарні Гераніма Вітэра ў 1523 г. упершыню і была выдадзена “Песня пра зубра” – накладам 100 экзэмпляраў у зборніку з прараічным прысвячэннем. У прысвячэнні, адрасаваным каралеве Боне Сфорцы, якая дала сродкі на друкаванне твора, аўтар з удзячнасцю падкрэсліваў вялікае значэнне падтрымкі, шанавання культуры і мастацтва ў дзяржаве.

Так 500 гадоў таму выйшаў з друку першы вялікі вершаваны твор, напісаны на лацінскай мове для заходнеславянскага чытача пра тагачасны лад жыцця беларусаў, пра нашу краіну і яе багатую прыроду. Паэме было наканавана доўгае жыццё, вялікая слава і плённая ўвага даследчыкаў і аматараў слова. “Песня пра зубра”, шэдэўр эпохі Адраджэння, стала крыніцай гістарычнага, этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялу пра Беларусь, паўплывала на развіццё ўсходнееўрапейскай літаратуры і засталася адной з самых яркіх яе старонак. Сёння гэты паэтычны твор – “песня сэрца паэта”, патрыятычны гімн радзіме, вялікі набытак беларускай і еўрапейскай культуры. Да 500-годдзя з дня нараджэння Міколы Гусоўскага яго імя было ўнесена ЮНЕСКА ў календар памятных міжнародных дат.

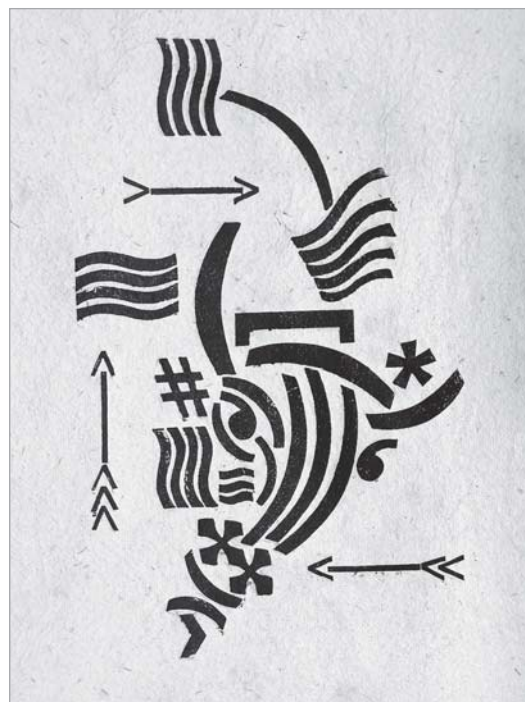
Да юбілею першага выдання паэмы Нацыянальная бібліятэка Беларусі зладзіла літаратурна-мастацкую выстаўку “Мікола Гусоўскі. Песня пра зубра” (13 красавіка – 30 мая 2023 г.). Выстаўка была задумана ўвосень 2022 г. Да красавіка 2023 г. працы-ўдзельніцы былі напісаны. Кожны з паказаных у экспазіцыі мастацкіх твораў выкананы менавіта для праекта і пазначаны 2022 ці 2023 гадамі стварэння. Мастацкія працы аб’яднаны тэмай сюжэта паэмы і пашаны да яе аўтара.

Уражаннямі і поглядам на твор як значную падзею ў гісторыі беларускай культуры падзяліліся сталыя мастакі, выкладчыкі мастацкіх адукацыйных устаноў, удзельнікі шматлікіх выставак і ўладальнікі ўзнагарод – Усевалад Свентахоўскі, Андрэй Васілеўскі, Станіслаў Сугінтас,

Міхаіл Шыкаў, Лізавета Пастушэнка і інш. Сваё прачытанне культурнай падзеі ўвасобілі ў творах таксама беларускія і замежныя магістранты, студэнты Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў і навучэнцы Гімназіі-каледжа мастацтваў імя І. В. Ахрэмчыка. Пераасэнсаванні ўзнёслай эпічнай песні пра радзіму і народ пададзены ў лічбавым і высокім друку, жывапісе, графіцы, каліграфіі, у жанрах партрэта, сюжэтных кампазіцыях і г. д.

Магчымасці камп’ютарнай графікі і лічбавага друку далі мастакам шырокі прастор для самавыяўлення. Разнастайныя варыянты напісання назвы паэмы і яе шрыфтавых кампазіцый уражваюць. Экспанаваліся працы дэкана факультэта дызайну і дэкаратаўна-прыкладнага мастацтва Усевалада Свентахоўскага, двойчы ўладальніка дыплама імя Францыска Скарыны. У лічбавым фармаце мастак стварыў шэраг прысвечаных падзеі шрыфтавых кампазіцый па матывах арыгінала. Наведвальнікі выстаўкі ўбачылі і працы ў высокім друку, зробленыя з аўтарскага набору драўляных літар друкарскімі фарбамі. Працы “Там...”, “MDXXIII”, “Дзіўна...”, “AD SERENISSIMAM...”, серыі, выкананыя аўтарскімі шрыфтамі “Vietor 1523”, “Visum est...”, і іншыя графічныя і вобразныя шрыфтавыя эксперыменты імкнуліся захоўваць адметнасці паэмы, стылістыку часу, рэнесансавую эстэтыку, дэкаратаўныя ўласцівасці і вынаходкі выдання. З іншага боку, яны неслі адбітак сённяшніх эстэтычных уяўленняў, сучаснай дызайнерскай стылістыкі.

Атмасферу старадаўняга друку падтрымалі працы прарэктара БДАМ Андрэя Васілеўскага. Мастак на самаробнай паперы (“папера ручнога чэрпаня”) распрацаваў факсімільныя адбіткі тытульных старонак выданняў XVI ст. Сярэднявечныя факсімільныя аркушы “Тытул Брэсцкай Бібліі” і “Тытул Бібліі Францыска

Усевалад Свентахоўскі. **Зубр**. 2022 г. Тыпаграфіка, папера, высокі друк.

Скарыны” дазволілі нібыта трапіць у мінулае і ўбачыць старонкі кніг, “адгарнуўшы” пяць стагоддзяў.

Сугучныя з выкладчыцкімі атрымаліся працы студэнтаў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў, якія выканалі адпаведныя тэмы творчыя заданні вучэбнага курса. На графічных аркушах паўсталі вынікі эксперыментаў па стварэнні і аднаўленні шрыфтавых напісанняў, інтэрпрэтацыі тытульнага аркуша і кампазіцыі на падставе ўзораў старонак “Песні пра зубра”, цытаты з твора, а таксама радкі, перакладзеныя на кітайскую мову.

Частка твораў – гэта летэрынг, від мастацтва, у якім малюнкi створаны на аснове літар і сплечены ў агульную гарманічную кампазіцыю. Вельмі эфектна выглядаюць працы Лізаветы Аўсяннікавай і Дар’і Барэйшы. Магутны вобраз зубра, спалучаны з выявамі старадаўняй радзімы і цытатамі з твора, выразна падкрэслівае сюжэтную адметнасць і аўтарскую індывідуальнасць. Не пакінула абыякавымі глядачоў выкананая ў лічбе тэматычная серыя “Пра зубра” Алісы Троцкай: кожная з літар слова *зубр*, закампанаваная са штрафой з твора, паўстае ў золце і бронзе на асобным аркушы. Разам кампазіцыя з чатырох частак выглядае манументальна.

Дар’я Барэйша. **Зубр**. 2023 г. Папера, туш.

Усевалад Свентахоўскі. “Дзіўна...”.
2022 г. Лічбавы друк.

Магістранты з Кітая Фан Юйхаа, Фу Цзянтаа, Чжытаа і іншыя выканалі серыю шрыфтавых кампазіцый у стылях каліграфіі цаашу, чжуаньшу і кайшу. Іерогліфы – пераклады назвы паэмы, слова *зубр* і радкоў з твора – вылучаюцца вобразнасцю і характарнасцю. Мастацтва каліграфіі аб’ядноўвае ў сабе важны для кнігі сэнс і аўтарскае майстэрства, уласцівае выяўленчаму мастацтву. Менавіта таму яно такое зразумелае для аматараў кнігачытання і супрацоўнікаў бібліятэк. Уразіла праца “Зубр” Усевалада Свентахоўскага, выкананая ў высокім друку: лініі, кропкі і знакі ў вобразе зубра літаральна сабраны ў яго постаць-выяву. Нечаканай стала графічная праца Лізаветы Пастушэнкі, якая паказала сям’ю зуброў у прасторы старадаўніх замкаў і вежаў.

Ва ўнісон графічным вобразам гучалі жывапісныя. Мастакі пераасэнсавалі кніжную спадчыну ў маляўнічым адлюстраванні сюжэтных перыпетый паэмы, багатых на характэрнае беларускай прыроды пейзажаў. Незвычайна і каларытна выглядала кампазіцыя з дзевяці асобных квадратаў 20×20 см (аўтар Фан Цзялін), якія нібыта выходзілі постаць зубра, яго рух, рог, аленя, лясны гушчар, сцежку, кветкі і сумяшчальныя гэтыя адбіткі паэтычных рэалій у эклектычную жывапісную кампазіцыю “Пушча”.

Мастак і выкладчык Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў Станіслаў Сугінтас здзівіў дыптыхам “Прадчуванне”, створаным менавіта да юбілею выдання паэмы. Праца напоўнена

разважаннімі пра штодзённасць, мудрасць стагоддзяў, вопыт, жыццё і смерць. Выразна гучалі побач творы бацькі і дачкі Міхаіла і Дар’і Шыкавых, дзе ў акрыле паўстаў сілуэт магутнага зубра, а ў батыку – кранальны, каларытны вобраз валадара пушчы.

Зубр, падрабязна і дэталёва апісаны ў паэме, успрымаўся ў экспазіцыі як алегарычны велічны вобраз роднага краю, сімвал роднай зямлі. Ён прысутнічаў амаль на кожнай працы навучэнцаў Гімназіі-каледжа імя І. В. Ахрэмчыка. Кацярына Міхеева, Кацярына Шклярэнка, Анастасія Дзянісава, Яўгенія Душэнка, Ружана Філіповіч і іншыя пашырылі выстаўку тэматычным жывапісам у індывідуальнай манеры. Праца “Сказ” Яўгеніі Васіленкі – гэта жывапісны летэрынг: магутны зубр на палатне крочыць паўз радкі паэмы аб ім. Сучасныя аўтарскія ілюстрацыі да старажытнай паэмы паказалі глядачам дзясяткі выяў зубра, мужных ваяроў, прыгожых замкаў, панарам велічнай прыроды.

Экспазіцыю дапоўнілі багаці з фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Да сюжэта паэмы і вобраза аўтара “Песні пра зубра” не раз звярталіся знакамітыя беларускія мастакі Арлен Кашкурэвіч, Міхась Басалыга, Барыс Забораў, Уладзімір Савіч, Яўген Кулік і іншыя – выданні з іх ілюстрацыямі і асобныя аўтарскія эстампы таксама былі на выстаўцы. Плённа працавалі над творам і перакладчыкі. На выстаўцы экспанаваліся вядомы пераклад паэмы на беларускую мову Язэпа Семяжона, пераклады на рускую і балгарскую мовы. Прываблівала ўвагу юбілейнае выданне “Песні пра зубра” на лацінскай, беларускай і рускай мовах, надрукаванае ў 1980 г. да 500-годдзя з дня нараджэння Міколы Гусоўскага.

Жывапісна ўвасобленыя сюжэтныя перыпетыі паэмы, цытаты з яе, пераклады, элегантныя кампазіцыі каліграфічнага і шрыфтавага мастацтва, высокі і лічбавы друк – відавочна, што знакавая падзея ў культурным жыцці краіны, першае выданне “Песні пра зубра”, і сёння захапляе, натхняе сучаснае беларускае мастацтва на творчы водгук.

Літаратурна-мастацкая выстаўка да юбілею помніка культурнай спадчыны беларускага народа імкнулася захаваць гледачоў перачытаць старонкі паэмы. Экспазіцыя дала магчымасць здзейсніць “падарожжа ў мінулае”: даведацца пра выгляд, лютасць зубра і паляванне на яго, убачыць лясны край, адчуць подых старадаўняга ветру і задумацца над разважаннімі гуманіста пра тагачасны дзень і яго наступствы, скласці ўласнае ўяўленне пра веліч і скарбы продкаў сучасных беларусаў, захапіцца прыкладам любові да радзімы.

Андрэй АКУШЭВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

“ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА Ў КАНТЭКСЦЕ ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬНАЙ СЯРЭДНЯЙ АДУКАЦЫІ

УДК 821.161.3

У артыкуле разглядаюцца асобныя пытанні даследавання і пазіцыянавання творчасці М. Гусоўскага ў кантэксце выкладання беларускай літаратуры ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Звяртаецца ўвага на важнасць уліку традыцый выкладання, дасягненняў сучаснага літаратуразнаўства, а таксама запытаў навучэнцаў і грамадства. Прыводзяцца прыклады дадатковых заданняў, якія могуць выкарыстоўвацца падчас вывучэння “Песні пра зубра” М. Гусоўскага ў IX і X класах.

Ключавыя словы: *М. Гусоўскі, “Песня пра зубра”, гісторыя беларускай літаратуры, метадыка выкладання літаратуры, вывучэнне творчасці аўтара, сучаснае прачытанне класікі, чытацкая адукаванасць, адораныя вучні, медыя-адукацыя.*

The article examines separate issues of research and positioning of M. Gusowski's work in the context of teaching Belarusian literature in general secondary education institutions. Attention is drawn to the importance of taking into account the traditions of teaching, the achievements of modern literary studies, as well as the requests of students and society. There are examples of additional tasks that can be used during the study of “Song of the bison” by M. Gusowski in the 9th and 10th grades.

“Песня пра зубра” М. Гусоўскага – адзін з найбольш вядомых твораў даўняй беларускай літаратуры, які ўжо шмат гадоў прыцягвае ўвагу шырокай аўдыторыі. Літаратурныя здабыткі аўтара актыўна даследуюцца, выклікаюць дыскусіі, натхняюць творцаў, прэзентуюць старажытнасць сучаснасці. Назапашванне і пастаяннае папаўненне масіву літаратуразнаўчай, метадычнай, педагагічнай і іншай інфармацыі ставіць перад даследчыкамі і настаўнікамі (выкладчыкамі) складаныя пытанні, грунтоўны адказ на кожнае з якіх можа стаць асобным навуковым даследаваннем. Як выдатны тэкст XVI ст. прачытваюць сучасныя вучні? З якой інфармацыяй па творчасці аўтара яны працуюць? Якую “карціну свету мінулага” мадэлююць навучэнцы? Наколькі ўяўленні вучняў пра эпоху Адраджэння адпавядаюць сучасным навуковым звесткам? Якім чынам, у якім аб’ёме і наколькі глыбока неабходна вывучаць “Песню пра зубра” М. Гусоўскага (і падобныя творы) ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі?

Каб мець магчымасць пачаць прадуктыўную работу з агучанымі пытаннямі, варта найперш звярнуць увагу на пазіцыянаванне і прэзентацыю спадчыны пісьменніка вучнёўскай аўдыторыі. У сувязі з гэтым вылучым фактары, якія непасрэдна ўплываюць на сучасны стан і перспектывы выкладання “Песні пра зубра” М. Гусоўскага ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.

1. *Традыцыі прэзентацыі “Песні пра зубра” М. Гусоўскага, якія склаліся ў метадыцы выкладання беларускай літаратуры і замацаваліся на практыцы.* “Песня пра зубра” вывучаецца

ў IX класе. Вучэбная праграма называе М. Гусоўскага “паэтам-гуманістам”, звяртае ўвагу на жанр, сюжэт і кампазіцыю паэмы, робіць акцэнт на тэме Радзімы ў творы, вобразе князя Вітаўта і сімвалічным значэнні вобраза зубра [1]. Гэтыя аспекты раскрываюцца ў адпаведным вучэбным дапаможніку [2, с. 30–41]. Паэма згадваецца і ў X класе [3, с. 61]. Нямала ўвагі аддадзена аналізу творчасці М. Гусоўскага ў выданнях ранейшых гадоў [4–6]:

«У паэме “Песня пра зубра” з выключнай сілай раскрыўся магутны талент паэта, адлюстраваліся яго жыццёвыя назіранні, уражанні, перажыванні і роздумы. Сыноўня адданасць роднаму краю, захапленне яго прыгажосцю, клопат пра яго гістарычны лёс выяўляюцца з такой непасрэднасцю, што і сёння, праз чатыры стагоддзі, яна чытаецца з неаслабнай цікавасцю і хваляваннем, выклікае жывы водгук у душы кожнага патрыёта Радзімы» (М. Лазарук, 2001) [6, с. 61].

“Сын вялікакняжацкага палясоўшчыка, паляўнічага, Мікола Гусоўскі з веданнем справы, падрабязна і дэталёва апісаў знешні выгляд, звычкі і паводзіны зубра, паляванне на яго.

Аднак Мікола Гусоўскі не быў бы сапраўдным паэтам, калі б спыніўся толькі на гэтым. Паэма стала песняй пра свой край і народ, роздумам пра лёс Радзімы, пра яе месца на шляхах гісторыі” (А. Рагуля, В. Кушнярэвіч, Г. Гарадко, 2006) [4, с. 92–93].

“Мікола Гусоўскі – сапраўдны волат эпохі гуманістычнага Адраджэння, альбо Рэнэсансу, які найбольш поўна і ярка ўвасобіў духоўную веліч народа, яго розум і паэтычны геній” (В. Праскаловіч, 2011) [5, с. 62].

Сімвалам ↓ пазначаны
матэрыялы, даступныя для
спампоўвання і азнаямлення,
спасылікі па qr-кодзе.

«Паколькі Мікола Гусоўскі паставіў мэтай адкрыць свой край іншым народам свету, то зразу мелае жаданне аўтара паказаць зямлю “пад зоркай Палярнай” дзівосна багатай і прыгожай краінай, якую насяляюць працавітыя, гордыя, мужныя і гераічныя людзі: “У нас баязлівых не любяць”; “Край наш – дзівосны прыстанак загадак і цудаў”; “Край наш багаты драўнінай”; “Нашы лясы – гэта нашых даброт і багацця невычарпальны калодзеж”; “Безліч у пушчах і звера, і птушкі”; “Рыба кішэла не толькі ў азерцах і рэчках, нават у лужынах”. Немагчыма пераацаніць значэнне гэтага паэтычнага адкрыцця Беларусі залатога веку як краю пушчаў і палёў, азёр і рэк, сапраўднага архіпелага зямнога хараства і незлічоных багаццяў. Паэма стала своеасаблівым прадвесцем эпічнага адкрыцця Беларусі: у XIX стагоддзі Адамам Міцкевічам – у “Пане Тадэвушу”, у XX стагоддзі Якубам Коласам – у паэме-эпапеі “Новая зямля”» (В. Праскаловіч, 2011, 2019) [2, с. 35; 5, с. 66–67].

«Самы яркі твор адраджэнскай лацінамоўнай паэзіі ў гісторыі беларускай літаратуры – гэта паэма “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага. Аўтар меркаваў апісаць паляванне на волата пушчы, а стварыў сапраўдны гімн сваёй Радзіме – Вялікаму Княству Літоўскаму.

У гэтым выраза гучаць патрыятычныя матывы, паўстае прырода беларускага краю, апяваюцца ідэалы справядлівасці, раскрываюцца ўяўленні пра ідэальнага кіраўніка дзяржавы (вобраз Вітаўта). У “Песні пра зубра” згадваюцца вобразы антычнай міфалогіі, ярка адлюстроўваецца аўтарскае “я”, што ўласціва літаратуры Адраджэння» (Н. Кузьміч, 2020) [3, с. 61].

Працитуем і Я. Сіпакова, яго словы нярэдка выкарыстоўваюцца ў вучэбнай і метадычнай літаратуры: “Паэзія Міколы Гусоўскага – гэта нашы вочы ў мінулае. Яна, нібы машына часу, дапамагае нам сягаць праз стагоддзі, у даўніну, каб адчуць і нават убачыць, як жылі нашы продкі, чым займаліся, што іх радавала і засмучала” (цыт. паводле: [4, с. 92]).

Разгледжаныя цытаты прэзентуюць “Песню пра зубра” як выдатны твор старажытнай беларускай літаратуры, фіксуюць вобраз М. Гусоўскага і яго паэмы ў адукацыйным (і шырэй –

культурным) дыскурсе. У гэтым святле надзвычай важна, каб не перарывалася сувязь навукі і выкладання літаратуры ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.

2. *Актуальныя даследаванні творчасці М. Гусоўскага.* Апошнімі дзесяцігоддзямі з’явіліся цікавыя публікацыі, якія адкрываюць новыя аспекты вывучэння і разумення творчасці М. Гусоўскага [7–13]. Настаўнікам мэтазгодна вывучаць такія навуковыя працы ў межах самаадукацыі і метадычнай работы па вучэбным прадмеце “Беларуская літаратура”. Новыя даследаванні не толькі становяцца крыніцай для вучэбных дапаможнікаў, але і могуць быць выкарыстаны (з улікам падрыхтоўкі і запытаў канкрэтных вучняў) на вучэбных занятках як матэрыял для заданняў; пры падрыхтоўцы да прадметнай алімпіяды; у рабоце з высокаматываванымі і адоранымі вучнямі; з мэтай развіцця даследчых здольнасцей навучэнцаў, як прафарынтацыйны матэрыял (заахвочванне да атрымання філалагічнай адукацыі).

Падчас вывучэння “Песні пра зубра”, а таксама ў межах пазаўрочнай работы, можна дадаткова звярнуць увагу на элітарнасць даўняй літаратуры, на прадмоўна-пасляслоўны комплекс (тэрмін У. Кароткага) тагачасных выданняў, новыя звесткі з біяграфіі М. Гусоўскага, лацінамоўную літаратуру Беларусі ў цэлым, падкрэсліць, што М. Гусоўскі – аўтар не толькі “Песні пра зубра” [14], але іншых тэкстаў.

Сярод іншага даследчыкі немалую ўвагу звяртаюць на праблемы перакладу лацінамоўнага твора на сучасную беларускую мову, стварэнне і функцыянаванне “легенды Гусоўскага”, якая прыжылася і транслюецца ў беларускай культуры [8; 12]. Напрыклад, прафесар Ж. Некрашэвіч-Кароткая заўважае: «Калі ў адаптацыі Я. Семязона паэма Мікалая Гусоўскага, хаця і пераапрапанутая ў другое адзенне, дыхала жыватворнай сілай мастацкага слова, то паслоўны, часам нават педантычны пераклад У. Шатона, які павінен быў вярнуць паэму ў яе першапачатковае вобразна-тэматычнае ўлонне, нечакана зрабіўся цесным для паэтычнага хараства і слоўнай выяўленчасці. “Песня пра зубра” ў перакладзе У. Шатона быццам бы “застыла”. У чытача ўзнікае ўражанне заціснутасці роднай мовы рамкамі элегічнага двуверша, калі перакладчык “metri causa” ўжывае ненатуральны парадак слоў або сінкапіраваныя словаформы» [8, с. 182–183].

Натуральна, увядзенне новых публікацый у адукацыйны працэс мае свае складанасці: трэба ацаніць якасць і правесці крытычны аналіз новых звестак, пазнаёміцца са стаўленнем да іх навуковай супольнасці, улічыць узроставыя

асаблівасці вучняў і г. д. Навуковыя работы могуць уплываць на прачытанне канкрэтнага тэксту сучаснікамі, падказваць “кропкі апоры” для вучнёўскіх разважанняў, на якія непазбежна ўздзейнічае “прызма сучаснасці”, выступаць надзейным рэсурсам для стварэння адукацыйных прадуктаў.

3. Асаблівасці сучаснага прачытання твораў даўняй літаратуры вучнямі з улікам актуальных запытаў грамадства. Сучасны вучань прачытвае старажытны твор па-новаму (не так, як 500, 100, 50 ці 30 гадоў таму), на што ўплываюць і асаблівасці развіцця цывілізацыі XXI ст. (акцэнт на візуальную культуру, гаджэты, вялікія плыні рознай інфармацыі і інш.), і запыты з боку грамадства, і актуальныя напрамкі развіцця адукацыі. Гэта, з аднаго боку, ставіць пэўныя задачы для педагогаў, а з іншага – адкрывае немалыя магчымасці.

Падчас вывучэння “Песні пра зубра” мэтазгодна звяртацца да сучасных інфармацыйных тэхналогій, практыкаарыентаваных і кампетэнтнасна арыентаваных заданняў, абмяркоўваць цікавыя і надзённыя тэмы (напрыклад, экалагічныя), удасканалваць чытацкую адукаванасць вучняў, медыяпісьменнасць, навыкі даследчай дзейнасці, праводзіць прафарыентацыйную работу. У сувязі з гэтым узнікае неабходнасць у дадатковых актуальных распрацоўках (з навукова-метадычнымі каментарыямі), якія можна выкарыстоўваць на вучэбных занятках, прысвечаных вывучэнню творчасці М. Гусоўскага ў IX і X класах. Прапануем варыянты заданняў (пытанняў).

1. Запоўніце старонку сацыяльнай сеткі “Беларускія пісьменнікі” ад імя М. Гусоўскага (мал. 1).

Каментарый. Прыведзеную імітацыю старонкі сацыяльнай сеткі неабходна раздрукаваць і прапанаваць для запаўнення вучням. Інфармацыю можна браць з падручніка і іншых надзейных крыніц (у тым ліку інтэрнэт-рэсурсаў). У поле “Мае допісы” трэба размясціць тэкст, які мог бы напісаць М. Гусоўскі сябрам (падпісчыкам). У поле «Каментарый падпісчыка да “Песні пра зубра”» трэба ўнесці каментарый вучня, які запаўняе старонку.

Заданне вучыць працаваць з сацыяльнымі сеткамі і дазваляе ў актыўнай форме пазнаёміцца з біяграфічнымі звесткамі аўтара. Выкананыя заданні неабходна абмеркаваць на вучэбных занятках (звярнуць увагу на паводзіны ў сацыяльных сетках; прагаварыць, якую інфармацыю варта публікаваць у адкрытым доступе, а якую – не; праверыць правільнасць запаўнення палёў; прааналізаваць і ўдасканаліць напісаныя вучнямі міні-тэксты і г. д.).

2. Ці адрозніваецца чытанне папяровай і электроннай кніг? Ці карыстаецца вы інтэрнэт-кнігарнямі? Напішыце водгук на твор “Песня пра зубра” М. Гусоўскага для інтэрнэт-кнігарні, які заахваціць карыстальнікаў прачытаць славыты твор старажытнай беларускай літаратуры.

Каментарый. Заданне вучыць ствараць тэксты (кантэнт) для адпаведнай (мэтавай) аўдыторыі, знаёміць з сучаснымі жанрамі тэкстаў, развівае творчыя здольнасці.

3. Ці згодныя вы з прапанаванымі выказваннямі? Ці выкарысталі б вы гэтыя цытаты ў якасці эпиграфа да сачынення па творчасці М. Гусоўскага? Адказ абгрунтуйце.

«“Песня пра зубра” – твор высакародны сваім гуманістычным пафасам. Бясспрэчна, што толькі мастацтва, пабуджальнай сілай якога з’яўляюцца гуманныя ідэалы, здольна ўзбагачаць чалавецтва маральнымі і эстэтычнымі каштоўнасцямі. Гуманістычная канцэпцыя “Песні пра зубра” складае глыбінны падмурак усёй мастацкай тканіны твора. Тэма гуманізму, веры ў чалавека і яго высокае прызначэнне на зямлі як бы “прарастае першым семем на некранутым полі” праз карціны трагедыі і пакут цэлых народаў. І пад пяром паэта гэтая тэма – не штучнае адмярэнне святла і ценю, а дакладная верагоднасць жыцця і рэальнасць падзей» (Я. Семяжон) [15, с. 12].

«Нягледзячы на наяўнасць у “Песні пра зубра” архаічных, язычніцкіх рудыментаў, паэма Гусоўскага – выразна хрысціянскі твор. Без хрысціянскага пачатку архаічны свет твора застаецца “недабудаваным”» (А. Жлутка) [7, с. 343].

Каментарый. Заданне спрыяе фарміраванню чытацкай адукаванасці вучняў, навыкаў работы з навуковымі тэкстамі. Для аналізу вучням можна прапанаваць і прыведзеныя вышэй цытаты.

4. У 2023 г. святкуецца 500-годдзе выдання паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага. Распрацуйце ў групах праект календара, прымеркаванага да гэтай падзеі. Пазнаёмцеся з ужо выдадзенымі аналагічнымі календарамі. У чым, на вашу думку, каштоўнасць такіх выданняў?

Каментарый. Заданне развівае творчыя здольнасці, садзейнічае прафарыентацыі вучняў. Па выніках выканання задання можна стварыць адпаведную выставу.

5. Параўнайце фрагменты перакладаў “Песні пра зубра” М. Гусоўскага на сучасную беларускую мову 1. Які пераклад вы лічыце больш удалым? Чаму?

Каментарый. Заданне развівае даследчыя здольнасці вучняў, засяроджвае ўвагу на асаблівасцях работы перакладчыка (прафарыентацыя).

6. Ці ёсць у творы М. Гусоўскага прадмоўна-пасляслоўны комплекс?

Каментарый. Заданне развівае даследчыя здольнасці вучняў, знаёміць з дзейнасцю навукоўцаў (прафарыентацыя) і асаблівасцямі выданняў XVI ст. У адказе вучням неабходна прывесці доказы, факты ў падтрымку свайго меркавання.

7. Падрыхтуйце ў групах буктрэйлер, прысвечаны 500-годдзю выдання паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага (да 1 хвіліны). Перад пачаткам работы вызначце мэтавую аўдыторыю відэароліка і платформу, дзе ваш гатовы праект мог бы размяшчацца.

Каментарый. Заданне знаёміць з сучаснымі прафесіямі, вучыць працаваць з інфармацыйна-камунікатыўнымі тэхналогіямі, развівае медыяадукаванасць вучняў. Найлепшыя работы могуць быць размешчаны на сайце ўстановы адукацыі.

8. Як сёння варта зваць аўтара паэмы “Песня пра зубра”: Мікола ці Мікалай Гусоўскі? Аргументуйце.

Каментарый. Мэтазгодна пазнаёміць вучняў з меркаваннямі навукоўцаў па гэтай тэме. Заданне садзейнічае развіццю даследчых здольнасцей вучняў, вучыць весці дыскусію.

9. Якія радкі з паэмы “Песня пра зубра” можна лічыць (маглі б стаць) афарызмамі? Як вы думаеце, у гэтых (магчымых) афарызмах адзін аўтар (М. Гусоўскі) ці два (М. Гусоўскі + перакладчык)?

Каментарый. Заданне развівае даследчыя здольнасці вучняў, звяртае ўвагу на значнасць працы перакладчыка, дазваляе правесці работу з тэкстам.

10. Якія фільмы, п’есы, карціны і г. д., прысвечаныя М. Гусоўскаму (яго “Песні пра зубра”), вы ведаеце? Якім чынам сёння варта прасоўваць творчасць М. Гусоўскага (праз радыёперадачы, коміксы, серыялы, гульні ці інш.)?

Каментарый. Заданне актуалізуе звесткі, як спадчына М. Гусоўскага паўплывала на беларускую культуру, адгукнулася ў творчасці нашчадкаў, а таксама садзейнічае фарміраванню культуратворчай кампетэнцыі.

Такім чынам, “Песня пра зубра” М. Гусоўскага – класічны твор старажытнай беларускай літаратуры, які трывала замацаваўся ў вучэбнай праграме для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі. У працэсе арганізацыі вывучэння названага твора варта абапірацца на ўжо сфарміраваныя традыцыі, сачыць за актуальнымі дасягненнямі літаратуразнаўства, а таксама ўлічваць асаблівасці светаўспрымання сучасных вучняў, запыты з боку грамадства.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская літаратура** [Электронны рэсурс] // Нацыянальны адукацыйны партал. – Рэжым доступу: <https://adu.by/ru/homeru/obrazovatelnyj-protsess-2023-2024-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/uchebnye-predmety-v-xi-klassy/belaruskaya-litaratura.html>. – Дата доступу: 15.06.2023.

2. **Беларуская літаратура** : вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / пад рэд. В. У. Праскаловіч, В. П. Рагойшы. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2019. – 286 с.

3. **Беларуская літаратура** : вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання (з электр. дадаткам для павыш. узроўню) / пад рэд. А. П. Бязлепкінай-Чарнякевіч, І. Д. Воюш. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2020. – 294 с.

4. **Рагуля, А. У.** Беларуская літаратура : вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання (базавы і павышаны ўзроўні) : у 2 ч. / А. У. Рагуля, В. В. Кушнярэвіч, Г. С. Гарадко. – Мінск : Маст. літ., 2006. – Ч. 1. – 295 с.

5. **Беларуская літаратура** : вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / В. П. Рагойша [і інш.] ; пад рэд. В. П. Рагойшы. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2011. – 320 с.

6. **Івашын, В.** Беларуская літаратура : падруч. для 10-га кл. агульнаадукац. шк. з беларус. і рус. мовамі навучання / В. У. Івашын, М. А. Лазарук. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 414 с.

7. **Жлутка, А. А.** Мікола Гусоўскі / А. А. Жлутка // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX ст. : у 2 т. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – Т. 1: Даўняя літаратура : XI – першая палова XVIII ст. / навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі – С. 309–357.

8. **Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В.** Беларуская лацінамоўная паэзія: рання Рэнесанс / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2009. – 271 с.

9. **Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В.** “Песня пра зубра” Мікалая Гусоўскага ў кантэксце лацінамоўнай кніжнай культуры Беларусі эпохі Рэнесансу / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // Беларуская мова і літаратура. – 2005. – № 3. – С. 29–32.

10. **Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В.** Канфігурацыі ідэнтычнасці і герменеўтычныя перспектывы *Carpen de Bisonte* : Да 500-годдзя апублікавання паэмы Мікалая Гусоўскага / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // *Białorutenistyka Białostocka*. – 2022. – Т. 14. – С. 37–65.

11. **Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В.** “Не ступаю нікому”: новыя аспекты вывучэння творчасці Мікалая Гусоўскага / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // *Веснік Брэст. ун-та. Сер. філалаг. навук. Літаратуразнаўства, мовазнаўства*. – 2009. – № 2 (12). – С. 21–28.

12. **Кавалёў, С.** Літаратура Вялікага Княства Літоўскага XVI – пачатку XVII ст.: феномен культурнага памежжа / С. Кавалёў. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 344 с.

13. **Пуцилева, Л.** Рецепция ренессансной поэмы Песня о зубре Николая Гусовского в Беларуси и проблемы её перевода [Электронный ресурс] / Л. Пуцилева // *Contributi italiani al XVI Congresso Internazionale degli Slavisti : Belgrado, 20–27 agosto 2018 / a cura di Maria Chiara Ferro, Laura Salmon, Giorgio Ziffer*. – Firenze : Firenze University Press, 2018. – С. 301–313. – Режим доступа: <https://www.torrossa.com/en/resources/an/4382186?digital=true#>. – Дата доступа: 15.06.2023.

14. **Літаратура XI–XVI стагоддзяў** / уклад. і камент. А. У. Бразгунова, І. У. Будзько, Л. В. Ляўшун ; прадм. У. В. Гніламедава ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Маст. літ., 2011. – 766 с.

15. **Гусоўскі, М.** Песня пра зубра : паэма / М. Гусоўскі ; пер. Я. Семяжона. – Мінск : Маст. літ., 2006. – 71 с.

Яўген ЕСІС,
настаўнік-метадыст сярэдняй школы № 16 г. Мазыра

ВЫВУЧЭННЕ МАНАГРАФІЧНАЙ ТЭМЫ “МІКОЛА ГУСОЎСКИ” СІСТЭМА ўРОКАў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (ІХ КЛАС)

УРОК I. МІКОЛА ГУСОЎСКИ. КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ
З ЖЫЦЦЯ І ТВОРЧАСЦІ. ПАЭМА “ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА”:
ГІСТОРЫЯ СТВАРЭННЯ

Мэта: пазнаёміць з кароткімі звесткамі з жыцця і творчасці М. Гусоўскага, гісторыяй стварэння паэмы “Песня пра зубра”.

Задачы: дапамагчы асэнсаваць ролю і значэнне М. Гусоўскага ў гісторыі айчыннай літаратуры; удасканаліць уменні і навыкі працы з крыніцамі інфармацыі; садзейнічаць актывізацыі суб’ектыўнага вопыту і самастойнасці мыслення; стварыць умовы для выхавання высокай маральнасці, духоўнасці, гонару за дзейнасць асветніка.

Абсталяванне: партрэт Міколы Гусоўскага; выстава кніг паэмы “Песня пра зубра” розных гадоў выдання; раздатчны матэрыял.

Эпіграф: Мікола Гусоўскі – сапраўдны волат эпохі Адраджэння, які найбольш поўна і ярка ўвасобіў у сабе духоўную веліч народа, яго розум і паэтычны геній...

Ніл Гілевіч.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

• **Падрыхтоўка да працы на асноўным этапе.**

• **Уступнае слова.**

Настаўнік. Мікола Гусоўскі... Яго імя поруч з імем Францыска Скарыны эпоха Адраджэння назаўсёды ўпісала ў гісторыю літаратуры і культуры Беларусі. Выдатны паэт-лацініст. Аўтар славаўтай паэмы “Песня пра зубра”. Мікола Гусоўскі – сын велікакняжацкага лоўчага, адукаваны дыпламат-дарадца і паэт, ён узышоў на алімп еўрапейскай лацінамоўнай літаратуры з лясных паляўнічых сцежак роднага краю, з патаптаных і здратаваных татарскімі коньмі сялянскіх палёў, з бальшакоў і цяжкіх шляхоў, якімі хадзілі некалі на ворага ў часы грознага і слаўнага Вітаўта нашы продкі.

• **Паведамленне тэмы ўрока (настаўнік).**

• **Мэтавызначэнне.**

II. Вывучэнне новага матэрыялу.

• **Знаёмства з асобай пісьменніка.**

• **Праца з вучэбным дапаможнікам.**

Заданне. Прачытайце артыкул “Мікола Гусоўскі” (с. 30–32).

• **Праца з апорным кластарам.**

Заданне. Дапоўніце апорны кластар “Жыццяпіс Міколы Гусоўскага” ↓.

• **Творчасць.**

Заданне. Паглядзіце дакументальную стужку “Мікола Гусоўскі: рымскія канікулы” з цыкла “Запіскі на палях” (сцэн. А. Зелянко, Белтэлерадыёкампанія, 2017) і падрыхтуйце віртуальнае інтэрв’ю з паэтам “Гусоўскі раскажае пра сябе” (4–6 пытанняў з адказамі.)

• **Гутарка на пытаннях.**

1. У чым трагізм і веліч жыццёвага і творчага шляху Міколы Гусоўскага?

2. Як яго лёс склаўся ў рымскі перыяд творчасці?

3. Хто зрабіў моцны ўплыў на фарміраванне творчай асобы паэта?

4. Якія факты з біяграфіі паэта-лацініста ляглі ў аснову паэмы “Песня пра зубра”?

Настаўнік. Пасля амаль 400-гадовага забыцця імя і творчасць аўтара “Песні пра зубра” сталі вядомыя чытачам у Польшчы, Расіі, Германіі, Італіі. У Беларусі, на радзіме паэта, цікаваць да асобы і творчасці М. Гусоўскага з’явілася ў першай трэці XIX ст. Водгукі “Песні пра зубра” выразна адчуваюцца ў паэме “Пан Тадэвуш” Адама Міцкевіча. Пра паэта і яго творы ведаў Уладзіслаў Сыракомля.

Сапраўднае адкрыццё таленавітага твора М. Гусоўскага адбылося толькі ў 70-я гг. мінулага стагоддзя. У 1968 г. Язэп Семяжон вярнуў гэты твор айчыннаму чытачу на рускай мове. Праз год ён жа пераклаў паэму на беларускую мову. Пазней Уладзімір Шатон зрабіў паэтычны пераклад “Песні пра зубра”.

• **Творчасць (КАЗ).**

У школьнай бібліятэцы на паліцы стаяць некалькі выданняў паэмы “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага розных гадоў. Уявіце сябе маркетологам і складзіце рэкламную міні-анатацыю да выдання, якое вас зацікавіла, выкарыстаўшы ілюстрацыю на вокладцы ↓.

• **Праца ў групах.**

Заданне. Запоўніце табліцу “Гісторыя стварэння паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага”. Адкажыце на 5 пытанняў па прапанаванай частцы.

Хто?	Што?	Дзе?	Калі?	Чаму?

Група I. “Песня пра зубра” – паэма, у змесце якой адлюстраваны жыццё і лёс паэта. Фактычна гэты твор быў “адкрыты” праз 60 гадоў пасля знаходкі “Слова аб палку Ігаравым” і надрукаваны ў 1855 г. Аднак толькі больш як праз сто гадоў у перакладах на рускую і беларускую мовы з ім мог пазнаёміцца і айчынны чытач.

Стварэнне паэмы цесна звязана з апекуном і сябрам М. Гусоўскага Эразмам Вітэліусам, з якім у якасці сакратара паэт накіраваўся ў Рым з дыпламатычнай місіяй ад Польскай Кароны. “Песня пра зубра” – замова тагачаснага рымскага папы Льва X, які ўвайшоў у гісторыю як прыхільнік гуманістычнай культуры, аматар і знаўца вытанчанай паэзіі, мастацтва. Аднак ні папа Леў X, ні Э. Вітэліус не дачакаліся выхаду ў свет паэмы ў 1523 г. у Кракаве. Чума, якая вынішчыла большую частку насельніцтва Рыма ў 1521–1522 гг., не абмінула і іх.

Група II. Каб выдаць кнігу, М. Гусоўскі павінен быў звярнуцца па дапамогу да сакратара каралевы Боны Людовіка Альфія і, магчыма, да самой каралевы, якім і прысвечана паэма. У прысвячэнні каралеве Боне раскрываецца гісторыя стварэння “Песні...”.

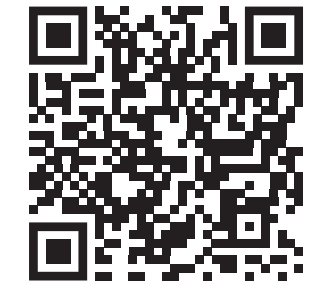
Неяк у Рыме М. Гусоўскі прысутнічаў на карыдзе, і хтосьці параўнаў гэтае відовішча з зубрынай аблавай. Гусоўскі пагадзіўся з такім параўнаннем і расказаў пра паляванне на зубра ў пушчах роднага краю.

Група III. Самы ўдалы твор, якому былі накіраваны доўгае жыццё і вялікая слава, – паэма “Песня пра зубра” (поўная назва “Песня пра постаць, дзікі нораў зубра і паляванне на яго”). Паэма, напісаная на лацінскай мове, не была належным чынам ацэнена сучаснікамі паэта, а хутка і зусім забылася. Глыбокі патрыятызм, нацыянальная самабытнасць “Песні...” ніяк не стасаваліся з палітыкай уціску, занябання ўсяго роднага, што стагоддзямі вялася на беларускай зямлі. Не спрыяла папулярнасці твора і чужая мова, якая ўжо і ў тых часы выцясняялася з еўрапейскіх літаратур нацыянальнымі.

Група IV. Вяртанне “Песні пра зубра” адбылося ў XIX ст. зноў жа не проста. Паэта беспадстаўна прыпісвалі то да літоўскай, то да польскай, то да ўкраінскай літаратуры. Беларускі чытач з твораў М. Гусоўскага пазнаёміўся толькі ў другой палове XX ст. (1969) дзякуючы перакладчыку Язэпу Семяжону. Перакладалі паэму на беларускую мову Алесь Жлутка, Віктар Дарашкевіч (асобныя ўрыўкі). У 1991 г. з’явіўся пераклад “Песні пра зубра” Уладзіміра Шато-на. Па паэме пастаўлены фільм “Пастка для зубра” (рэжысёр Віктар Шавялевіч).

III. Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага.

Настаўнік. Дзякуючы таленту і багатаму жыццёваму вопыту Міколы Гусоўскага твор “Песня пра зубра” стаў песняй яго сэрца, гімнам Бацькаўшчыне, паэмай жыцця зямлі “пад зоркай Палярнай”. У творы, заснаваным на асабістых назіраннях, перажываннях і ўражаннях аўтара, апісваецца прырода роднага краю, паляванне на зубра, услаўляюцца ратныя і працоўныя подзвігі людзей, асуджаюцца братазабойчыя войны.

Сімвалам ↴ пазначаны матэрыялы, даступныя для спампоўвання і азнаямлення, спасылкі па qr-кодзе.

• **Праца з эпіграфам.**

Заданне. Прачытайце выказванне Ніла Гілевіча. Як вы яго разумееце? Як прыведзеныя словы тасуюцца з асобай Міколы Гусоўскага, яго паэмай “Песня пра зубра”?

IV. Дамашняе заданне.

1. Стварыць карту “Шляхамі Міколы Гусоўскага”.

2. Узнавіць змест паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага.

3. Скласці відэахарактарыстыку князя Вітаўта, аўтара-апавядальніка, зубра на аснове мастацкай стужкі “Песня пра зубра” (рэж. Э. Перагуд, 1980).

V. Падвядзенне вынікаў урока.

• **Выстаўленне і каментаванне адзнак.**

• **Рэфлексія “Лесвіца поспеху”** ↴.

УРОК II. МІКОЛА ГУСОЎСКІ. ПАЭМА “ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА. СЦВЯРДЖЭННЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Мэта ўрока: дапамагчы асэнсаваць ідэйна-мастацкі змест паэмы “Песня пра зубра”.

Задачы ўрока: развіваць аналітычнае мысленне, культуру маўлення, садзейнічаць усведамленню ўяўных і сапраўдных каштоўнасцей жыцця.

Абсталяванне: відэазапіс мастацкай стужкі “Песня пра зубра”; раздатчны матэрыял.

Эпіграф: “Песня пра зубра” належыць да тых твораў паэзіі, якія прынята зваць паэмамі жыцця. У кожнага пісьменніка можа быць толькі адзін такі твор, і тым не менш імя яго аўтара назаўжды прапісваецца ў пантэоне роднай літаратуры.

Уладзімір Калеснік.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Актualізацыя апорных ведаў.

Заданне А. Дэманстрацыя карты “Шляхамі Міколы Гусоўскага”.

Заданне Б. Запоўніце апорную табліцу “Паэма “Песня пра зубра” М. Гусоўскага” ↓.

• **Паведамленне тэмы ўрока (настаўнік).**

• **Мэтавызначэнне.**

ІІІ. Вывучэнне новага матэрыялу.

• **Гутарка на пытаннях.**

1. Што ўвасабляе зубр у паэме?
2. На каго спасылаецца паэт пры апісанні знешнасці і звычак зубра?

3. Чаму зубр выклікае ў М. Гусоўскага адчуванне гонару за сваю зямлю?

4. Якімі дэталямі падкрэсліваецца магутнасць зубра?

5. Каму аддае сімпатыю М. Гусоўскі: зубру ці князю Вітаўту?

6. Чаму аўтар, характарызуючы Вітаўта, адзначае, што розум яго “сілу радзіме вярнуў, княства вялікім зрабіў”?

7. Што дае падставы М. Гусоўскаму называць эпоху княжання Вітаўта “залатой”?

8. Якім паўстае перад чытачом князь Вітаўт? Якімі рысамі надзяляе Вітаўта аўтар?

9. Як аўтар ацэньвае вартасць кіраўніка ў адпаведнасці з яго асабістымі здольнасцямі і талентамі?

10. Якія тэмы хвалюць паэта, чытача?

11. З якім пачуццём паэт расказвае чытачу пра пакуты простага людю, разбой прыгняталнікаў?

12. Да якой грамадзянскай пазіцыі заклікае пісьменнік чытача?

13. Ці быў Мікола Гусоўскі па сацыяльным становішчы вельмі блізкі да народных нізоў і добра ведаў іх вусную творчасць?

14. Як ставіцца М. Гусоўскі да звычайў, фальклору беларускага народа?

15. Як аўтар уступае ў сутыкненне з афіцыйнай палітыкай царквы?

16. Супраць каго выступае паэт у творы?

17. Знайдзіце і зачытайце ў тэксце паэмы прыказкі, прымаўкі, народныя выслоўі, растлумачце іх сэнс.

18. Што можна сказаць пра кампазіцыю паэмы “Песня пра зубра”?

19. З дапамогай якога прыёму ажыццяўляюцца пераходы ў тэксце? Ці лёгка заўважыць іх ў творы? Чаму?

20. Ці можна назваць гэты твор высокапатрыятычным? Паразважайце, пацвердзіце думку радкамі тэксту паэмы.

• **Праца ў парах.**

Заданне. Ахарактарызуйце вобраз князя Вітаўта на аснове схемы ↓. Адкаж падмацуўце радкамі з твора.

• **Праца ў групах.**

Заданне. Стварыце відэахарактарыстыку князя Вітаўта (I група), аўтара-апавядальніка (II), зуб-

ра (III) на аснове мастацкай стужкі “Песня пра зубра” (рэж. Э. Перагуд, 1980 г.)

• **Творчасць.**

Заданне. Паразважайце, чаму паэма “Песня пра зубра”, у якой гучыць трывога за край і народ ды ўслаўляецца мудрасць князя Вітаўта, які мог бы вярнуць Радзіме былую веліч, напісана не на беларускай мове (у тыя часы яна была дзяржаўная ў княстве), а на латыні.

ІV. Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага.

Настаўнік. Гусоўскі – патрыёт у гістарычных умовах унутранай і знешняй пагрозы Айчыне. Паэт-гуманіст выступае апалагетам моцнай улады. Яго ідэал – мір і спакой, гуманнае развіццё грамадства, дзе кожны мог быць ацэнены па асабістых якасцях і заслугах. Як дзяржаўны мыслер свайго часу, Гусоўскі разумеў, што гістарычна – у блізкай будучыні – мір і росквіт народа і дзяржавы могуць быць забяспечаны толькі сілай.

Уся паэма – сплаў лірычнага выказвання і філасофскага асэнсавання свету, павучання і палітычнай пракламацыі, які ажыўлены адным пачуццём і адной ідэяй: выратавання роднай Міколу Гусоўскаму цывілізацыі. Невыпадкава фінал паэмы – зварот да Дзевы Марыі і ў той жа час да людзей, цароў і народаў – завяршаецца маленнем, марай пра сілу, здольную зберагчы свет ад гібелі і прывесці чалавецтва да справядлівасці... (паводле М. Захаранкі).

• **Зварот да эпіграфа.**

Заданне. Прачытайце выказванне Уладзіміра Калесніка. Як вы яго разумеете? Як прыведзеныя словы стасуюцца з паэмай “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага?

V. Дамашняе заданне.

1. Адказаць на пытанні, змешчаныя ў вучэбным дапаможніку.

2. Складзі памятку «Карысныя ўрокі паэмы “Песня пра зубра” М. Гусоўскага для будучага пакалення».

3. Напісаць водгук на мультфільм “Песня пра зубра” (рэж. А. Белавусаў, Беларусфільм, 1982).

VI. Падвядзенне вынікаў ўрока.

• **Выстаўленне і каментаванне адзнак.**

• **Рэфлексія “Далонь”** ↓.

Спіс літаратуры

1. **Жлутка, А. А.** Мікола Гусоўскі / А. А. Жлутка // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. / Нац. акад. Навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. Імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – Т. 1. Даўня літаратура: XI – першая палова XVIII ст. ; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – С. 309–357.

2. **Захаранка, М.** “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага ў кантэксце культуры еўрапейскага Адраджэння / М. Захаранка // Роднае слова. – 2010. – № 9. – С. 3–7.

3. **Праневіч, Г. М.** Літаратура эпохі Адраджэння (IX клас) / Г. М. Праневіч // Беларуская мова і літаратура. – 2009. – № 9. – С. 3–13.

Мікалай НАВУМЧЫК,
настаўнік-метадыст, намеснік дырэктара па вучэбна-метадычнай рабоце
Маларыцкай раённай гімназіі

ПАЭМА “ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

ТЭСТАВАЕ ЗАДАННЕ (ІХ КЛАС)

ЧАСТКА А

Заданне. Адзначце правільны адказ / правільныя адказы¹.

A1. Паэму “Песня пра зубра” Мікола Гусоўскі стварыў:

- 1) у 1519 г.;
- 2) у 1521 г.;
- 3) у 1522 г.;
- 4) у 1523 г.;
- 5) у 1524 г.

A2. Твор быў напісаны:

- 1) на французскай мове;
- 2) на польскай мове;
- 3) на італьянскай мове;
- 4) на нямецкай мове;
- 5) на лацінскай мове.

A3. “Песня пра зубра” пісалася па замове:

- 1) Эразма Вітэліуса;
- 2) каралевы Боны Сфорцы;
- 3) папы Льва X Медычы;
- 4) Жыгімонта I Старога;
- 5) Жыгімонта II Аўгуста.

A4. Поўная назва твора:

- 1) “Песня пра зубра-быка з прыдняпроўскіх абшараў і яго лютасць”;
- 2) “Песня пра бізона з земляў літоўскіх”;
- 3) “Песня пра выгляд зубра і паляванне на яго ў Белавежскай пушчы”;
- 4) “Песня пра постаць, дзікі нораў зубра і паляванне на яго”;
- 5) “Песня пра зубра, што жыве ў землях пад зоркай Палярнаю”.

A5. Каб выдаць паэму, аўтар звярнуўся, верагодна, па дапамогу да:

- 1) ваяводы віленскага Мікалая Радзівіла;
- 2) каралевы Боны Сфорцы;
- 3) караля Жыгімонта I Старога;
- 4) сакратара каралевы Людовіка Альфія;
- 5) папы рымскага Льва X Медычы.

A6. “Песня пра зубра” ўпершыню была надрукавана:

- 1) у 1522 г. у друкарні Паўла Севярына ў Празе;
- 2) у 1522 г. Фларыянам Вунглерам у Кракаве;
- 3) у 1523 г. у друкарні Іераніма Вістра ў Кракаве;
- 4) у 1523 г. Францыскам Скарынам у Празе;
- 5) у 1524 г. Эразмам Вітэліусам у Рыме.

A7. Упершыню на беларускай мове твор быў надрукаваны:

- 1) у часопісе “Маладосць” (1970, № 1);
- 2) у часопісе “Полымя” (1969, № 6);
- 3) у часопісе “Народная асвета” (1971, № 2);
- 4) у газеце “Літаратура і мастацтва” (1970, № 10);
- 5) у газеце “Звязда” (1969, № 84).

A8. Гісторыю стварэння “Песні...” мы даведваемся:

- 1) з Баркулабаўскай хронікі;
- 2) з эпістальнай спадчыны Філона Кміты-Чарнабыльскага;
- 3) з архіўных дакументаў, апублікаваных Ватыканам, што тычацца дзейнасці папы Льва X Медычы;
- 4) з прысвячэння каралеве Боне да паэмы;
- 5) з успамінаў Эразма Вітэліуса.

A9. Мікола Гусоўскі і Эразм Вітэліус сустрэліся з папам рымскім Львом X Медычы:

- 1) на карыдзе;
- 2) у амфітэатры;
- 3) у Ватыкане ў рэзідэнцыі папы рымскага;
- 4) падчас палявання ў пушчы;
- 5) у будынку дыпламатычнай польска-літоўскай місіі ў Рыме.

A10. Аснову паэмы складае / складаюць:

- 1) падрабязнае апісанне выгляду зубра;
- 2) развагі аўтара пра слаўнае мінулае Вялікага Княства Літоўскага;
- 3) сцэны, звязаныя з паляваннем на “пушчанскага рыцара”;
- 4) паказ Вітаўта як мудрага і вопытнага кіраўніка дзяржавы;
- 5) паказ нораваў зубра-волат.

A11. Апісваючы выгляд і нораў зубра, Гусоўскі звяртаўся да:

- 1) прац Паўла Дыякана, Плінія Старэйшага, Альберта Вялікага, Конрада Цэльціса;
- 2) свайго багатага жыццёвага вопыту;
- 3) легенд, павер’яў;
- 4) паданняў, старадаўніх летапісаў;
- 5) творчай спадчыны Арыстоцеля, Апіяна, Салінія, Сенекі, Марцыяла.

A12. Аўтар адступае ад жыццёвай праўды ў творы тады, калі:

- 1) важаком статку робіць зубра, а не зубрыху;

¹ У тэсце ёсць пытанні, дзе правільнымі адказамі з’яўляюцца ўсе прапанаваныя варыянты.

- 2) ідэалізуе вернасць зуброў у шлюбe;
- 3) робіць зубрыную сям’ю парнаю;
- 4) апісвае прыроду роднага краю;
- 5) стварае вобраз Жыгімонта I Старога.

A13. “Песня пра зубра” – гэта:

1) твор, які мае адзнакі эпапейнай грунтоўнасці, энцыклапедычнасці; гімн Бацькаўшчыне, прыгажосці роднай зямлі;

2) твор памяці, паэма перажытага; каштоўная крыніца для вывучэння этнаграфіі, асаблівасцей духоўнага жыцця і побыту нашых продкаў, прыроды і гісторыі Беларусі;

3) аўтабіяграфічная паэма, натурфіласофская паэма, апафеоз Айчыны; твор, прысвечаны каралева Боне і яе сакратару Людовіку Альфію;

4) рэалістычны твор, паляўнічая эпапея, зубрыная адысея; паэма жыцця зямлі пад зоркай Палярнай; жамчужына беларускай паэзіі;

5) паэма, якая доўгі час была забаронена, класічны твор польскай літаратуры.

A14. Зубр у паэме М. Гусоўскага:

1) звычайны лясны звер;

2) алегарычны вобраз роднага краю, сімвал яго былой магутнасці; ідэалізаваны звер на казачны манер;

3) аб’ект палявання і захаплення, мары пра мірнае жыццё, эмблема ВКЛ, сімвал рыцарства;

4) “скрыжаваў і замкнуў на сабе цэнтральную ідэю твора – ідэю абароны і нацыянальнага ўзвышэння сваёй Радзімы”;

5) сімвал беларускага народа, выяўленне яго характару і ментальнасці, былой магутнасці, сілы, адвагі.

A15. “Залатой” аўтар называе эпоху княжання:

1) Кейстута; 4) Вітаўта;

2) Жыгімонта I Старога; 5) Ягайлы.

3) Міндоўга;

A16. Вітаўт у “Песні...”:

1) мудры, дальнабачны палітык, абаронца роднай зямлі, увасабленне вайсковай магутнасці і дзяржаўнай велічы ВКЛ;

2) чулы, справядлівы, патрабавальны, магутны ўладар, жорсткі ў адносінах да злачынцаў і хабарнікаў;

3) адважны, смелы, высакародны, мужны, набожны, рознабакова развітая асоба, выхаванець;

4) ідэальны кіраўнік дзяржавы, не любіў баязліўцаў; разважлівы, ваяўнічы;

5) суровы і просты ў побыце, уладарны, самаахвярны.

A17. Эразм Вітэліус – гэта:

1) палітык, каралеўскі пасол у Рыме;

2) рэлігійны дзеяч (біскуп);

3) сакратар вялікакняскай канцылярыі;

4) мецэнат;

5) пісьменнік, філосаф.

A18. У творы аўтар уздымае праблемы:

1) вайны і міру, добра і зла, духоўнага і матэрыяльнага;

2) бацькоў і дзяцей, жыцця і смерці, кахання і здрады;

3) дзяржаўнасці і суверэнітэту, чалавека і прыроды;

4) адказнасці кіраўнікоў перад народам, гуманізму, сутнасці мастацкай творчасці;

5) свабоды мастака, аховы прыродных багаццяў, іх захавання і рацыянальнага выкарыстання.

A19. Асаблівасці паэмы:

1) адсутнасць скразной сюжэтнай лініі; вялікая колькасць лірычных і філасофскіх адступленняў, рэтраспекцыі (зварот у мінулае, апісанне Вітаўта і яго спраў);

2) многа рэлігійнага матэрыялу і вобразаў-сімвалаў; падзел на часткі, эпілог;

3) галоўны герой – зубр; герой і сам апавядальнік; фальклорная ідэалізацыя – сродак мастацкага мадэлявання ідэалу жыцця;

4) выкарыстанне аўтарам уласнага вопыту паляўнічага; спецыфічны падтэкст, тэматычная двухпланавасць; выключная вобразнасць мовы;

5) выразныя пейзажныя замалёўкі; аўтар уводзіць у літаратуру (у эпоху Адраджэння) ідэі, вобразы, міфы розных народаў і эпох; мае прысвячэнне; вылучаецца энцыклапедычнасцю, нацыянальным каларытам.

A20. Асноўныя тэмы твора:

1) жыццё і смерць, вайна і мір, асоба і гісторыя, чалавек і радзіма;

2) услаўленне асобы князя Вітаўта;

3) апісанне грамадска-палітычнага жыцця сучаснай М. Гусоўскаму пары і ранейшага часу;

4) лёс Радзімы, апяванне гераічнага рыцарскага мінулага, адданасці роднай зямлі і яе народу;

5) сэнс жыцця на зямлі, услаўленне асобы князя Аляксандра, паказ жыцця простага паляўнічага.

A21. Мікола Гусоўскі ў паэме “Песня пра зубра”:

1) стварае яскравую карціну жыцця Вялікага Княства Літоўскага;

2) апявае прыроду Беларусі;

3) узвялічвае гераічнае мінулае народа;

4) гаворыць аб праве народа на самавызначэнне, арыентацыі на рэлігійныя каштоўнасці;

5) сцвярджае самабытнасць і вартасць нашай краіны сярод іншых еўрапейскіх дзяржаў і народаў.

A22. Зубрыны статак пад пяром Гусоўскага – гэта:

1) узор узаемаадносін у сям’і;

Даведкі даступны
па qr-кодзе.

гісторыі.

A23. На думку М. Гусоўскага, рухавіком гісторыі з'яўляецца / з'яўляюцца:

- 1) кіраўнік дзяржавы;
- 2) вучоныя;
- 3) культура, духоўны патэнцыял краіны;
- 4) зброя;
- 5) просты люд.

A24. Кульмінацыйны момант твора:

1) малітва-зварот да Божай Маці, прачыстай Дзевы Марыі;

2) паляванне караля Аляксандра, калі яго жонка ледзь не стала ахвярай параненага зубра;

3) зварот са словамі пахвалы да караля-сучасніка Жыгімонта I Старога;

4) заклік да яднання і сяброўства розных па веры і культуры народаў Еўропы перад пагрозай турэцкага і татарскага нашэсця;

5) падрабязнае і дэталёвае апісанне палявання на зубра.

A25. “Песня пра зубра” напісана:

- 1) пяцістопным ямбама;
- 2) шасцістопным амфібрахіем;
- 3) пентаметрам;
- 4) чатырохстопным анапестам;
- 5) дактылем.

A26. Галоўнае ў паэме “Песні пра зубра”:

1) паказ зубра як ляснога волата;

2) папулярызацыя гісторыі і культуры Бела-русі і Літвы на сусветнай арэне;

3) паказ Вітаўта як ідэальнага кіраўніка дзяржавы;

4) захапленне прыгажосцю прыроды роднага краю;

5) сцвярджанне ідэй роўнасці, братэрства, узаемапавагі.

A27. “Песня пра зубра” належыць да паэмы:

- 1) гераічнай;
- 2) лірычнай;
- 3) драматычнай;
- 4) ліра-эпічнай;
- 5) філасофскай.

A28. Мікола Гусоўскі:

1) пачынальнік жанру ліра-эпічнай паэмы ў літаратуры Усходняй Еўропы;

2) мадэль ідэальнага калектыву, нават грамадства ў цэлым;

3) алегарычнае ўвасабленне беларускага народа;

4) сімвал моцы і нязломнасці асновы дзяржавы – простага селяніна;

5) рухальная сіла

2) заснавальнік танічнага вершаскладання ў беларускай літаратуры;

3) стваральнік рэнесансавага мастацкага стылю ў беларускай літаратуры;

4) адзін з заснавальнікаў літаратурнай крытыкі;

5) адзін з заснавальнікаў рэнесансавай рэалістычнай міфалагічнай школы.

A29. Як склаўся далейшы лёс Эразма Вітэліуса?

1) Памёр у 1522 г. у час эпідэміі чумы;

2) з 1523 г. быў біскупам у Кракаве;

3) з 1523 г. жыў у Ватыкане;

4) у 1524 г., пасля заканчэння дыпламатычнай місіі, вярнуўся ў Вільню;

5) у 1524 г. вярнуўся ў Варшаву, далейшы яго лёс невядомы.

A30. Мікола Гусоўскі таксама з'яўляецца аўтарам:

1) “Катэхізіса”;

2) гістарычнай паэмы “Новая слаўная перамога над туркамі ў ліпені месяцы”;

3) вершаванага пераказу “Жыццё і подзвіг святога Гіяцынта”;

4) “Апісання Іўеўскага сінода 1568 года”;

5) “Прамовы Мялешкі”.

ЧАСТКА В

Заданне. Дапоўніце сказы.

V1. У арыгінале паэма “Песня пра зубра” складаецца з _____ радкоў, напісана ад імя першай асобы _____ двувяршам, у якім першы радок – _____, другі – _____.

V2. Мастацтва ў разуменні М. Гусоўскага – гэта найперш _____ і цнатлівасць, а потым – _____.

V3. Чалавек, на думку М. Гусоўскага, павінен навучыцца жыць у _____.

V4. У пачатку паэмы М. Гусоўскі абвясчае свой мастацкі прынецп: “_____”, “_____”.

V5. Нават у самых дробных дэталях М. Гусоўскі застаецца верным асноўнаму прынецпу рэнесансавай эстэтыкі – _____.

ЧАСТКА С

Заданне. Выканайце заданні.

C1. “Песня пра зубра” – паэма адраджэнская. Адраджэнне сцвярджае сябе ў паэме пяццю момантамі. Пералічыце іх (пісьмова).

C2. У паэме М. Гусоўскі піша: “Ратнікі нашы з Піліпаўкі аж да Грамніцы / Маюць аддуху ў лясках – паляванне на звера”. Што такое Піліпаўка і Грамніцы?

C3. У творы шмат асацыяцый. Запішыце пяць з іх.

C4. Якія рысы характару высока цэніць М. Гусоўскі ў мужчыне-паляўнічым і воіне-патрыёце?

C5. Што ў паэме “Песня пра зубра” паўстае як адзінае цэлае, з'яўляецца сімвалам моцы і непарушнасці дзяржаўнага ладу?

Любоў ДУКТАВА,
кандыдат філалагічных навук

КУЛЬТУРНЫ КОД ЯК ПАДМУРАК ДА РАЗУМЕННЯ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ВОБРАЗАЎ У ПРЫГОЖЫМ ПІСЬМЕНСТВЕ

УДК 821.161.3

У артыкуле акрэслены асноўныя падыходы да вызначэння паняцця *культурны код*. Прапанавана класіфікацыя культурных кодаў, якая складаецца з чатырох блокаў: 1) жыццядзейнасць чалавека (саматычны, акцыянальны, духоўны, марбуальны коды), 2) чалавек і грамадства (персанажны код), 3) чалавек і прырода (аніمالістычны, раслінны, метэаралагічны коды), 4) чалавек і свет (касмаграфічны, прасторавы, часавы, лікавы, колеравы, астранамічны, гастронамічны, прадметны, атрыбутыўны). Сцвярджаецца, што ў літаратуры культурныя коды рэпрэзентаваны з дапамогай канцэптаў, матываў, вобразаў, ідэйнай скіраванасці твора.

Ключавыя словы: *культурны код, мастацкі твор, вобраз свету, вобраз, нацыянальная ідэнтычнасць.*

The article defines the main approaches to defining the concept of *cultural code*. A classification of cultural codes is proposed, which consists of four blocks: 1) human activity (somatic, action, spiritual, moral codes), 2) man and society (character code), 3) man and nature (animalistic, plant, meteorological codes), 4) man and the world (cosmonic, spatial, temporal, numerical, color, astronomical, gastronomic, subject, attributive). It is claimed that cultural codes are represented in literature with the help of concepts, motifs, images, ideological orientation of the work.

Адзін з актуальных напрамкаў падчас правядзення навуковай і ідэалагічнай працы са школьнікамі – разгляд пытанняў, звязаных з паняццямі *нацыянальны светапогляд, асаблівасці нацыянальнага светаадчування, нацыянальная ідэя*. Шчыльную сувязь з імі мае паняцце *культурны код*, якое ў апошні час выкарыстоўваецца ў шэрагу гуманітарных дысцыплін: лінгвакультуралогіі, псіхалінгвістыцы, кагнітыўнай лінгвістыцы, літаратуразнаўстве, этналогіі і фалькларыстыцы, семіётыцы, тэорыі камунікацыі, культуралогіі, сацыялогіі, эканоміцы і інш. У практычнай дзейнасці да выкарыстання культурных кодаў звяртаюцца маркетологі, спецыялісты па рэкламе, палітэхнолагі пры прасоўванні інтарэсаў пэўнага суб'екта камунікацыі для ўздзеяння на мэтавую аўдыторыю. Правільна вызначаны і выкарыстаны культурны код можа стаць гарантам поспеху рэкламнай ці прапагандысцкай кампаніі. Да прыкладу, вядомы маркетолог К. Рапай у рабоце “Як мы жывём, што купляем і чаму” рэкамендуе пры прасоўванні брэндаў на рынку іншых краін улічваць культурныя коды, якія характарызуюць прадстаўнікоў дзяржавы; на аснове шматгадовага даследавання былі зроблены наступныя высновы: культурны код Англіі – *клас*, культурны код Германіі – *парадак*, культурны код Канады – *захаванне* [13].

Мастацкія творы – багатая глеба для выкарыстання культурных кодаў, якія рэпрэзентуюць ментальныя ўстаноўкі, асаблівасці светапо-

гляду, мадэлі паводзінаў прадстаўнікоў пэўнай культуры, нацыі, дзяржавы. Аналіз твораў літаратуры, выяўленчага мастацтва, кінематографа, вуснай паэтычнай творчасці мэтазгодна скіраваць на тое, каб прасачыць асаблівасці сістэмы нацыянальных культурных кодаў, выявіць асноўныя яе складнікі. Правядзенне навуковых даследаванняў па рэпрэзентацыі культурных кодаў у творах прыгожага пісьменства мэтазгодна скіраваць на выяўленне асаблівасцяў нацыянальнага характару, спецыфічных для кожнага этнасу, а таксама на вызначэнне сістэмы нацыянальных вобразаў, якія трапна характарызуюць жыццёвы ўклад, гаспадарчую сістэму, традыцыі, звычаі прадстаўнікоў нацыі.

Для кіраўніка навуковых работ школьнікаў па рэпрэзентацыі культурных кодаў у мастацкай літаратуры важна мець адказы на наступныя пытанні. Якія падыходы існуюць да вызначэння паняцця *культурны код*? Якія віды кодаў уваходзяць у склад сістэмы культурных кодаў? Якую ролю выконваюць культурныя коды ў канве мастацкага твора? Якія адметныя рысы ментальнасці, нацыянальнага характару, гістарычнага лёсу таго ці іншага народа можна паказаць пры вызначэнні культурных кодаў у мастацкіх творах?

У гуманітарным дыскурсе паняцце *культурны код* разглядаецца разам з такімі тэрмінамі, як *лінгвакультурны код, культурна-сімвалічны код, цывілізацыйна-культурны код*. На ўзроўні

вербальнай камунікацыі даследчыкі выкарыстоўваюць тэрмін *лінгвакультурны код*. Дэкадзіраванню культурных сэнсаў на ўзроўні мовы прысвечаны шэраг мовазнаўчых работ (В. Тэліі, В. Красных, Д. Гудкова, М. Каўшовай, Т. Лявонцэвай). В. Маслава і М. Піменава ў кнізе “Коды лінгвакультуры” адзначаюць: “Коды культуры – гэта спецыфічны для кожнай культуры набор спосабаў сацыяльнай практыкі, звод каштоўнасцяў і правіл гультні калектыўнага існавання, выпрацаваных людзьмі нарматыўных і ацэначных крытэрыяў, праз якія народ спасцігае свет” [11, с. 3].

Існуе некалькі падыходаў да разумення паняцця *культурны код*: семіятычны, камунікацыйны, сацыялагічны. Прадстаўнікі семіятычнага падыходу разглядаюць культурны код як сістэму сімвалаў, знакаў, уласцівую пэўнай культуры, якой карыстаюцца носьбіты гэтай культуры і якая скіравана на іх ідэнтыфікацыю. Мае рацыю Э. Дубянецкі: “Код культуры (франц. *code*), сістэма ўмоўных сімвалаў, знакаў, сэнсаў (і іх камбінацый), якія заключаны ў любым прадмеце матэрыяльнай і духоўнай дзейнасці чалавека. Кадзіраванне выкарыстоўваецца ва ўсіх галінах грамадскай і культурнай дзейнасці, таму ў гэтым сэнсе практычна любы прадукт чалавечай дзейнасці закадзіраваны. Культурны код не заўсёды даступны пры першым прачытанні. Кожны чалавек карыстаецца спецыфічнымі кодамі ў тых выпадках, калі ён канцэптуалізуе свет і фарміруе светаўспрыманне” [4, с. 174]. Д. Гудкоў, М. Каўшова адзначаюць, што ў працэсе асваення чалавекам свету культурныя коды захавалі ў сабе культурныя сэнсы, увасобленыя праз сістэму знакаў. Даследчыкі падкрэсліваюць сувязь культурнага кода і архетыпа: «Код культуры можа быць вызначаны як “сетка”, якую культура “накідвае” на наваколле, вычляняе, катэгарызуе і ацэньвае яго. Коды культуры суадносяцца са старажытнымі архетыпавымі ўяўленнямі чалавека» [9, с. 5] (В. Красных); “Культурна-сімвалічны код – набор культурных архетыпаў, які характарызуе ідэнтычнасць гісторыка-культурнага тыпу асобы, сацыяльныя і групавыя салідарнасці” [8, с. 290] (А. Краўчанка).

Камунікацыйны падыход грунтуецца на вызначэнні месца кода ў мадэлях камунікацыі. У працэсе камунікацыі культурны код перадаецца ад адраманта да адрасата, пры гэтым каналамі перадачы звестак, якія трансліруюцца з дапамогай культур-

Малюнак. Сістэма культурных кодаў.

нага кода, выступаюць вербальныя і невербальныя формы іх рэпрэзентацыі: тэксты масмедыя, творы вуснай паэтычнай творчасці, мастацкай літаратуры і выяўленчага мастацтва, фільмы, рэкламная прадукцыя і інш. На ўзроўні камунікацыйнага акта мэтазгодна вылучыць культурны код, пад якім разглядаюцца правілы і спосабы рэпрэзентацыі пэўных сэнсаў, што функцыянуюць у культурным асяродку пэўнай групы соцыуму.

Калі гутарка ідзе пра візуалізацыю вербальных тэкстаў, мэтазгодна нагадаць пра праблему палікодавасці як узаемадзеяння розных культурных кодаў пры перадачы, захоўванні і апрацоўцы інфармацыі. Разгляд палікодавага характару камунікацыі – актуальнае пытанне ў дачыненні да практыкі філалагічнага аналізу тэксту, перакладчыцкай дзейнасці [12].

Сацыялагічны падыход скіраваны да разгляду культурнага кода як сукупнасці ўяўленняў, ведаў, якія характарызуюць этнічныя асаблівасці, каштоўнасныя арыенціры, ментальныя ўстаноўкі грамадства. Вызначэнне культурных кодаў дазваляе высветліць не толькі народны вопыт мінулых часоў, але і заповітныя мары народа, яго ўяўленні пра будучыню. Даследчыкі А. Хазбулатаў, М. Султанава разглядаюць культурны код як складзены з наступных кампанентаў: гаспадарчая сістэма (жыццёвы ўклад), звычаі, мова, святы, спадчына, сям’я, традыцыі. Сярод айчынных даследаванняў згадаем калектыўную манаграфію “Беларускае грамадства ў кантэксце цывілізацыйна-культурнага кода: сацыялагічнае вымярэнне” [1], дзе вызначаны духоўна-светапоглядныя і эканамічныя асновы цывілізацыйна-культурнага кода.

Пры разглядзе сістэмы культурных кодаў можна вылучыць наступныя модулі: жыцця-дзейнасць чалавека, чалавек і прырода, чалавек і грамадства, чалавек і свет (гл. малюнак).

У межах модуля “**Жыццядзейнасць чалавека**” мэтазгодна прапанаваць да разгляду наступныя віды кодаў: акцыянальны, духоўны, марбуальны, саматычны. З семіятызацыяй цела чалавека і фізічнага стану звязаны **саматычны** код. Што тычыцца стану здароўя, хвароб і лекарства – гутарка ідзе пра **марбуальны** код. Разгляду асаблівасцяў канцэптуалізацыі цела, здароўя і хваробы ў традыцыйнай культуры беларусаў прысвечана манаграфія “Цела чалавека: слова, міф, рытуал” [2] Т. Валодзінай. Сярод літаратурна-разнаўчых даследаванняў неабходна адзначыць дысертацыйную работу “Марбуальны код рускай літаратуры XX–XXI стагоддзяў” А. Трубяцковай [16]. **Акцыянальны** код звязаны з дзеяннямі чалавека, аперацыямі, працэсамі, якія маюць дачыненне да наступных сфер: рытуалаў, абрадаў, гульняў, клопатаў па гаспадарцы, палявання, рамёстваў, падзей і інш. **Духоўны** код грунтуецца на ацэнках, якія чалавек дае сабе і свету. Дыялектыка добра і зла ў творах прыгожага пісьменства – адлюстраванне духоўнага жыцця чалавека, маральна-этычных каштоўнасцяў і нормаў паводзін грамадства.

Што тычыцца модуля “**Чалавек і свет**”, то гутарка ідзе пра такія віды кодаў, як касмаграфічны, прасторавы, часавы, лікавы, колеравы, астранамічны, атрыбутыўны, гастронамічны, прадметны. **Касмаграфічны** код апісвае буйнамаштабную структуру космасу ў цэлым: неба, паветра, святло, пекла, вырай і інш. Сярод мастацкіх вобразаў, якія прэзентуюць гэты код у творах вуснай паэтычнай творчасці і літаратуры, – “край свету”, “трыдзявятае царства”, “той свет”, “вырай” і інш. **Астранамічны** код мае субкоды: *саяльны* (сонца), *месяцовы* (месяц), *планетарна-астральны* (планеты, зоркі, каметы, сузор’і). **Атрыбутыўны** код апісвае якасці, уласцівасці (разумны / дурны, лёгкі / цяжкі і інш.). **Прасторавы** код звязаны з семіятызацыяй прасторы, месца. **Часавы** – з семіятызацыяй момантаў ці адрэзкаў часу (дзень, ноч, раніца, вечар, поўнач, поўдзень, дні тыдня, асноўныя каляндарныя святы, гістарычныя перыяды і інш.). **Лікавы** код тычыцца лічбаў, колькасных характарыстык. **Прадметны** – рэчаў; гутарка ідзе пра прылады працы (сякера, каса і інш.), музычныя інструменты (дуда, бубен, гармонік, скрыпка і інш.), гаспадарчае начынне і прадметы побыту (ручнік, лесвіца, свечка і інш.), зброю (меч, булава і інш.), адзенне і абутак (лапці, пояс, хустка і інш.), культавыя прадметы, рэлігійныя атрыбуты (крыж, маска і інш.), дзіцячыя цацкі (лялька і інш.) і іншае.

Гастронамічны код звязаны з ежай для чалавека. У шэрагу твораў беларускай літаратуры прысутнічаюць замалёўкі з апісаннем страў,

якія прэзентуюць час, характарызуюць гасцінасць, гаспадарлівасць або іншыя рысы чалавека. Згадаем са школьнай праграмы паэму “Тарас на Парнасе” К. Вераніцына (фрагмент, калі Геба носіць да стала стравы для багоў), раздзел “Дзядзька-кухар” з “Новай зямлі” Я. Коласа. У творах сучасных аўтараў гастронамічны код дазваляе падкрэсліць асаблівасці гістарычнага перыяду, пра які вядзецца гутарка. У частцы “Паморак” рамана “Зубрэвіцкая сага” Я. Сіпакова з дапамогай гастронамічнага кода падкрэсліваецца ўзровень багацця гаспадара, што ладзіць стол з мясцовых прадуктаў: “Запечаныя лебедзі ды жураўлі... Заечыя пупкі... Бараніна салёная... Жаўранкі гатаваныя... Студзень з рабчыкаў... Заліўная зайчаціна... Шчупакі на пары... Беларыбіца... Запечаныя акуні... Юшка з пескароў ды ляшчоў... Языкі ласіныя... Ментузы гнутыя... Піражкі ў арэхамым масле... Медзвяджціна... Стронга... Двайная капуста... Сачні... Пірагі з макама... Караваі яечныя... Смолачы... Зубраціна... Гальцы... Шышкі – салодкія булачкі...” [14, с. 108]. В. Ляшчынская ў манаграфіі “Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы” адзначае: “І амаль кожны беларус пазнае, няхай на ўсе, а толькі асобныя найменні прыгатаваных страў, што вядомы яму з дзяцінства, з твораў мастацкай літаратуры і інш., але многія з якіх невядомы іншым народам. Разам з тым вывучэнне пытання аб ежы, яе ролі ў жыцці чалавека, відаў ежы прыводзіць да высновы, што народы вызначаюцца не толькі адметнасцямі сваіх прадуктаў харчавання, найменняў страў і інш., але і наданнем ім дадатковай культурнай канатацыі, сімволікі, што закладвалася з даўніх часоў і заставалася нязменнай на ўсім працягу гісторыі жыцця народа” [10, с. 10].

Модуль “**Чалавек і грамадства**” прадстаўлены **персанажным** кодам, які ўтрымлівае звесткі пра гістарычных асоб, тыповых герояў-персанажаў беларускага фальклору, мастацкай літаратуры, кінематографа, выяўленчага мастацтва.

Анімалістычны, раслінны і метэаралагічны коды ўваходзяць у склад модуля “**Чалавек і прырода**”. **Анімалістычны** код прадстаўлены субкодамі: арніталагічны (грэч. *ὄρνις* ‘птушка’), тэрыялагічны (лац. *theria* ‘звер’), іхтыялагічны (грэч. *ἰχθύς* ‘рыба’), герпеталагічны (грэч. *ἑρπετόν* ‘паўзуны’), энтамалагічны (грэч. *ἔντομον* ‘насякомае’), крыптазаалагічны (грэч. *κρυπτός* ‘тайны, скрыты’). У беларускай мастацкай свядомасці **арніталагічны** субкод прадстаўлены вобразамі бусла, зязюлі і інш. І. Швед у манаграфіі “Арніталагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры” вылучыла наступныя вобразы птушак, распаўсю-

джаняя ў беларускім фальклору: драпежныя і шкодныя (арол, сокал, каршун, ястраб, крумкач, варона, сава, грак, сарока, сойка, савіныя, верабей), бяшкодныя (бусел, ластаўка, зязюля, удод, салавей, жаваранак, дзяцел, сініца, гіль, чайка, кнігаўка, пліска, івалга, свіргун, рэmez, берасцянка, ляляк, чыж, дрозд, шпак), птушкі прамыслова-гаспадарчага значэння – вадаплаўныя (качка, гусь, лебедзь) і іншыя птушкі (голуб, глушэц, цецярук, перапёлка, курапатка, журавель, чапля, кулік, рабчык, драч, пава) [17]. Арніталагічныя вобразы ў прыгожым пісьменстве ў асноўным сімвалічныя і алегарычныя, дазваляюць тлумачыць сацыяльныя з’явы, учынкi. *Тэрыялагічны* субкод выкарыстоўваецца ў творах, дзе адлюстраваны рэальныя ўзаемаадносіны чалавека і прыроды, а таксама калі анімалістычныя вобразы-алегорыі скіраваны на паказ чалавечых паводзінаў, напрыклад у байках. Акрамя таго, тэрыялагічныя псіхалагізаваныя вобразы набылі шматгранную распрацоўку ў эпiчных творах (“Львы” І. Пташнікава, “Ваўчыца з Чортавай Ямы” Б. Сачанкі, “Луп” Ю. Станкевіча), дзе ўздымаюцца сацыяльныя праблемы. *Іхтыялагічны, герпеталагічны і энтамалагічны* субкоды выкарыстоўваюцца беларускімі пісьменнікамі ў асноўным на ўзроўні мастацка-вобразных сродкаў – метафар, параўнанняў. Аўтары звяртаюцца да паказу як рэальных, так і фантастычных істот. *Крыптазаалагічны* субкод прадстаўлены ў творчасці М. Багдановіча, Я. Баршчэўскага, У. Караткевіча і інш.

Раслінны код мае два субкоды: *фітанімічны* (назвы кветак, травы) і *дэндранімічны* (дэндралагічны). Сярод айчынных навуковых даследаванняў, у якіх характарызуецца семантыка і функцыянаванне канкрэтных сімвалаў як чынікаў гэтага культурнага кода, мэтазгодна вылучыць манаграфію І. Швед “Дэндралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору” [18].

Метэаралагічны код звязаны са з’явамі прыроды (дождж, навальніца, вецер, сцюжа, туман і інш.).

Тэмы навуковых работ навучэнцаў могуць быць прысвечаны вызначэнню асаблівасцяў рэпрэзентацыі пэўнага кода ў творах мастацкай літаратуры. Напрыклад, “Прасторавы культурны код у мастацкай карціне свету Якуба Коласа”, “Рэпрэзентацыя анімалістычнага кода ў творчасці І. Пташнікава”, “Выкарыстанне часавага культурнага кода ў эпiчных творах У. Караткевіча”.

Што тычыцца ролі культурных кодаў у канве мастацкага твора, неабходна адзначыць, што ў літаратуразнаўстве навукоўцы пры аналізе выкарыстання культурных кодаў акцэнтуюць увагу на спосабах іх рэпрэзентацыі ў мастацкім

творах з дапамогай канцэптаў, матываў, вобразаў, ідэйнай скіраванасці твора.

Адказваючы на пытанне, якія адметныя рысы ментальнасці, нацыянальнага характару, гістарычнага лёсу таго ці іншага народа можна паказаць пры вызначэнні культурных кодаў у мастацкіх творах, звернемся да разгляду пастулата “Гаспадары сваёй зямлі”, які рэпрэзэнтаваны з дапамогай шэрага культурных кодаў у мастацкіх і публіцыстычных творах беларускай літаратуры.

Быць гаспадаром на сваёй зямлі – адвечная мара беларуса-земляроба, вобраз якога – Міхал з паэмы “Новая зямля” Я. Коласа: “Купіць зямлю, прыдбаць свой кут, / Каб з панскіх выпутацца пут, / І там зажыць сабе нанова: / Свая зямля – вось што аснова!” [7, с. 67]. З дапамогай персанажнага кода ў вобразе беларускага мужыка паказана заповітная мара набыцця зямлі, пры гэтым уладар зямлі ўспрымаецца як распарадчык свайго лёсу. Праз вобраз Міхала паказаны шматлікія пакуты і кошт набыцця ўласнай зямлі, а значыць, свабоды і незалежнасці. У творы зямля паказана як найвялікшая каштоўнасць нацыі: “Зямля не зменіць і не здрадзіць, / Зямля паможа і дарадзіць, / Зямля дасць волі, дасць і сілы, / Зямля паслужыць да магілы, / Зямля дзяцей тваіх не кіне, / Зямля – аснова ўсёй айчыне” [7].

Вобраз роднай зямлі – адзін з распаўсюджаных у творах беларускіх пісьменнікаў. Прасторавы код звязаны з паказам асаблівасцяў беларускага пейзажнага каларыту, нацыянальных локусаў – зямлі, неба, азёр і рэк, поля (раллі), хаты, млына і інш. Разам з тым беларускія мастакі слова асэнсоўваюць месца роднай краіны на карце свету: “Вельмі прыгожая наша зямля. У нас шмат лясоў, рэк і рэчак, вялікіх і малых азёраў. З космасу, як сцвярджаюць нашы землякі-касманаўты Пятро Клімук і Уладзімір Кавалёнак, Беларусь выглядае зялёна-зялёнаю. З блакітнымі ўкрапінамі азёраў – нездарма нашу краіну называюць у свеце сінявокаю” (эсэ “Дзе мы знаходзімся ў свеце” Я. Сіпакова [15, с. 3]); “Наша Беларусь займае 207,6 тысячы квадратных кіламетраў, ці 0,9% тэрыторыі СССР, але гэта больш чым Балгарыя, больш чым ЧССР, чым Венгрыя, чым Партугалія, Грэцыя, і больш чым Бельгія, Галандыя, Данія і Люксембург, разам узятых. Працягласць нашай радзімы з поўначы на поўдзень 560 км і з усходу на захад 650 км. Мяжуе яна з Украінай, Расіяй, Латвіяй, Літвой і Польшчай і займае выгоднае геаграфічнае становішча на шляхах з Заходняй Еўропы на Усход і з Украіны ў Прыбалтыку. Гэтае выгоднае становішча, аднак, часта і падводзіла. Дзе выгоднае становішча, дзе зручныя шляхі, там і вораг. Так

што ніводная вайна, якая грымела ва ўсходняй Еўропе, не мінула Беларусі. ... Нехта сказаў, што па абрысах наша краіна нагадвае дубовы ліст. Па-мойму, параўнанне не вельмі. На мой погляд яна па абрысах хутчэй нагадвае зубра” (нарыс “Зямля пад белымі крыламі” У. Караткевіча [5, с. 367]). У апавяданні “Амерыканец” М. Гарэцкага заможны фермер Максім Балазевіч называе родны край “лапікам на зямным клубку” [3, с. 189], з якім ён звязаны навекі. Своеасаблівыя народныя энцыклапедыі па мясцінах Беларусі – публіцыстычныя выданні “Зямля пад белымі крыламі” У. Караткевіча, “Зялёны лісток на планеце Зямля” Я. Сіпакова і інш.

З дапамогай часавага кода ў мастацкіх творах дэманструецца стаўленне да роднай зямлі праз гістарычныя падзеі. У апавесці “Кулак” Я. Сіпакова паказана народная трагедыя ў гады сталінскай калектывізацыі, калі так званага кулака Ціта пазбавілі права быць гаспадаром на сваёй зямлі. Каб пазбегнуць раскулачвання, Юстына і Ціт Ворашні перасяліліся ў Сібір, але вярнуліся, бо доўга не вытрымалі. Пакутніцкі лёс на чужыне і любоў да радзімы паказаны ў апавяданні “Сіняя-сіняя” У. Караткевіча. Падзеі адбываюцца ў 1880 г., калі былы паўстанец Пятрок Ясюкевіч, знаходзячыся ў паўночнай Сахары, каб адцягнуць увагу дзяўчынкі Джамілі ад пакут смагі, апавядае пра сваю радзіму: “Ён расказваў, і перад абмытымі вачыма, далёкае, жывое, уставала тое, што ён тысячы разоў бачыў і адначасова нібы пазнаваў першы раз. Крыжы на ростанях, вёскі ў барвяных каралях арабін, чырвоная шыпшына ля дарог, начлежныя коні ў тумане. Балоты, імшары, балоты. Мясцічкі сярод сініх лясоў, мосцікі над начнымі ручаінамі. Сінія-сінія-сінія паплавы” [6, с. 296]. Гэта сумная гісторыя пра тугу па радзіме і непарыўную сувязь з роднай зямлёй. Твор скіраваны на выхаванне патрыятычных пачуццяў чытачоў.

Гісторыя беларускай зямлі – гэта гісторыя шляху да сучаснага дабрабыту і міру на Беларусі. Славуць старонкі нашага мінулага паказаны ў раманах “Меч князя Вячкі”, “След ваўкалака”, “Жалезныя жалуды” Л. Дайнекі, “Вялікая княгіня” І. Шамякіна, “Храм без Бога” В. Чаропкі, “Кліч роднага звона” Г. Далідовіча, “Крыж міласэрнасці”, “Пакліканыя” В. Коўтун, “Літоўскі воўк” А. Наварыча, “Зубрэвіцкая сага” Я. Сіпакова і інш.

Такім чынам, на прыкладзе выкарыстання персанажнага, прасторавага, часавага кодаў у творах беларускіх аўтараў можна вызначыць ідэі гаспадарлівых і беражлівых адносін да роднай зямлі і сваёй справы, нястомнай працы дзеля будучыні беларускага народа, гонару і павагі да гістарычнай памяці, развіцця беларускай дзяржаўнасці.

Вызначэнне культурных кодаў – адно з актуальных пытанняў у літаратуразнаўстве. Рэпрэзентацыя культурных кодаў у творы звязана з інтэрпрэтацыяй нацыянальных вобразаў у мастацкай літаратуры. Аналіз твораў прыгожага пісьменства скіраваны на вызначэнне розных відаў культурных кодаў: акцыянальнага, духоўнага, марбуальнага, саматычнага, анімалістычнага, метэаралагічнага, расліннага, персанажнага, астранамічнага, атрыбутыўнага, касмаграфічнага, колеравага, лікавага, прадметнага, прасторавага, часавага, гастронамічнага. Вывучэнне культурных кодаў праз вызначэнне сістэмы нацыянальных вобразаў у прыгожым пісьменстве можа стаць падмуркам для фарміравання нацыянальнай ідэі.

Спіс літаратуры

1. **Белорусское общество в контексте цивилизационно-культурного кода:** социологическое измерение / И. В. Котляров [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2017. – 392 с.
2. **Валодзіна, Т.** Цела чалавека: слова, міф, рытуал : манаграфія / Т. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 424 с.
3. **Гарэцкі, М.** Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984. – Т. 1 : Апавяданні. – 446 с.
4. **Дубянецкі, Э. С.** Культуралогія : энцыклапедычны даведнік / Э. С. Дубянецкі. – Мінск : БелЭн, 2003. – 384 с.
5. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1990. – Т. 8, кн. 1. – 537 с.
6. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1987. – Т. 2. – 311 с.
7. **Колас, Я.** Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – Т. 8. – 347 с.
8. **Кравченко, А. И.** Культурология : словарь / А. И. Кравченко. – М. : Академический проспект, 2001. – 672 с.
9. **Красных, В. В.** Коды и эталонные культуры (приглашение к разговору) / В. В. Красных // Язык. Сознание. Коммуникация. – Вып. 19. – М. : МАКС Пресс. 2001. – С. 5–19.
10. **Ляшчынская, В. А.** Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2022. – 272 с.
11. **Маслова, В. А.** Коды лінгвокультуры : учебное пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М. : ФЛИНТА, 2016. – 180 с.
12. **Поликодовая коммуникация:** лінгвокультурные и дидактические аспекты : сб. научн. ст. / под ред. М. А. Акоповой [и др.]. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2011. – 194 с.
13. **Рапай, К.** Культурный код. Как мы живем, что покупаем и почему / К. Рапай. – М. : Юнайтед Пресс, 2010. – 230 с.
14. **Сіпакоў, Я.** Зубрэвіцкая сага : раман у апавяданнях / Я. Сіпакоў. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. – 328 с.
15. **Сіпакоў, Я.** Зялёны лісток на планеце Зямля : эсэ / Я. Сіпакоў. – Мінск : Харвест, 2006. – 287 с.
16. **Трубецкова, Е. Г.** Морбуальны код русскай літаратуры ХХ–ХХІ вв. : дисс. ... докт. філал. наук : 10.01.01 / Е. Г. Трубецкова. – Саратов, 2022. – 477 с.
17. **Швед, І. А.** Арніталагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры : манаграфія / І. А. Швед. – Брэст : БрДУ, 2019. – 289 с.
18. **Швед, І. А.** Дэндралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору : манаграфія / І. А. Швед. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2004. – 301 с.

Аліна САБУЦЬ,
кандыдат філалагічных навук

ФЕНОМЕН БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ КАЛЫСКІ

Карлюкевіч, А. Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі / А. Карлюкевіч. – Мінск : Звязда, 2023.

У нарысе “Дарога, якую прайшоў” Уладзімір Караткевіч шчыра адзначаў: “Здалёку я асабліва палюбіў Беларусь і яе людзей. Яна ўяўлялася мне тады па незямному прыўкраснай. Уся зялёная, вільготная, з азёрамі, з народамі, з ягонай пявучай і звонкай мовай, з легендамі і палямі, курганамі і рэкамі... <...> Люблю беларускае Палессе, і казачна мяккую Навагрудчыну, і адзіную ў свеце Белавежу, і суровую прыгажосць паўночнага азёрнага краю” [1, с. 9, 5]. Такой, “па незямному прыўкраснай”, падаецца вядомаму краязнаўцу, публіцысту Алесю Карлюкевічу Навагрудчына, найперш як літаратурная калыска Беларусі. Пра гэта – нядаўняя кніга краязнаўчых нарысаў з гаваркай назвай “Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі” (2023) [2].

Чым здзіўляе як радавога чытача, так і вопытнага, сталага пісьменніка-творцу тэкст, насычаны героямі, фактамі, падзеямі? Найперш аўтарскім *мастацкім запамінаннем* сустрэч-уражанняў, сустрэч-адкрыццяў, згадак, якія абумовілі творчы перазовы, пераемнасць, уплывы і традыцыі класікаў і сучаснікаў старадаўняй навагрудскай зямлі. *Мастакоўскім почыркам* самавітага публіцыста, здольнага занатаваць каларытны нацыянальны вобраз свету, адметны хранатоп Беларусі. Бо ідэя Радзімы снуецца з родных вытокаў. І духоўнаму станаўленню асобы, глыбокаму ўсведамленню нацыянальных каштоўнасцяў і традыцый беларускага народа спрыяе наступнае ўладкаванне: *я – мой род – народ – Беларусь – Сусвет*. Ад рэгіянальнага – да нацыянальнага, да агульначалавечага, сусветнага. І гэтаму слугуе найперш краязнаўства як чыннік радзімазнаўства. І, вядома, кожны куток мае сваіх пачэсных зберагалнікаў гістарычнай памяці.

Алесь Карлюкевіч – знакавая асоба ў сучасным беларускім краязнаўстве. Ягоная мэтанакіраваная руплівая праца падзвіжніка літаратурнага і гістарычнага краязнаўства (прычым у ракурсе славянскага і сусветнага кантэксту) мае відавочны багаты кніжны плён: “І векавечны толькі край...” (2000), “Сцежкамі Ігуменшчыны” (2008), “І марам волю дам: літаратурная карта Пухавіччыны” (2011), “Старонкі радзімазнаўства: Мясціны. Асобы” (2013), “Краязнаўчы рэсурс у вывучэнні беларускай літаратуры”

(2015), “Родныя сляды: Далёкая і блізкая памяць” (2015), “Крыніцы святла” (2019), “Роднымі сцяжынкамі” (2019), “Пухавіччына: літаратурнае гняздо Беларусі” (2020), “Святло Айчыны: сустрэчы з землякамі” (2021), “Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі” (2022) і інш. І скарбонка багатая, і ўзнятыя праблемы актуальныя. Як справядліва заўважае сам аўтар, “*формула паспяховасці развіцця нацыянальнай літаратуры*” залежыць ад “*паспяховага шэсця беларускага мастацкага слова па свеце*” [3, с. 3]. Учымся ў загалюкі нядаўняй кнігі “Святло Айчыны: сустрэчы з землякамі” (2021) А. Карлюкевіча: “У пошуках гарадзенскіх знакамітасцяў”, “Горад пісьменнікаў і кветак” (Давыд-Гарадок), “Радзіма вайскоўцаў і вучоных” (Быхаў), “На радзіме лабараў” (Іванава), “Драгічын – салаўіны куток”, “Мінск – горад мастакоў”, “Горад крывічоў” (Полацк) і так далей... Або – пра асоб: “Руплівы збіральнік памятак зямлі беларускай” (Уладзімір Ліхадзедаў), “Краязнаўчы пісьменнік Сяргей Чыгрын”, “Кнігавыдаўцы Сабашнікавы на Беларусі”, “Інстытут Мальдзіса” і інш. Гэта глыбіннае спасціжэнне аўтарам лёсаў ураджэнцаў той ці іншай мясціны. Як слухна падмеціў народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін, “радзімка ў кожнага свая”, аднак у суцэльны нацыянальны партрэт-малюнак Беларусі кожная слаўтасць прыносіць свае адметныя рысы, “малюнкi і спевы”.

У кнізе “Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі” апавед пра сто трынаццаць (!) асоб, якія жылі на Навагрудчыне ці мелі дачыненне да яе ў прасцягу сямі стагоддзяў. Гэта вывераная “біяграфія часу” (М. Бахцін), “глыбы і слаі” (М. Багдановіч) розных гістарычных эпох, своеасаблівыя сустрэчы аўтара кнігі з папярэднікамі, а таксама сучаснікамі, якія наталяюцца жыватворным духам “*адной з найцікавейшых старонак зямлі беларускай, багатага на старадаўнія гістарычныя памяткі краю*” [2, с. 4]. Ва ўступе А. Карлюкевіч акрэслівае Навагрудчыну як “*прастор, якая сфарміравала грунт для вытокаў беларускай дзяржаўнасці, краіны са сваімі адметнасцямі*” [2, с. 4]. У дабратворнай спробе “*па магчымасці выявіць усе постаці і адрасы, так ці іначай звязаныя з навагрудскім літара-*

турным краязнаўствам”, аўтар не прэтэндуе на ўсёабдымнасць, прагназуе пазнанне Навагрудчыны “*бясконцым шляхам*”, што, урэшце, уваскрашае і шлях да Беларусі, да самога сябе...

Пошукавая арыгінальнасць кнігі сілкуецца свядомай аўтарскай зацікаўленасцю Навагрудчынай менавіта як *літаратурным гняздом Беларусі* і падтрыманая дастатковай канцэнтрацыяй фактаграфічнага матэрыялу. Перад намі духоўная чыннасць беларускай інтэлігенцыі Навагрудчыны ад XV ст. да нашых дзён. Імпануе дасведчанасць А. Карлюкевіча і свежы погляд на такія творчыя постаці культурна-грамадскай навагрудскай “*старонкі асаблівай*”, як Грыгорый Цамблак і Фёдар Еўлашоўскі, Міхаіл Слёзка і Яўхім Храптовіч, Язэп Драздовіч і Рыгор Рэлес, Мікола Ермаловіч і Чэслаў Сенюх, Леанід Пракопчык і “Дон Кіхот з навагрудскай зямлі, беларускай душы абаронца” (В. Шніп) Уладзімір Конан, Анатоль Клышка і Аляксей Рагуля, Вячаслаў Чамярыцкі і Яўген Лецка, Алесь Бельскі і Мікола Гайба і інш.

Асобнае слова – пра вядомых пісьменнікаў, выхадцаў з Навагрудчыны і тых асоб, чый творчы і жыццёвы лёс пазначаны “наваградскім перыядам”, хто меў лёсавызначальную павязь з “*шырокім светам усіх... вытокаў*”, пакінуў “навагрудскі след”: гэта Адам Міцкевіч і Ян Чачот, Вінцэсь Каратынскі і Ядвігін Ш., Янка Купала і Якуб Колас, Янка Нёманскі і Максім Танк, Валянцін Таўлай і Ніна Тарас, Янка Брыль і Фёдар Янкоўскі, Кастусь Цвірка і Уладзімір Калеснік, Вячаслаў Адамчык і Данута Бічэль, Уладзімір Ліпскі і Сяргей Панізнік, Казімір Камейша і Вольга Іпатава, Юрка Голуб і Анатоль Бутэвіч, Валерый Казакоў і Мікола Мятліцкі, Мікола Нікалаеў і Леанід Дранько-Майсюк, Святлана Кошур і Таццяна Яцук, Уладзімір Ліхадзедаў.

Арыгінальны характар носіць аб’ектыўна вызначаная аўтарам кнігі шырокая кантактнасць беларускай гісторыі са славянскай і сусветнай. А. Карлюкевіч аргументуе, што працэс самаўсведамлення, імкненне самавызначыцца, раскрыць беларускую “самасць” – гэта чыннік нацыянальнай традыцыі. Знакавая гутарка аўтара кнігі з пісьменнікам, дыпламатам Анатолем Бутэвічам – аўтарам раманаў “Каралева не здраджвала каралю, або Каралеўскае шлюбаванне ў Навагародку” (2009) і “Паміж Княствам і Каронай. Ад Крэва да Кракава” (2013) пра шлюб караля польскага і князя літоўскага Ягайлы з зямлячкай Соф’яй Гальшанскай. А. Бутэвіч упэўнены: “Як на маё меркаванне, цвёрдасць Ягайлы грунтавалася найперш таму, што... жылі ў ім **добрая памяць і павага да нашых, сёння беларускіх, мясцін** (тут і далей вылучана намі. – А. С.). Ён адчуваў і бачыў іхнюю рэальную **знi-**

таванасць з лёсам многіх еўрапейскіх краін, а мо найперш са сваім уласным лёсам, ахвотна ездзіў сюды, нават калі караляваў у Кракаве. <...> Ягайла народжаны ў тадышняй сталіцы ВКЛ Вільні. Лёс надзейна звязаў яго з Крэвам, з пасадай вялікага князя літоўскага. Соф’я з недалёкіх ад Крэва Гальшан. Землякі. Гадаванцы той зямлі, якая сёння беларуская. <...> Дынастыя, якая амаль дзвесце гадоў калі не заўсёды вызначала, дык надзвычай **моцна ўплывала на ўсю еўрапейскую палітыку. ...Пачалося ўсё з нашага Крэва і нашых Гальшан...**” [2, с. 142–143]. А. Бутэвіч падкрэслівае прыярытэт роднага: “жаданне новагарадчан і іхніх прыхільнікаў захоўваць і ахоўваць... наша мінулае”. Таму А. Карлюкевіч прапануе чытачу перагарнуць старонкі раманаў А. Бутэвіча, дзе можна і варта знайсці “*имат мудрых зваротаў да нашай айчыннай гісторыі*”.

Феномен Навагрудчыны як літаратурнага гнязда Беларусі паўстае ў эстэтычнай, уласна нацыянальнай і сусветна ўнікальнай іпастасях. Так, паэтычна-ўзвышана праславіў свой край геній, паэт і бунтарнага духу, і найпрыгажэйшых радкоў пра характэрна малой радзімы, ураджэнец Навагрудчыны **Адам Міцкевіч**. Дэталёвы біяграфічны экскурс А. Карлюкевіча-публіцыста пра паэта ўзбагачаецца словам знаўцы, дбайнага даследчыка Кастуся Цвірка. Чытач мае магчымасць далучыцца да культурна-пазнаваўчай вандроўкі па міцкевічаўскіх мясцінах. У цытаваным нарысе К. Цвірка “Да ўзгоркаў тых лясных...” (з кнігі “Зорка філаматаў”, 2017) чытаем: “Ён, цяперашні ціхі раённы гарадок Наваградак, – калыска магутнай беларускай сярэднявковай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага, яе першая сталіца. Больш за пяцьсот гадоў – палову тысячагоддзя! – грэмела ва ўсёй Еўропе слава гэтай старажытнай дзяржавы” [2, с. 35]. З чыннасці славутага А. Міцкевіча спазнавалася Беларусь-краіна ў шырокім свеце. Менавіта таму А. Карлюкевіч як апантаны падзвіжнік культурнага краязнаўства заахвочвае да далейшай мемарыялізацыі міцкевічаўскіх мясцін: “*Літаратурна-краязнаўчыя міцкевічаўскія маршруты ў Навагрудку, на Навагрудчыне – у полі зроку музейшыкаў, гісторыкаў літаратуры, шараговых турыстаў, вандроўнікаў і аднаведна арганізатараў турыстычна-экскурсійнай працы*” [2, с. 32–33].

Бездаркорныя “*радзімазнаўчыя дакументы*” пра мясціны А. Міцкевіча, на думку Карлюкевіча-публіцыста, – фрагменты з нарыса “Зямля пад белымі крыламі” паэта-рыцара беларускага духу У. Караткевіча: «Непадалёк адсюль, у фальварку Завоссе, стаіць яму абеліск, тут ён правёў дзяцінства і юнацтва, тут стрэў першае каханне. І да-

гэтуль шуміць у Туганавічах альтанка з ліп над няшчасным гэтым каханнем. Тут ляжыць у лесе велічэзны валун. “Камень філарэтаў”, ля якога паэт сядзеў сярод членаў вольналюбівай грамады. І гэта мясцовыя песні, казанні, паданні нарадзілі на свет яго паэзію, сюжэты, рытм, песеннасць. Сюды ён увесь час цягнуўся з чужыны: “Нёман, рэчка мая радзінная, празрыстаю плыню ты абмываў мне, малому, далоні”, “Айчына мілая, Літва, ты як здароўе. Той табой даражыць, як сваёй крывёю, хто страціў цябе”. Тут жылі яго героі: князь Мешка і Гражына і пан Тадэвуш. І тут ляжыць возера Свіцязь, апетае ім» [2, с. 110].

У шырокім літаратурным кантэксце не страчваецца скразная думка пра многіх творцаў, якія ўзбагацілі краязнаўчую прастору Навагрудчыны. Варты ўвагі намаляваны А. Карлюкевічам партрэт беларускага мовазнаўцы, празаіка, вучонага **Фёдара Янкоўскага**: “...найвышэйшы аўтарытэт сярод беларускага настаўніцтва, прафесар, які вытэставаў сотні захопленых роднай беларускай мовай наступнікаў, сваімі зваротамі і Навагрудчыну, яе насельнікаў узвысіў” [2, с. 91–92]. Мяккай лірызацыяй пранізаны ўспаміны Ф. Янкоўскага пра міцкевічаўскую Свіцязь: «Такая настаўніку, краязнаўцу, філолагу Свіцязь. Бачыць чалавек па-над ёю сцяжынкі, чуе дыханне былых гадоў і стагоддзяў. Чуе свіцязянскі водар і пахі казачнага свіцязянскага лесу. Не забывае і, ведаю, не забудзе Міцкевічавага, самога Адама Міцкевіча, пра “найбогатшэ і найчыстшэ” беларускае слова Нёманскага краю» [2, с. 91].

На старонках кнігі А. Карлюкевіча чытач зможа пазнаёміцца і з менш вядомымі імёнамі беларускай літаратуры: гэта паэтэса **Тэафілія Глінская**, аўтарка віншавальных вершаў і перакладчыца французскага пісьменніка Жана Франсуа Мармантэля; арыгінальны паэт **Самсон Пярловіч** са шчырым тастаментам: “Вечна новы паэзіі свет / Мне Айчына мая падарыла” [2, с. 103]; **Андрэй Пяткевіч** з дзівосна вабнага мястэчка Уселюб, паэт трагічнага лёсу, які імкнуўся спасцігнуць сутнасць Хараства [2, с. 206].

Родам з Любчы польскі пісьменнік, перакладчык, журналіст **Чэслаў Сеньох**, чые польскамоўныя здабыткі папулярныя ў Беларусі (пераклаў раман “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” У. Караткевіча, аповесць “Аблава” народнага пісьменніка Беларусі В. Быкава, паэму “Новая зямля” Я. Коласа і інш.).

З асаблівай цеплынёй праніклівы публіцыст А. Карлюкевіч згадвае **педагогаў з Навагрудчыны**: Міхаіла Петрыкевіча і Уладзіміра Урбановіча, Ніну Гілевіч, Аляксея Пяткевіча і Аляксея Рагулю, Аляксандру Станкевіч і іншых, хто кіраваўся высакароднай нацыянальна-патрыятычнай ідэяй служэння Слову, што фарміравала нацыяналь-

ны тып светабачання і светаразумення. Як цікавы ўрок літаратурнага краязнаўства падае аўтар “*моўныя залацінкі Навагрудскага краю*”, калі адсылае чытача да “Дыялектнага слоўніка” (2005) Ніны Гілевіч, якая на працягу паўстагоддзя (як студэнтка, аспірантка, дацэнт кафедры беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта) збірала запісы навагрудскіх гаворак. Так згадвае ў прадмове да слоўніка народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч: “Матэрыялы да гэтага Слоўніка Ніна Іванаўна збірала ўсё жыццё. Напачатку, у вёсках свайго дзяцінства і юнацтва, яна ўбірала каларытныя словы і выслоўі ў памяць, не думаючы аб тым, што некалі давядзецца перанесці іх на паперу. <...> Увогуле ж старалася запісаць дыялектнае слова ці ўстойлівае словазлучэнне паўсюль, дзе пашанцуе пачуць – у дарозе (у аўтобусе або ў электрычцы), у гасцях у вясковых сяброў і родзічаў, у час летняга адпачынку на Нарачы, у размовах з бабулькамі на рынку...” [2, с. 112–113]. Жывое слова, каларытныя фраземы з гаворак Навагрудчыны – бясцэнны народны скарб, адбітак своеасаблівай філасофіі тутэйшых людзей, абумоўленай і гістарычнымі, і геаграфічнымі рэаліямі. Пасмакуем колькі навагрудскіх залацінак: *як з крыжы зняты; трава стаіць, зямля ляціць, а Ёсель косіць; на сваім сметніку і певень смель; хто ўмее – робіць, а хто не ўмее – крычыць і вучыць; тропу не найду; ясэнка* (асенняе паліто); *уходзіны* (пераезд у новую хату) [2, с. 113].

Вывучэнне асаблівасцяў рэгіянальнай літаратуры – удзячная справа, своеасаблівае сцвярдзенне і сваёй асобы ў часе і прасторы. Панарамны літаратурна-краязнаўчы нарыс “Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі” Алеся Карлюкевіча папулярнае ў творчасць знакамітых беларусаў славага краю, спрыяе вывучэнню краязнаўчага літаратурнага ўстаўства, грамадзянска-патрыятычнаму выхаванню маладога пакалення, што і выяўляе вызначальную сутнасць радзімнага ўстаўства. А ў сапраўднага, зацікаўленага краязнаўцы апошняе кропка ніколі не будзе пастаўлена. Пра гэта – у фінальных радках кнігі, у пасляслоўі нераўнадушнага, апантанага адкрыццямі аўтара: “*І ўсё ж Навагрудчына – старонка асаблівая... <...> ...гісторыка-літаратурную, літаратурна-краязнаўчую працу на навагрудскай тэме я, канешне, прадоўжу*” [2, с. 217].

Спіс літаратуры

1. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – Т. 8, кн. 2. – 495 с.
2. **Карлюкевіч, А. М.** Навагрудчына. Літаратурнае гняздо Беларусі / А. М. Карлюкевіч. – Мінск : Звязда, 2022. – 224 с.
3. **Карлюкевіч, А.** Урокі сяброўства: Беларуская літаратура ў свеце / А. Карлюкевіч. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2017. – 227 с.

Алена БАТУРЫНА,

выкладчык кафедры славянскіх і рамана-германскіх моў
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта транспарту

СІРЭНА, РУСАЛКА, УНДЗІНА: ФАНТАСТЫЧНЫЯ ЖАНОЧЫЯ ВОБРАЗЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ РАМАНТЫЗМУ

УДК 821.112.2+821.161.3

У артыкуле разглядаецца фантастычны вобраз “воднай жанчыны” ў творах прадстаўнікоў рамантычнага кірунку ў нямецкай і шматмоўнай беларускай літаратуры XIX ст. Аналізуецца трансфармацыя вобраза русалкі на розных этапах развіцця нямецкага рамантызму. Вылучаюцца літаратурныя і фальклорныя ўплывы ў вобразах русалак у творах Я. Чачота, А. Міцкевіча, Я. Баршчэўскага, А. Грот-Спасоўскага.

Ключавыя словы: *романтызм, водная стыхія, русалка, балада, міфалогія, фальклор, матыў спакушэння.*

The article examines the fantastic image of a “water witch” in the works of Romantic movement representatives in German and multilingual Belarusian literature of the 19th century. The author analyzes the transformation of the mermaid image at different stages of German Romanticism. Literary and folklore influences on the mermaid images in the works by J. Chachot, A. Mickievich, J. Barshchewski, and A. Grot-Spasowski are highlighted.

Да ўлюбёных топасаў рамантыкаў належаць рэкі і азёры. Вобраз зменлівай плыні вады выкарыстоўваўся ў якасці трапнай метафары рамантычнага ўяўлення пра жыццё ў вечным руху і трансфармацыі. Водная стыхія – запатрабаваная ў нямецкай і беларускай літаратуры крыніца сімвалікі для ўвасаблення рамантычных ідэй. На думку літаратуразнаўцы А. Данільчык, рамантычны топас ракі бярэ вытокі менавіта з традыцыі нямецкага рамантызму [1, с. 107].

Галоўны фантастычны вобраз, непасрэдна звязаны са стыхіяй вады, – вобраз “воднай жанчыны”, ці *русалкі*. Атаясамліванне жаночасці з воднай стыхіяй, характэрнае для культур розных народаў, апелюе да архетыпавых уяўленняў пра таямнічую, непрадказальную і небяспечную для мужчын жаночую сексуальнасць. У перадрамантычны перыяд да вобраза “воднай жанчыны” звяртаўся Ё. В. Гётэ ў баладзе “Рыбак”, дзе русалка ўвасабляе таямнічую прыроду, што вабіць чалавека. Герой Ё. В. Гётэ не супраціўляецца спакусе і назаўсёды знікае ў падводным каралеўстве. У вершах прадстаўніка ранняга нямецкага рамантызму “Сірэна” і “Песня воднай феі для марака” Л. Ціка адчуваецца ўплыў антычных міфаў пра сірэн: дамiнуе матыў абцягання цялеснай асалоды, аднак адсутнічае супрацьпастаўленне цялеснага і духоўнага.

Найбольшую папулярнасць вобразу русалкі надала балада “Лорэ Лея” К. Брэнтана. Гераня – зямная жанчына, для якой прыгажосць стала праклёнам. Яе пакінуў каханы, і яна няўмысна помсціць кожнаму мужчыну: хто ўбачыць Лорэ Лею, падпадае пад уладу яе прывабнасці, хоць яна таго і не хоча. У вершы з’яўляецца хранатоп скалы, з якога прыгажуня падае ў ваду; ён будзе далей суправаджаць вобраз рэйнскай русалкі

ў рамантычнай і пострамантычнай літаратуры. К. Брэнтана зноў звяртаецца да вобраза Ларэлі ў “Казках пра Рэйн”. Камбінуючы шэраг сюжэтаў з фальклорных і літаратурных крыніц, ён называе Ларэлею дачкой Фантазіі і Рэха [2, с. 94]. З узмацненнем хрысціянскай арыентацыі ў творчасці К. Брэнтана характар вобраза “воднай жанчыны” трансфармуецца. У баладзе “Марак і сірэна” спеў закаханай чараўніцы вабіць героя; ён, нягледзячы на смяротную небяспеку, вядзе карабель на скалы. Аднак яго ахвяра непатрэбная сірэне – яна кахае іншага. Сюжэтна балада “Марак і сірэна” блізкая да слаўтай ранняй “Лорэ Леі”, аднак настрой істотна змяняецца. Калі гераня ранняй балады К. Брэнтана выклікае спачуванне, то больш позні вобраз набывае злавесныя рысы: сірэна ведае, што марак гіне з-за яе, але гэта не крапае яе сэрца. Такая трансфармацыя вобраза русалкі – ад цуду прыроды да небяспечнай істоты, якая нясе падман і пагрозу – адлюстроўвае асэнсаванне рамантыкамі ілюзорнасці пошуку абсалютнага ідэалу ў зямным грэшным каханні.

Сярод жаночых вобразаў позняга рамантыка Ё. Айхендорфа вылучаецца жанчына-спакусніца з рысамі міфалагічных істот – феі, русалак, сірэн. Гэта падкрэслівае і лакацыя, дзе адбываецца сустрэча героя-мужчыны і “воднай жанчыны”: чараўніца прыплывае па рацэ ў чоўне, сустракае героя каля ляснага калодзежа ці хавае яго ў падводным замку на рачным дне. У баладзе “Чараўніца ў лесе”, насычанай алузіямі на казачныя навелы Л. Ціка (“Бялявы Экберт”, “Руненберг”), раннерамантычнае апяванне прыцягальнай таямнічасці прыроды і кахання яшчэ не саступіла месца хрысціянскаму пачуццю грэшнасці. Юнака Фларымунда кожную вясну вабіў шум лесу, ракі, птушыны спеў. Уначы ў чоўне прыплывала ча-

раўніца з залатымі валасамі і дарыла яму перлінку, з якой вырастала чароўная кветка. Юнак пакінуў родны край, чароўны сад загінуў. Успамін пра цуд не даваў герою спакою, вабіў. Адноўчы Фларымунд вярнуўся да ракі і знік навечна; чараўніца назаўсёды забрала яго ў краіну мар [3, с. 177]. Паэт неаднаразова звяртаўся да вобраза русалкі (феі, чараўніцы), прычым паступова ў ім узмацняліся дэманічныя рысы. У баладзе “Палонны” чараўніца спакушае рыцара, і ён назаўсёды застаецца ў замку пад рачнымі водамі. Нягледзячы на тое, што аўтар не гаворыць пра смерць героя, сыход з рэальнага свету ў свет ілюзій названы “злымі чарамі” [3, с. 177]. У баладзе “Лясная размова” сустрэча з феяй нясе герою непрыхаваную смяротную пагрозу. Геранія Ё. Айхендорфа значна адрозніваецца ад правобраза, рэйнскай прыгажуні Ларэлеі: гэта не жанчына-пакутніца, не таямнічая фея, а злая ведзьма, якая помсціць мужчынам за разбітае сэрца. Той, хто сустрэнецца з ёй, ніколі не вернецца дадому.

Славутая балада “Не ведаю, што гэта значыць...” Г. Гейнэ канчаткова замацавала ў нямецкай культуры міфалагему рэйнскай русалкі. У адрозненне ад ранейшых вобразаў, Ларэля Г. Гейнэ не ўвасабляе ні стыхіі прыроды, ні цялесную спакусу. Гэта казачны вобраз свету мастацтва і паэзіі: “Я не ведаю, што гэта значыць / Што я так сумую; / Не магу я забыць / Казку далёкіх часоў. <...> Я думаю, што хвалі праглынуць / Марака і човен, / І гэта сваімі спевамі / Зрабіла Ларэля” (“*Ich weiß nicht, was soll es bedeuten, / Daß ich so traurig bin; / Ein Märchen aus alten Zeiten, / Das kommt mir nicht aus dem Sinn. <...> Ich glaube, die Wellen verschlingen / Am Ende Schiffer und Kahn; / Und das hat mit ihrem Singen / Die Lorelei getan*”) [4, с. 420]. Калі ў баладзе пра Ларэлю Г. Гейнэ стварае надзвычай паэтычную і ўзвышаную атмасферу, а вобраз гераніі можа быць разгледжаны як метафара высокага мастацтва – паэтычнай вяршыні, імкненне да якой пагубіла не адно жыццё, то ў баладзе “Русалкі” аўтар зрынуў спакусніцу з паэтычнага ўзвышша. У вершы адбываецца вадэвілізацыя і трывіялізацыя вобраза русалкі, рамантычны вобраз пераўтвараецца ў шарж і набывае гулівы характар. З’яўленне пародый на ўзнёслыя матывы рамантыкаў, з аднаго боку, сведчыць пра пераадоленне да сярэдзіны XIX ст. рамантызму як вядучага літаратурнага кірунку, а з другога – гаворыць пра ўкараненне рамантычных вобразаў у тагачаснай літаратуры, устойлівасць рамантычных міфалагем.

Найбольш яркі праявічны твор перыяду рамантызму, прысвечаны водным істотам, – казка “Ундзіна” Ф. дэ ла Мот Фуке. У аснове сюжэта – каханне чалавека і русалкі, вобраз якой аўтар запазычыў з “Кнігі пра німф, сільфаў, пігмеяў, са-

ламандраў, гігантаў і іншых духаў” Парацэльса. Атрымаўшы душу праз шлюб з рыцарам Хульдбрандам, Ундзіна ператварылася ў ідэальную істоту: яна моцная, шчырая, непасрэдная ва ўчынках, як сама прырода, аднак разам з душою яна атрымала чуллівасць, самаахвярнасць і таму была вымушана пакутаваць. Свет людзей жорсткі да пяшчотнай Ундзіны: яна хутка надакучыла рыцару, ён захапіўся зямной, нізкароднай і абмежаванай Бертальдай. Калі ранні рамантызм марыў пра дасягненне чалавекам шчасця праз яднанне з прыродай, то рамантык наступнага пакалення Ф. дэ ла Мот Фуке, ідэйна блізкі да гейдэльбергцаў, сябра Э. Т. А. Гофмана, ставіць чалавека на больш высокую ступень, чым стыхіі. Прырода ў асобе Ундзіны імкнецца да кантакту з чалавекам, таму што чалавек створаны паводле Богага вобраза. Аднак чалавек прыніжае сябе праз духоўную слабасць і амаральныя ўчынкі. Фінал гісторыі трагічны: галоўны герой пакараны за здраду, а Ундзіна ператвараецца ў крыніцу, якая вечно будзе ліць слёзы побач з магілай каханага. Ундзіна – сама чысціня і натуральнасць, і тое, што яна ў выніку забівае рыцара, не выглядае жорсткасцю. Выканаўшы прызначэнне, яна бязмежна пакутуе. Законы прыроды, сцвярджае аўтар, непахісныя, і іх дзеянне распаўсюджваецца не толькі на матэрыяльны свет, але і на лёс чалавека: хто жыве амаральна, атрымае пакаранне.

Паэт і праяік Э. Мёрыке прысвяціў русалкам цыкл балад “Казкі аб мараках і русалках”. Мы згодныя з даследчыцай Е. Пятрыўняй, што ў ім выказаная «змрочная перасцярога ад імкнення ў царства падманлівай мары і развянчанне рамантычнай ідэі “жыць у свеце ілюзій”, калі пажаданае выдаецца за сапраўды існае» [5, с. 161]. У творах цыкла вада і русалкі падводнага каралеўства паўстаюць прыцягальнымі, але варожымі да чалавека.

Да вобраза русалкі нярэдка звярталіся аичыннымі рамантыкі, што можна патлумачыць не толькі ўплывам еўрапейскай літаратуры, але і ўкараненнем яго ў беларускі фальклор. Згодна з беларускімі народнымі ўяўленнямі, русалкі ўвасабляюць земляробчы дух расліннасці, яны звязаныя з паветрам, дажджом. Яны небяспечныя, што, па словах У. Сівіцкага, “адлюстроўвае архаічную міфалогіку функцыянальнага хтанізму зямлі” [6, с. 446]. Традыцыйна русалкі ўяўляліся як маладыя дзяўчаты з распушчанымі валасамі, голыя ці апранутыя ў белае адзенне, зеляніну, іх можна сустрэць ля ракі ці возера, на полі, у лесе, на могілках. Аднак фалькларыстамі зафіксаваныя расказы, што захавалі і такое архаічнае апісанне: “жанчына з доўгімі выцягнутымі рукамі, пазногцямі, пачварная старая, каменная, жалезная баба, з непамерна доўгімі валасамі, вялікімі цыцкамі” [6, с. 446]. Ушана-

ванне русалкі было часткай земляробчага культу памерлых. З прыходам хрысціянства вобраз русалкі набывае дэманічныя рысы, яна робіцца шкодным персанажам.

Адзін з першых прадстаўнікоў літаратуры Беларусі, які звярнуўся да русальнай тэмы, – Ян Чачот. У баладзе “Мышанка” (1818–1819) [7, с. 326] аўтар выкарыстоўвае тапанімічную легенду, якая тлумачыць узнікненне назвы ракі Мышанкі, на берагах якой прайшло дзяцінства паэта. Русалкай стала дзяўчына-прыгажуня: яна кінулася ў ваду, каб пазбегнуць гвалту. Я. Чачот спалучае ў баладзе класіцыстычныя і фальклорныя матывы: сюжэт перагукаецца з грэчаскімі міфамі аб німфах і іх дакучлівых паклонніках (Алфей і Арэтуза, Апалон і Дафна, Пан і Сірынга). Калі ў антычных міфах гераіні ператвараюцца ў раку ці расліну, то Я. Чачот звяртаецца да фальклорных уяўленняў пра русалак як так званых нячыстых памерлых – дзяўчат-тапельніц, самагабцаў, дзяцей, памерлых нехрысціянскімі [6, с. 446]. Аднак пад уплывам хрысціянскага светапогляду вобраз трансфармуецца ад самагабцы да нявіннай ахвяры. Мышанская русалка “*толькі мо душам найчыстым / Адкрыецца – твар, як лілея*” [7, с. 128]. Яна заступніца цнатлівых дзяўчат, па яе жаданні расцвітаюць кветкі-мінушкі, вянкi з якіх абараняюць дзяўчат ад злой варажбы.

Матэрыялам балады “Мышанка” карыстаўся Адам Міцкевіч пры напісанні балады “Свіцязь”, адной з трох, прысвечаных водным чараўніцам. Да “русальнага” цыкла належаць таксама “Свіцязянка” і “Рыбка” (1820–1821). Беларуска літаратуразнаўца А. Лойка ў даследаванні “Адам Міцкевіч і беларуская літаратура” (1959) адзначаў, што аўтар, карыстаючыся фальклорнымі матывамі, пераасэнсоўвае іх у рамантычным ключы. У баладзе “Свіцязь” вобраз русалкі выступае як “дапаможны сродак: паэт, творча выкарыстоўваючы фальклорны матывы аб затапленні горада, у вусны Свіцязянке ўкладае легенду аб узнікненні возера” [8, с. 49]. У баладзе “Рыбка” паэт звярнуўся да фальклорных матываў пра маці-тапельніцу, якая стала рыбкай. Ноччу яна выходзіць з вады, каб пакарміць дзіця. “Свіцязянка” найбольш блізкая да вобраза русалкі ў нямецкай рамантычнай літаратуры. А. Лойка заўважыў, што “не аблічча русалкі, нарысаванае народнай фантазіяй, было ўзорам для Міцкевіча пры абрысоўцы Свіцязянке, бо русалка з фальклору – голая, фізічна вельмі развітая, моцная дзяўчына, з доўгімі распушчанымі косамі” [8, с. 50]. А. Міцкевіч надае русалкам знешнасць, якая адпавядае вобразу воднай чараўніцы ў еўрапейскай літаратуры: “*Твар яе – белая ружа нібыта, / Што акрапілі расою. / Лёгкай тканінаю постаць абвіта, / Быццам празрыстай сму-*

гою”; «*І лебядзіныя бліснулі грудзі... / Погляд адводзіць хлапчына. / “Добра са мною, каханы мой, будзе”, – / Зноў яго кліча дзяўчына*» [9, с. 246]. Русалка паўстае ў двух абліччах: цнатлівай недаверлівай дзяўчыны і небяспечнай спакусніцы, прычым у апошнім выпадку аўтар робіць акцэнт на эратычнасці вобраза, чары якога нясуць пагібель закаханаму юнаку. Балада ўключае матывы няроўнага кахання (немагчымасці шчаслівага яднання чалавека і казачнай істоты), парушанага абяцання і пакарання за здраду. Як самі балады свіцязянскага цыкла, так і выпрацаваныя А. Міцкевічам прыныцыпы сумяшчэння фальклорных і літаратурных матываў мелі значны ўплыў на іншых прадстаўнікоў рамантычнай плыні ў беларускай шматмоўнай літаратуры XIX ст., у прыватнасці на Я. Баршчэўскага.

Вобразы русалак прысутнічаюць як у паэтычных (балады “Русалка-спакусніца”, “Фантазія”, “Рыбак”), так і ў празаічных (“Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”) творах Яна Баршчэўскага. У іх удала спалучаюцца фальклорныя і літаратурныя матывы і ўплывы. У вобразе дзяўчат-русалак, якія перакідваюцца ў котак, а потым з дапамогай чароўных зёлак у людзей, адлюстравана архаічнае ўяўленне пра русалак як нячыстых памерлых (“Ваўкалак”). Матывы метамарфоз прысутнічае таксама ў баладах “Русалка-спакусніца” і “Рыбак” (гераіні ператвараюцца ў птушак). Уяўленні пра язычніцкія гульбішчы *русаллі* адлюстраваны ў апавяданні “Чараўнік ад прыроды”: менавіта ў маі русалка завабіла да сябе героя. Фальклорнае паходжанне маюць лакацыі, дзе адбываецца сустрэча героя і русалкі: луг, бераг возера ці ракі, прычым гэта характэрна і для нямецкага кантэксту. Я. Баршчэўскі падкрэслівае сувязь русалкі з прыродай: яна звівае вянкi і ўпрыгожвае сябе імі (“Чараўнік ад прыроды”, “Ваўкалак”), вакол яе віюцца птушкі і матылькі (балада “Рыбак”), што таксама паходзіць з народных уяўленняў. Народная мараль у спалучэнні з хрысціянскім светапоглядам аўтара адлюстравалася ў матыве пакарання за здраду (балада “Русалка-спакусніца”).

Дамінантны матывы, што яднае творы, – спакушэнне. У апавяданні “Жабер-трава” Я. Баршчэўскага згаданыя два тыпы русалак-спакусніц: вясёлыя і гуллівыя, якія спакушаюць цела, і змрочныя, што засмучаюць душу тугой па недасяжным, чые песні “*раняць сэрца, як страла, акунаюць думкі ў смутак*” [10, с. 232]. Гэта адпавядае асноўным тыпам вобраза “воднай чараўніцы”. Як падкрэслівае даследчык І. Штэйнер, беларуская народная фантастыка ў меру сціплая і стрыманая, яна пазбаўлена фрывольнасці і эратычнасці, уласцівай, напрыклад, чароўным казкам з “Тысячы і адной ночы” [11,

с. 27]. Таму з'яўленне элементаў эратызму ў вобразах русалкі можа быць абумоўлена пераважна ўплывамі еўрапейскай рамантычнай літаратуры, у тым ліку нямецкай. Чым большы фальклорны складнік у творы Я. Баршчэўскага, тым менш выразны матыў цялеснай спакусы. Так, у апавяданні “Ваўкалак” ён амаль адсутнічае, а ў баладах “Рыбак” і “Фантазія”, найбольш блізкіх да нямецкіх літаратурных балад пра русалак, гучыць выразна: “*Чорныя на грудзі косы / Вецер раскідае. / Чыныцца ізноў дзівосы. / Вабіць, запрашае: / Ах, рыбак мой, не журыся. / Не заходзь нудю. / Вось у лодку лепш садзіся / Ды плыві за мною. / Ёсць там высна. Плэс. І воды / Светлыя. Пагода. / Дзеля ўцехі ўсе выгоды. / Там мая гаспода*” [12, с. 71] (“Рыбак”). У баладах “Фантазія” і “Рыбак” аўтар звяртаецца да тыпова познерамантычнага наратыву: героі, пагнаўшыся за марай, знайшлі пагібель. Аўтар упэўнены, што чалавечы сусвет пераўзыходзіць сусвет міфалагічны. Так, Ганна, гераіня апавядання “Ваўкалак”, лічыць што ёй было б “*лепш памерці*” [10, с. 80], чым жыць у чароўным абліччы бесклапотным жыццём далёка ад людзей.

Не менш часта, чым русалка, на старонках твораў Я. Баршчэўскага з'яўляецца яшчэ адзін фантастычны насельнік беларускіх азёр і балот – вадзянік. У адрозненне ад амбівалентнай русалкі, вадзянік належыць да племені шатанаў і адназначна варожа ставіцца да чалавека. У баладзе “Зарослае возера” і ў апавяданні “Рыбак Родзька” аўтар звяртаецца да народных паданняў, як вадзянік забірае рыбу з возера і шкодзіць рыбакам. Адказнасць за тое, што злыя духі распладзіліся ў азёрах, апавядальнік ускладае на людскія грахі, маючы на ўвазе перш за ўсё заганы паноў, якія ў пагоні за нажывай прывялі ў край ліхіх людзей і адмовіліся ад старых рэлігійных традыцый. У гісторыі можна пазнаць сюжэт пра “анты-Ларэлею”. На захадзе сонца пасярэдзіне ляснага возера сяляне бачаць чуд: спявае фантастычная істота. Аднак гэта не прыгажуня-спакусніца з залатымі валасамі, а агідны шатан, чорны, як вугаль, які гарланіць вядомыя мясцовыя песні. Яго спевы не чаруюць слухачоў, а прымушаюць іх уцякаць. Такім чынам, гісторыю пра возера Расоны можна зразумець як своеасаблівую пародыю на знакамітыя балады пра рэйнскую русалку.

Яркі вобраз дняпроўскай русалкі стварыў Аляксандр Грот-Спасоўскі ў баладзе “Апошнія ловы: 3 беларускіх паданняў”. Падназвай падкрэсліваецца народнае паходжанне матэрыялу. Ва ўступе паэт перадае ўяўленні беларусаў пра русалак: іх можна сустрэць у маі на беразе Дняпра ці ў бярозавым гаі, яны ўпрыгожваюць сябе вяночкамі, весяляцца, спяваюць і гойдаюць

ца на арэлях (што адлюстроўвае сувязь русалкі з паветрам, надвор'ем і расліннасцю). Аднак у асобных элементах балады ясна адчуваецца літаратурныя ўплывы: аўтар надзяляе русалак “ларэлейнымі” залатымі косамі і прывабнасцю, гібельнай для таго, хто паддаецца спакусе: “*Так не адзін ад тугі небывалай / Згінуў зух спрытны і палкі, / Як з залатой калітой ідэлаў / Пільна высочваў русалкі*” [9, с. 433].

Такім чынам, водная стыхія паўстае ў нямецкай і шматмоўнай беларускай літаратуры рамантычнага кірунку сімвалам таямнічага, яна населена фантастычнымі істотамі – русалкамі, вадзянікамі, духамі тапельцаў. Вобраз русалкі ўвасабляе покліч недасяжнай і няўлоўнай прыгажосці, імкненне да якой можа каштаваць жыцця. Абагульняе русальныя творы матыў няроўнасці (ён і яна належаць да розных сацыяльных груп ці светаў), віны героя (карысталюбства, пыхлівасць, юрлівасць, парушэнне забароны), пакарання. Адметнасць аўтарскай інтэрпрэтацыі вобразаў чароўных водных насельнікаў у беларускай шматмоўнай рамантычнай літаратуры – актыўнае перайманне элементаў беларускіх казак і паданняў пра вадзянікоў і русалак.

Спіс літаратуры

1. **Данільчык, А. А.** Італьянскі рамантызм і патрыятычны матыў беларускай літаратуры / А. А. Данільчык // Еўрапейскі рамантызм і беларуская літаратура XIX–XX стст. / Ж. С. Шаладонова [і інш.], навук. рэд. У. І. Мархель. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – С. 59–121.
2. **Brentano, C.** Rheinmärchen / C. Brentano. – Berlin : Holzinger, 2014. – 236 S.
3. **Deutsche Balladen** / Herausgegeben von H. Laufhütte. – Stuttgart : Philipp Reclam jun. GmbH & Co., 2005. – 647 S.
4. **Gedichte der Romantik** / Herausgegeben von W. Frühwald. – Ditzingen : Reclam, 2018. – 562 S.
5. **Петривня, Е. К.** Немецкія баллады XIX в.: Клеменс Брентано і Эдуард Мёрике : монографія / Е. К. Петривня. – М. : ИКАР, 2015. – 220 с.
6. **Сівіцкі, У.** Русалка / У. Сівіцкі // Беларускі фальклор : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005–2006. – Т. 2. – С. 409–410.
7. **Чачот, Я.** Выбраныя творы / Я. Чачот ; уклад, пер. з польскага, прадм. і камент. К. Цвірка. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1996. – 374 с.
8. **Лойка, А.** Адам Міцкевіч і беларуская літаратура / А. Лойка. – Мінск : Выд-ва Белдзяржуніверсітэта імя У. І. Леніна, 1959. – 133 с.
9. **Літаратура Беларусі XIX ст.** : анталогія / уклад.: К. А. Цвірка [і інш.], навук. рэд. А. В. Мальдзіс. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 862 с.
10. **Баршчэўскі, Я.** Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 383 с.
11. **Беларуская балада** : вытокі жанру і паэтычная структура / І. Ф. Штэйнер. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 143 с.
12. **Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай**: беларуская польскамоўная паэзія XIX ст. : зборнік вершаў / уклад, прадм. і камент. У. Мархеля. – Мінск : ППП імя Я. Коласа, 1998. – 622 с.

Уладзімір СТАСЮК

“НА МЯЖЫ РАССТАННЯ І СУСТРЭЧЫ”

КАНЦЭПТ КАМУНІКАЦЫЯ Ў ПАЭТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ МІКАЛАЯ АЛЯХНОВІЧА

Тэрмін *дыскус* традыцыйна вызначаецца як працэс камунікатыўна-маўленчай дзейнасці, тэкст, пагружаны ў сітуацыю маўлення. Таму канцэпт *камунікацыя* іманентна належыць індывідуальна-аўтарскаму паэтычнаму дыскурсу і знаходзіць увасабленне ў той меры, у якой яму ўласціва дыялагічнасць, накіраванасць да рэцыпіента, наколькі сам працэс камунікацыі суадносіцца з мастацкім светам лірычнага героя, робіцца сродкам самавыяўлення і прадметам аўтарскай рэфлексіі.

Канцэпт *камунікацыя* займае цэнтральнае месца ў паэтычнай спадчыне мовазнаўцы і літаратара Мікалая Аляхновіча (14 студзеня 1953 г., в. Валішча Пінскага раёна – 6 чэрвеня 2022 г., Брэст), яму належаць зборнікі вершаў “Жыццёвае веры прадзіва” (2006), “Святло дарогі” (2010) і “Вясновы роздум” (2020), кніга паэтычных перакладаў “Такая тонкая размовы ніць” (2013).

Названы канцэпт рэпрэзентаваны ў паэзіі М. Аляхновіча ў моцнай пазіцыі тэксту – назвах альбо першых радках вершаў, дзе сустракаюцца словы, якія ўваходзяць у лексічна-семантычнае поле *размова* (“Слова ў дарогу”, “Вы хочаце сказаць...”, “Ліст”, “Просьба”, “Пытанне”, “Слова сяброў”, “Тэлефаную”, “Галасы закаханых”, “Званок здалёку”, “Ты мог мне пазваніць...”), пытанні (“А вы чулі, аб чым / шэпча дождж уначы...”), заклікі, звароты да той ці іншай асобы ці аб’екта (“Вы зразумейце...”, “Схіліся да пляча майго...”, “Сябры мае, пакуль вы ёсць...”, “Сатчы мне ветразь, бабіна лета...”, “Ты са мною пабудзь, летні дождж...”, “Глянь на неба!..”), вітанні, формулы маўленчага этыкету (“Дзень добры вам!”, “Добры дзень!”, “Здароў будзь, дзень!”), пазначаны канкрэтны адрасат (“Каханай”, “Настаўніку”, “Табе”).

У паэзіі М. Аляхновіча вобразна ўвасаблены камунікатыўны патэнцыял навакольнага свету, дыялог паміж персаніфікаванымі прыроднымі аб’ектамі і з’явамі: “Хвалі рэчкі з берагамі / перашэптваюцца ціха” (“Лета”) [1, с. 7], “Сонца, да звонкага чыстае, / кажа зямлі: – Добры дзень!” [1, с. 58]. Заўважым перазоў з разанаўскімі пунк-

цірамі: “Вецер павяеў, / закалыхаўся зялёны чарот – / і ўзнікла размова” [2, с. 58]. Камунікацыя можа адбывацца як у рэальным, так і ў метафарычным плане. Дзякуючы гэтаму ўзнікае тэматычны паралелізм: “Люляла ружа кропельку расы... / Тваю далонь мая рука люляла...” (“Ружа”) [3, с. 34]. Апрача таго, прырода здольная распаўвадаць пра падзеі даўно мінулых дзён: “Запытайся ў сасны пра раны, / і раскажа табе яна, / колькі вогненных, страшных заранак / запаліла над ёю вайна” (“Сасна”) [1, с. 46]. Камунікацыя ўласцівая таксама псіхафізіялагічнай сутнасці чалавека: “Хай сэрцы нашыя гавораць...” [3, с. 108].

Праз паэзію М. Аляхновіча чырвонай ніткай праходзіць антытэза вёскі і горада ў тым, што датычыцца ладу жыцця, стылю і характару адносін паміж людзьмі. Часам супрацьпастаўленне вёскі і горада назіраецца ўнутры канцэпту *камунікацыя*: “З цішынёй мая родная вёска / задуменна размову вядзе” [1, с. 41], “Стомлены і цела, і душою / ў гэтай мітусні людскай і тлуме... Мы заблыталіся ў нудных спрэчках, / у размовах, у даведках, дагаворах...” [1, с. 83].

Вобраз вялікага горада амаль заўсёды мае адмоўную канатацыю: “Горад. Вуліца. Еду ў тралейбусе. / Цесна. Віснуць на мне ну амаль усе” (“Цісканіна”) [4, с. 25], “Мінск. Вакзал. Мітусня. / Шум. Вакзальная плошча” (“Настрой”) [4, с. 27], “Ад шалу вуліц моўчкі адышлі мы...” (“Асення”) [4, с. 35]. Нарэшце, аўтара бянтыжыць і шырокае ўжыванне брыдкаслоўя, чаго раней, па яго меркаванні, не назіралася: “Глядзім штодзень у шэрае акно – / спадзеў на сонца краскі залатыя – / ды ўсюды бруд, і грязь, і мат адно: / і час не той, і людзі ўжо не тыя” (“Пытанне дарогі”) [4, с. 10].

Дамінантнае месца займае матыў вяртання да родных вытокаў: “Прыходзіць час, і даўня сцяжынкай / вяртаемся мы зноў да родных весніц” [1, с. 63] – з метафарычным увасабленнем архетыпа маці-зямлі: “У тым краі, з якім пупавінай / моцна звязаны з нараджэння... Родны край мой! Радзіма-маці!” [1, с. 69], “У тлуме сталічных вуліц / я думаю ўсё часцей / пра вёску, што цёпла прытуліць / мяне да сваіх грудзей” (“Роздум”) [1, с. 93]. Лірычны герой імкнецца ўцячы ад гарадской шматлюднасці, прагне шчырых і нязмушаных стасункаў з людзьмі. Паэт захоў-

Да юбілею мовазнаўцы і паэта Мікалая Аляхновіча ў студзеньскім нумары “Роднага слова” быў змешчаны артыкул “Святое ў слове бараню” Паўла Міхайлава і Наталлі Цяслюк.

вае ў душы трывалую павязь з роднай зямлёй, з трымценнем сэрца чакае сустрэчы са знаёмымі, землякамі, аднавяскоўцамі: “Вёска родная, чым страчаеш / ты свайго жыхара маладога?” [1, с. 43], “Вітацца вуснамі – спакусна...” (“Спакуса”) [4, с. 57].

Характэрна, што паэзія М. Аляхновіча ў значнай ступені будзеца на аўтабіяграфічным і дакументальным матэрыяле, апавядае пра рэальныя падзеі. Так, у адным з вершаў сустракаем шэраг тапонімаў, звязаных з радзімай паэта, што дае магчымасць прасачыць па карце дакладны маршрут да яго роднай вёскі: “Гасцінец з Івацэвічаў да Пінска. / Прыпынак у мястэчку Целяханы. / Далей – Азарычы, канал Агінскі / І вось Валішча – край улюбаваны” (“Дарога дадому”) [3, с. 70].

Герой аддае перавагу змястоўным і эмацыйна насычаным кантактам. Таму камунікацыя з сябрамі для яго – найвялікшае шчасце і нязменны каштоўнасны арыенцір: “Застолле застоллю розніца. / А гэта – сустрэча сяброў” (“Слова ў дарогу”) [1, с. 76], “Толькі сэрцам прагну сустрэчы / і размовы харошай з сябрамі...” [1, с. 68], яна акрыляе і натхняе на творчасць: “Калі надумаеш на потым / адкласці спраў сваіх аснову, – / Табе дасць сілы для палёту / сяброў тваіх жывое слова!” [1, с. 74].

Каханне канцэптуалізуецца як згода, кансэнсус, суладнае гучанне сэрцаў: “Гучалі згоддай сэрцаў галасы...” [3, с. 34]. Ствараючы ідэалізаваны вобраз закаханай пары, паэт прыпадабняе дрэвы да людзей, надзяляе іх чалавечымі пачуццямі і галасамі: “Пэўна, шэпча бярозка: – Любы... / Мабыць, чуе ў адказ: – Мая...” (“Абняліся бярозка з дубам...”) [1, с. 14]. З вялікім майстэрствам і пранікнёнасцю паэт перадае як агульны лірычна-інтымны настрой, так і інтанацыйныя адметнасці, уласцівыя галасам закаханых: “Утапілі вочы вечар / Назусім. / Голас ціха, па-хлапечы, / Папрасіў. / Утапілі вечар вочы / Да зары. / Ледзь чуваць голас дзявочы: / Усё бяры...” [3, с. 11], “Ціхім шэптам гучаць ля паркана / галасы закаханых” (“Галасы закаханых”) [1, с. 9].

Значнае месца ў інтымнай лірыцы М. Аляхновіча належыць сродкам невербальнай камунікацыі: “Недаравальна ахвярую ўсім, / на што ну аніяк правоў не маю, / каб Вам сказаць хоць позіркам адным, – / я не люблю, я Вас кахаю” [3, с. 76].

Міміка і жэсты перадаюць найтанчэйшыя адценні пачуццяў, выклікаюць жывы водгук у душы і сэрцы лірычнага суб'екта: “Усмешка ледзь кранула вусны, / бы заблудзілася няўзнак. / Ах, як жадаю, як спакусна / прыняць душою Ваша: – Так...” [1, с. 33], нават падбухторваюць яго да неразважлівых, рызыкаўных учынкаў: “Як толькі ж

усміхнецца маладзіца, / як певень, я ўзляцець на плот гатовы” (“Певень”) [3, с. 74], знаходзяць зваротную сувязь з боку суразмоўцы: “– Дзень добры Вам! – / мае казалі вочы... / Ды ў ледзь прыкметным / руху галавы / душою неспакойнай я ўлавіў, / што нерашучасць дня / і смеласць ночы / мне даравалі Вы” [1, с. 34]. Вочы невыпадкова называюць люстэркам душы: яны часам гавораць дакладней і яскравей, чым словы. Іншы раз позірк кантрастуе са зместам выказванняў: “О, хто сказаў, што лёгкі час расстання, / калі зусім другое кажуць вочы” [1, с. 23].

Увогуле, у многіх вершах сустракаецца матыў няздзейснай ці прынцыпова неажыццявімай камунікацыі, немагчымасці споведзі. Так, параўноўваючы цяжкія восеньскія аблогі з грэшнікамі, якія прыйшлі “на спавяданне да зямлі”, паэт задаецца рытарычным пытаннем: “Ды хто на споведзь прыме іх і дзе?” (“Аблогі”) [4, с. 12]. Узаемадзеянне канцэптаў камунікацыя і лёс у мастацкім дыскурсе М. Аляхновіча знайшло адлюстраванне ў фаталістычнай прадвызначанасці раскладу наканаваных сустрэч: “Як шкада, што сустрэчы для нас / Лёс не сплануе болей” (“Боль”) [1, с. 22].

Менавіта немагчымасць жывога кантакту, непасрэднай і бесперашкоднай камунікацыі стымулюе паглыбленую самарэфлексію, выклікае пераацэнку сістэмы каштоўнасцей і ў выніку вяртае паэта да самога сябе, адкрывае яму новыя далягляды. “Зайздрошчу я лістам сваім, / якія шлю табе насустрач, – / яны спаткаюцца з табой / хутчэй, чым я” [1, с. 29] – разважае аўтар. У другім вершы лірычны герой дакарае сябра, што забыўся патэлефанаваць, як было дамоўлена: “Ты мог мне пазваніць? / Навошта адгаворкі. / Май ласку – не мані. / І так на сэрцы горка” (“Магчымасць”) [4, с. 69], – але ўрэшце знаходзіць у адзіноце супакой, гармонію, душэўную раўнавагу і нават неспадчаныя магчымасці: “Ты мог мне пазваніць! / Шукаю я спакою / У самотнай цішыні / Халоднага пакоя. / Ты мог мне пазваніць. / Але... вачам не веру... / Ды хтосьці адчыніў / Замкнёныя мной дзверы” [4, с. 69].

У паэзіі М. Аляхновіча побач суіснуюць элементы хрысціянскай, пантэістычнай і язычніцкай свядомасці. Звяртаючыся да славянскай міфалогіі, паэт узнаўляе старажытную традыцыю пакланення прыродным стыхіям, язычніцкім багам: “Агонь паганскі ўспалымню як трэба / І, як язычнік, усхвалю Дажбога” (“Язычнікі”) [4, с. 65]. Параўнаем з радкамі Г. Бураўкіна: “Я шчасліва малюся крывіцкаму мудраму Богу...”, “Спавядаюся небу на ўсіх бальшаках і сцяжынках...” (“Я да стомы хачу нахадзіцца...”) [5, с. 37].

Варта прыгадаць, што англійскае *communicate* перакладаецца як ‘паведамляць, перадаваць,

уваходзіць у кантакт, а таксама азначае ‘прычашчацца’ (параўн. *Holy Communion* ‘Святое Прычасце, Камунія’), што сведчыць пра цесную суднесенасць канцэпту камунікацыя са сферай сакральнага.

У сувязі з гэтым можна заўважыць, што духоўны сэнс у вершы “Прычасце” М. Аляхновіча амаль не адчуваецца, адступае на задні план. Таінства Еўхарыстыі падаецца ў згаданым творы як камунікацыйная практыка з водгуллем вакхічнага культу, усхваленнем урадлівасці зямлі, вінаградарства і вінаробства: “*Валенсія бурытынам вінаграду / З настроем светлым поўніць келіх звонкі... І ўсё прайшло, і ўсё прыйшло нанова. / І льецца ў келіх хмельнае прычасце...*” [3, с. 77].

Вобразнае асэнсаванне канцэпту камунікацыя дало назву зборніку паэтычных перакладаў “Такая тонкая размовы ніць” (2013) М. Аляхновіча з украінскай, польскай, венгерскай і рускай моў. Аўтару-ўкладальніку хацелася б, каб студэнты-філолагі маглі выкарыстоўваць кніжку ў якасці дапаможніка па тэорыі перакладу¹. Таму ў дыдактычных мэтах частка твораў прыводзіцца ў арыгінальным і перакладным варыянтах. Многія вершы вызначаюцца ўнутранай дыялагічнасцю: “*Восень спыніла, шапнула мне штось...*” (“Восень на вуліцах Парыжа” Э. Адзі) [6, с. 71], “*Гавораць вусны: “Ён навекі згінуў” / А сэрца кажа: “Не, ён не пакінуў”*” [6, с. 7] (Л. Украінка). Алесь Разанаў ахарактарызаваў гэты зборнік як “файны дадатак да таго, што напісалася – і не напісалася – ім самім [М. Аляхновічам]” [7, с. 155].

¹ Параўнальны аналіз асобных вершаў і іх перакладу на беларускую мову чытач можа знайсці на старонках “Роднага слова” (2012, № 2; 2022, № 6).

Летась Мікалая Аляхновіча не стала. Кажучы словамі А. Разанава, паэт далучыўся да сябрыны творцаў, якія “адышлі за небакрай... іх тут няма, а сувязі застаюцца, як арыядніны ніткі... і таму ў вершах зумкае нота жалю...” [7, с. 105]. Нягледзячы на гэта, у адным з верлібраў М. Аляхновіча сустракаецца светлая думка, што развітанняў не існуе ўвогуле: “*Вы зразумейце: / Развітання / Якраз і ёсць / Яшчэ адно вітанне. / А прывітаемся / Мы ўсе ўжо / ТАМ*” [3, с. 82].

Менавіта ва ўяўленні аб запаветнай прадвызначанай сустрэчы, на наш погляд, найбольш яскрава праяўляецца як глыбінны аптымізм, так і ўзаемасувязь канцэптаў камунікацыя і вечнасць у індывідуальна-аўтарскім паэтычным дыскурсе Мікалая Аляхновіча. Паэт не развітваецца з сябрамі і аднадумцамі, адкрыты да шчырай размовы з патэнцыйным чытачом, яго голас па-ранейшаму жывы і чутны для аматараў прыгожага беларускага пісьменства.

Спіс літаратуры

1. Аляхновіч, М. Жыццёвае веры прадзіва : вершы / М. Аляхновіч. – Брэст : Акадэмія, 2006. – 95 с.
2. Разанаў, А. Дождж: возера ў акапунктуры : пункціры / А. Разанаў. – Мінск, 2005. – 162 с.
3. Аляхновіч, М. Вясновы роздум: з любоўю, надзеяй і вераю : зборнік вершаў / М. Аляхновіч. – Брэст : Альтэрнатыва, 2020. – 119 с.
4. Аляхновіч, М. Свято дарогі : зборнік вершаў / М. Аляхновіч. – Брэст : Альтэрнатыва, 2010. – 98 с.
5. Бураўкін, Г. Лісты да запатрабавання : вершы і паэмы / Г. Бураўкін. – Мінск : Кнігазбор, 2010. – 336 с.
6. Такая тонкая размовы ніць : пераклады / уклад., пер. М. Аляхновіч. – Брэст : Альтэрнатыва, 2013. – 99 с.
7. Галіна Бурына – Алесь Разанаў “Вам усяго добрага” (ліставанне, проза. Ч. II) // Тэрмапілы : Літаратурна-мастацкі і беларусазнаўчы часопіс. – 2021. – № 25. – С. 99–157.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2023 год

ВЕРАСЕНЬ

1 верасня – 280 гадоў з дня нараджэння Кароля Антоні Жэры (1743–1802), пісьменніка, педагога

170 гадоў з дня нараджэння Міхала Федароўскага (1853–1923), фалькларыста, археолага, этнографа

75 гадоў з дня стварэння Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта

4 верасня – 130 гадоў з дня нараджэння Юзюка Фаботкі (1893–1956), паэта, літаратуразнаўцы, перакладчыка

70 гадоў з дня нараджэння Леанарда Пакульніцкага, скульптара

70 гадоў з дня нараджэння Кацярыны Паплаўскай, мастачкі, керамісткі

7 верасня – 120 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Кістава (1903–1960), акцёра, народнага артыста Беларусі

8 верасня – 100 гадоў з дня нараджэння Розы Гульман, літаратуразнаўцы, тэксталага

85 гадоў з дня нараджэння Анатоля Грачанікава (1938–1991), паэта, перакладчыка

9 верасня – 135 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Вазілы (1888–1937), паэта, публіцыста

70 гадоў з дня нараджэння Івана Абразевіча, хормайстра

65 гадоў з дня нараджэння Міраславы Лукшы, пісьменніцы

10 верасня – 100 гадоў з дня нараджэння Мікалая Бірылы (1923–1992), мовазнаўцы

70 гадоў з дня нараджэння Івана Штэйнера, літаратуразнаўцы

13 верасня – 75 гадоў з дня нараджэння Вікенція Стасевіча, мастака

14 верасня – 240 гадоў з дня нараджэння Зігмунта Анчыца (1783–1855), акцёра

Заканчэнне на с. 76.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Моўная карціна свету

Таццяна БАЛУШ,
кандыдат філалагічных навук,
Анжэла ЧУХАНАВА,
кандыдат філалагічных навук

КАНЦЭПТ “ПРАЦА” Ў ПАРЭМІЯЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ

УДК 811.161'37

У артыкуле даследуюцца асаблівасці канцэптуалізацыі працы ў беларускай і рускай наіўных карцінах свету, адлюстраванай у парэміялогіі. Матэрыял дазваляе паказаць працавітасць як адну з адметных рыс беларусаў і рускіх і працу як адну з канстант беларускай і рускай культур, адзін са складнікаў беларускага і рускага менталітэтаў.

Ключавыя словы: *фразеалогія, парэміялогія, наіўная карціна свету, менталітэт, канцэпт.*

This article explores the features of conceptualization of the work in the Belarusian and Russian naive pictures of the world, reflected in the paremiology. Material allows to provide diligence as one of the hallmarks of Belarusians and Russians, and work as one of the constants of the Russian and Belarussian culture, one of the components of the Belarussian and Russian mentality.

Вялікую папулярнасць у філасофскай, культуралагічнай і лінгвістычнай літаратуры атрымаў тэрмін “менталітэт” (або “ментальнасць”). Нягледзячы на тое, што гэтае паняцце ўвайшло ў навуковы зварот адносна нядаўна, праблема ментальнасці ўзнімалася даўно. Адным з першых, хто глыбока ўсвядоміў і адлюстраваў у даследаваннях пастаяннае і арганічнае ўзаемадзеянне мовы, мыслення і культуры, быў нямецкі вучоны В. фон Гумбальт. Агульныя механізмы і заканамернасці гэтай узаемазалежнасці сфармуляваны ў адной з яго прац: “Мовы – гэта іерогліфы, у якія чалавек заключае свет і сваё ўяўленне... аднак чалавек увесь не ўкладваецца ў межы сваёй мовы; ён большы за тое, што можна выказаць у словах; але яму даводзіцца заключаць у слове свой няўлоўны дух, каб змацаваць яго чымсьці, і выкарыстоўваць словы як апору для дасягнення таго, што выходзіць за іх рамкі” [2, с. 349]. Для катэгарызацыі гэтага “няўлоўнага духу” ў сучаснай тэрміналогіі былі ўведзены тэрміны “ментальнасць”, “менталітэт”. Зварот да розных навуковых крыніц паказаў, што вучоныя ўкладаюць у гэтыя паняцці розны змест, аднак ва ўсіх слоўнікавых дэфініцыях *ментальнасць* падаецца як катэгорыя свядомасці, цесна звязаная з мовай і культурай народа.

Так, паводле У. Колесава, *ментальнасць* ёсць “светапогляд у катэгорыях і формах роднай мовы, які злучае ў працэсе спазнання інтэлектуальныя, духоўныя і валявыя якасці нацыянальнага характару ў тыповых яго праявах” [4,

с. 81]. Такім чынам, мова разглядаецца як спалучальны элемент паміж унутраным светам чалавека (мысленнем) і рэчаіснасцю (культурай). Культура як матэрыяльная і духоўная каштоўнасць народа вербалізуецца ў мове, бо менавіта мова выступае асаблівым кодам свядомасці і менталітэту, які патрабуе дэшыфроўкі. Слова як асноўная адзінка мовы кадзіруе ключавыя канцэпты культуры, што абазначае тое, у якім выглядзе культура ўваходзіць у ментальны свет чалавека [7, с. 40]. Такім чынам, асноўнай адзінкай ментальнасці выступае канцэпт гэтай культуры.

У даследаванні мы спынімся на асаблівасцях канцэптуалізацыі і вербалізацыі *працы (труда)* у беларускай і рускай наіўных карцінах свету, адлюстраваных у парэміялогіі. Намі было зафіксавана і прааналізавана каля 350 беларускіх і 500 рускіх парэмій, у якіх экспліцытна ці імпліцытна выяўлена стаўленне да працы. Прыведзеныя звесткі пацвярджаюць значнасць працы для абодвух народаў, дазваляюць паказаць *працавітасць (трудолюбие)* як адну з адметных рыс беларусаў і рускіх, а *працу (труд)* як адну з канстант абедзвюх культур.

Аб працавітасці беларускага народа пішуць этнографы, культурологі, празаікі і паэты. У альбоме-праспекце “Беларусь”, які знаёміць з нашай краінай, чытаем: “Беларусы спрадвеку славяцца як працавітыя земляробы, яны жывуць у згодзе з прыродай, што і сфарміравала іх упарты і сціплы характар” [1, с. 6].

Як паказвае прааналізаваны намі моўны матэрыял, праца / работа для абодвух народаў – гэта аснова жыцця, без яе немагчыма чалавечае існаванне (*Работа і корміць, і поіць, і жыць вучыць; Хто працуе, той мае; Вось на свеце як бывае: хто працуе, той і мае; Без дела жить – только небо коптит*).

Без працы нічога не атрымаеш, нічога не дасягнеш (*Без працы з неба кашка не будзе сыпацца; Без працы не будзеш есці калачы; Хочаш есці калачы, дык не сядзі на пячы; Нічога само не зробіцца; Нікому з неба само не спадзе; Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; Хочеш есць калачы, так не сядзі на печы; Не потрудіцца, так і хлеба не родіцца; Лежа пищи не добудеш; На чужую работу глядя сыт не будеш*). Чалавеку, які працуе, і Бог дапамагае (*Працуй, нябожа, то і Бог паможа; Кто рано встает, тому Бог подаст*). Аднак *На Бога спадзявайся, але і сам старайся; Богу молись, а сам трудись; С молитвой в устах, с работой в руках*.

Вынікі аналізу рускіх парэмій паказалі, што прадстаўленая ў лексеме праца сема ‘заявленне’, якая выяўляецца на этымалагічным узроўні (*работа*, ад агульнаслав. **orbota*, паходзіць ад той жа асновы, што і слова *раб* ‘паднявольны чалавек’ [8, с. 376–377]), спараджае жаданне ў рускіх пазбавіцца ад працы, перакласці яе на іншых: *Один рубит, семеро в кулаки трубят; Двое пашут, а семеро руками машут; Хоть корку глотать, да не пенья ломать; Не наше дело тесать да гладить, а наше дело готовое владить*.

Прааналізаваны матэрыял указвае таксама на тое, што ва ўяўленні рускіх *работа* – бясконцы працэс (*Работы столько, что куры не клюют; Была бы охота, а впереди еще много работы; Без прогулки день потеряешь, не воротишь, а работа всегда перед тобой*), яна нікуды не сыдзе, нікуды не знікне (*Работа не черт, в воду не уйдет; Дело не медведь, в лес не уйдет; Дело не голуби, не разлетится; Дело не малина, в лето не опадет*), адсюль выснова: *Всех дел не переделаешь; Всех работ не переработаешь*.

Асаблівую ўвагу беларусы і рускія аддаюць якасці працы, паколькі ад стаўлення да працы залежыць яе вынік (*Як патрудзіцца, так пажывіцца; Як будзем рабіць, так будзе і радзіць; Як робиш, так і маеш; Чего наберешь, то и понесешь; Что припасешь, то и понесешь; Что умолишь, то и в засек положишь; Что потрудимся, то и поедим*). Аднак зрабіць добра не так і лёгка (*Добра зрабіць – не ў далоні пляскаць*), адсюль парада: *Хоць памалу, абы добра; Добра рабі, добра і будзе; Не глядзі, каб скоро, а глядзі, каб добра; Рабі так, каб сабак не дражніць і людзей не смяшыць*. Праца не любіць спешкі: *Спяшыць – людзей смяшыць; З вялікага наспеху*

наробіш смеху; Шпаркасьць хараша блох лавіць; Спешить – людей смешить.

Якасць і вынік працы чалавека вызначаецца па тым, як ён есць. Пры гэтым і ў беларускай, і ў рускай парэміялогіях атрымала адлюстраванне дыяметральна супрацьлеглае стаўленне да ежы. Так, калі для рускіх *Сытое брюхо к работе (к ученью) туго; Легко поел, легко и сделал*, то для беларусаў самае важнае – гэта добра паесці, бо *Як хто есць, так і робиць; Які ў ядзе, такі ў хадзе; Па ядзе работніка пазнаюць; Хто бордза есць, той і бордза робиць*.

Адмысловую ўвагу абодва народы звяртаюць на рытм жыцця, бо ад гэтага залежыць выніковасць працы. Пачынаць справу трэба з усходам сонца: *Рана ўстанеш – многа зробіш; Рана не ўстанеш – многа не зробіш; Хто рана ўстане, той многа зробіць; Хто спіць да сонца, таму хлеб у катомцы; Заря деньгу родит; Заря золотом осыпает; Наживать, так раньше вставать*. Таму ў народзе гавораць: *Не кайся рана ўстаць, а кайся позна спаць; Не кайся позна лёгшы, рана ўстаўшы*. Планаваць працу неабходна вечарам, а пачынаць раніцай: *Думай з вечара, а рабі з рання*. Свочасовасць у выкананні працы вельмі важная: *Кажна работа сваю пару мае; Адклад не ідзе ў лад; Сегодняшней работы на завтра не покидай*, адсюль народная мудрасць: *Не адкладвай назаўтра, што зробіш сёння; Адкладвай бяздзелле, ды не адкладвай работы; Сон на заўтра адлажы, а работу сягоння зрабі*.

Беларусы ацэньваюць чалавека не па вонкавым выглядзе, а па выніках яго працы (*Не той харош, хто прыгож, а той харош, хто для дзела гош; Не той харош, хто тварам прыгож, а той харош, хто на справу гош; Конь на лецях, а чалавек на рабоце; Па рабоце майстар відаць*). Чалавека, які добра працуе, паважаюць (*Добра працуеш – павагу маеш*), а якасна выкананая праца славіцца (*Добрае дзела само сябе хваліць; Што харашо, то само сябе хваліць; Дзе справа, там і слава; Добрая слава далёка чуваць*). Праца цяжкая (горкая), а вынік яе салодкі: *Горка часам праца, ды хлеб ад яе салодкі*.

Праца здольная тварыць немагчымае (*Праца з балота робиць залота; Калі здолееш узяцца за дзела – і снег загарыцца, а не здолееш – і масла не ўспыхне*). Аналіз дзеяслоўнай спалучальнасці лексемы дазваляе выявіць сему ‘чараўнік’ у канцэпце праца.

Ва ўяўленні рускіх жыццё без працы сумнае, нецікавае (*Плохо жить без забот, худо без доброго слова; Скучен день до вечера, коли делать нечего*), адсюль парада: *Не сядзі сложа руки, так не будет и скуки!* Фізічная праца супрацьпастаўляецца працы разумовай як больш цяжкай (*Легче руками работают, чем головой*).

У рускай парэміялогіі прасочваецца таксама думка, што сумленнай працай не разбагадзецца (*От трудов праведных не нажить палат каменных; От трудов своих сыт будешь, а богат не будешь; От работы не будешь богат, а будешь горбат*).

Аналіз беларускіх і рускіх парэмій дазволіў нам выявіць наступныя бінарныя апазіцыі: праца – лянота; чалавек, які працуе – гультай.

Апазіцыя праца – лянота выяўляецца ў парэміях *Хто не лянуецца тупаць, той мае што хрупаць; Хто не ляніцца, той справай сваёй ганарыцца; Труд человека кормит, а лень портит; Встань мужа кормит, а лень портит*. У рускай парэміялогіі атрымаў адлюстраванне погляд на тое, што лянота з’явілася раней за чалавека (*Лень прежде нас родилась; Лень старше нас; Я ещё в пеленках, а лень уж с теленка*), і таму яна прычына бяздзейнасці (*Рада б я пряла, да лень напала; У ленивого что во дворе, то и на столе; От лени мохом оброс; От лени опузырился*). Лянота даводзіць чалавека да галечы (*Станешь ленишься, будешь с сумой волочиться*).

У беларускай парэміялогіі выяўляецца таксама апазіцыя пустыя размовы – праца. Парэміі *Скора гаворыцца, ды не скоро робіцца; Скора казка кажачца, ды не скоро дзела дзелаецца; Скажаць лёгка, ды зрабіць цяжка* ўказваюць на складанасць працы ў адрозненне ад парад.

Пачатак працы супрацьпастаўляецца яе канцу: галоўнае – пачатак працы, бо ён прадвызначае яе вынік (*Галоўнае – пачын; Добры пачатак – палавіна справы; Які пачатак, такі канчаток; Дрэннаму пачатку – дрэнны канец*), без пачатку працы няма канца (*Без зачатку і канца не было; Не пачаўшы, не кончыш; Калі без пачатку, дык і без канца*), які і з’яўляецца самамэтай (*Канец – дзелу вянец*). Пачаць справу цяжка (*Кажан пачатак цяжкі; Найтрудней пачаць; Найгоршы – пачатак; Найтрудней, пакуль з места*), але калі яе пачаў, здолей завяршыць (*Хто зрабіў пачатак, няхай зробіць канчаток; Умеў пачынаць, умеў і канчаць*), паколькі *Не таго слава, што пачынае, але таго, што кончыць*.

Многія парэміі заключаюць у сабе інфармацыю пра станочы ўплыў працы на станаўленне чалавека. Праца не крыўдзіць (*Праца не крыўдзіць*), не ганьбіць (*Работа чалавека не ганьбіць*), а корміць (*Праца не паганіць, а корміць*), дае сілу, сущае (*Работа не бясчэсціць чалавека, а крэпіць і цешыць*), справе вучыць (*Дзела дзелу вучыць*), лечыць (*Для здоровага чалавека праца – лепшы доктар*).

Жыццядзейнасць беларуса спрадвеку вызначала сельская гаспадарка, вядзенне якой абпіралася на традыцыі народнага календара, які

ўключае багаты вопыт назірання земляробаў за навакольным светам. Кожны дзень тыдня, кожны месяц, кожнае свята ўспрымаліся адносна мэтазгоднасці пачынаць тую ці іншую сельскагаспадарчую працу. Гэта атрымала адлюстраванне ў так званай каляндарнай парэміялогіі: *Субота – найбольшая работа; Спас – усім рабочы час; Ліпень косіць і жне, доўга спаць не дае; Май сена да Міколы, не бойся зімы ніколі*.

Земляробчы каляндар, які пачаў складвацца яшчэ ў дахрысціянскі перыяд, з увядзеннем адзінабожжа пераасэнсаваўся, і з цягам часу атрымалася, што свята спатрэбіліся аграрнаму календару. Яны дапамаглі сістэматызаваць веды земляроба ў стройную сістэму часазлічэння [5, с. 27]. Па характары надвор’я ў тое ці іншае свята па народным календары вызначаліся далейшыя дні сельскагаспадарчага года, меркаваны ўраджай (*На Макрыну дождж – лета і восень мокрая, а калі суха – восень сухая; Прышоў Пятрок – апаў лісток, прышоў Ілля – апалі два, прышла Прачыстая – увесь лес ачысціла, прышоў Спас – усяму час; Юрый з цяплом, а Мікола з кармом; Як на Юр’я пагода, то на грэчку няўрода*); даваліся парады адносна вядзення сельскай гаспадаркі (*На Пакроў мароз – сей над кустом авёс; Па Міколе не сей аўса ніколі; Пасееш агуркі калі Пахом, будзеш абіраць іх мяхом; Прышоў Барыс – за саху бярысь; Сей лён на Галену, будзе кашуля на самыя калена; Сей лён на Станіслава, вырасце, як лава*).

Такім чынам, прыведзены матэрыял указвае на значнасць працы для беларусаў і рускіх, дазваляе паказаць працу як адну з канстант беларускай і рускай культур, якія складаюць інфармацыю нацыянальнага характару. Адрозненне ў канцэптуалізацыі ж абумоўлена асаблівасцямі менталітэту абодвух народаў.

Спіс літаратуры

1. **Беларусь** / авт.-сост. Д. Романюк. – Минск : БелЭн, 2002. – 125 с.
2. **Гумбольдт, В. фон.** Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
3. **Даль, В.** Пословицы русского народа / В. Даль. – М. : АСТ [и др.], 2008. – 734 с.
4. **Колесов, В. В.** “Жизнь происходит от слова...” / В. В. Колесов. – СПб. : Златоуст, 1999. – 368 с.
5. **Лозка, А. Ю.** Беларускі народны каляндар / А. Ю. Лозка. – Мінск : Польшмя, 2002. – 240 с.
6. **Прыказкі і прымаўкі** : у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.
7. **Степанов, Ю. С.** Константы. Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
8. **Шанский, Н. М.** Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. – М. : Просвещение, 1975. – 543 с.

Мікола ДАЊІЛОВІЧ,
доктар філалагічных навук

УТВАРЭННЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З ПРЫКАЗАК

Заканчэнне. Пачатак у № 6.

Выносіць смецце з хаты. Выдаваць тое, чаго не павінны ведаць іншыя. *Спадзяюся, што смецця з хаты выносіць не будзеце, каб гэта не лягло бруднай плямай на нашу ўстанову.* К. Крапіва (СФ). Узнікненне фразеалагізма звязана з прыказкамі і іх варыянтамі *Хату мяці, але смецця на вуліцу не нясі; На вуліцу смецця не вынось; Свайго смецця на чужы сметнік не вынось; З хаты смецця не вынось на чужы падворак; Хату мяці, а шуму вон не выносі* (ПП). У прыказках знайшоў адбітак старажытны звычай, паводле якога рэкамендавалася не выносіць смецце з хаты, а спальваць яго ў печы, бо над смеццем за межамі жылга злы чалавек спецыяльнымі замовамі нібыта мог наслаць на гаспадара бяду.

Грушка-мінушка. Што-н. значнае, але часовае. *Вялікі аднадзённы заробак – грушка-мінушка, лепш невялікі, але кожны дзень.* Хвінявічы Дзятл. (ФСГГ). Паходзіць з прыказак *Грушка – мінушка, а чалавек – навек* (ТСРПГ); *Грушка – мінушка, а навек памяць* (НКМ). З поўных варыянтаў прыказкі ўтварыўся скарачаны *Грушка – мінушка*, які потым пры фразеалагізацыі пераасэнсаваўся ў бяззлучнікавае словаспалучэнне. Кампанент *мінушка* – аказіянальнае ўтварэнне дзеля рыфмы.

Дуды ў мех. 1. Канец, завяршэнне чаго-н. *Сабіраіцца, хлопцы, дуды ў мех і па ўсіх танцах.* Граўжышкі Ашм. (ФСГГ). 2. Станавіцца нясмелым, нерашучым, баязлівым, негаваркім і пад. *Гэта ён перад маткаю сьмелы, а перат чужымі – дуды ў мех, слова ні можа сказаць.* Гарны Гродз. (ФСГГ). Фразеалагізмам стаў вобразны фрагмент прыказак *Баль закончан – дудкі ў мех* (ТСРПГ); *Скончан баль – і дудкі ў торбу; Як мядзведзь здох, то і дуды ў мех; Мядзведзь здох – складай дуды ў мех* (ПП). Прыказкі са словам *мядзведзь* засведчылі дзейнасць вандроўных цыркаў у мінулым, у якіх дрэсіраваны мядзведзь быў асноўным аб'ектам увагі публікі.

З горла прэ каму. Асудж. Празмерна многа каму-н. чаго-н. *Яму ўжэ з горла прэ, аля сярэюно мало.* Бабіна Гродз. (ФСГГ); *Усё ліха ідзе ад таго, што адзін – багаты, другі – бедны, у аднаго ўжо з горла прэ, а другі канае з голаду.* Л. Левановіч (СФ). Утвораны з прыказкі *Аднаму аж з горла прэ, а другі з голаду мрэ* (МСГВ, ПП, ППФВ, ТСРПГ).

За плячыма не насіць што. Што-н. не абцяжарвае каго-н. сваім існаваннем і можа спатрэбіцца. *Добра, што ўмеяш цэглу класці, тынкаваць, печы рабіць. Умельство за плячыма ні насіць. Усё жывая капейка ў хаці будзя.* Івацэвічы Івац. (ФСК). Фразеалагізм утварыўся па матывах прыказак з агульным значэннем 'набытыя веды, навыкі, рамяство не абцяжарваюць': *Навуку за плячыма насіць не трэба* (ПП); *Навуку за плячыма не носяць* (НКМ); *Навука не мука – за плячыма не насіць; Што ведаеш, за плячыма насіць не будзеш* (ПП); *Што ўмееш, тое за плячыма не носіш* (СМН); *Умеенкі за плячыма ніхто не носіць, да ў галаве* (ПП); *Рамяство за плячыма не носяць* (ППК); *Гады не пуды – за плячамі не нясуць* (СМН).

Ні на кані ні на аглоблях. Не так, як каму-н. хочацца; ні за аднаго і ні за другога. *От я вам спачатку пра следства, каб на парадку, каб не збіцца. Тут жа трэба ні на кані ні на аглоблях, а на справядлівасці.* А. Петрашкевіч (СФ). Фразеалагізм матываваны прыказкамі *Пугай махае, а ні на кані, нават на аглоблі не пападзе; Біў на кані, а папала на аглоблі* (СМН).

Папова (папоўскае) вока ў каго. Асудж. Хто-н. вельмі прагны, зайздрослівы. *Што ўбачыць, то мусіць заграбіць, ба ў яго папово вока.* Бершты Шчуч. (ЗНФ). У цябе, маладзіца, *папоўскае вока.* А. Алешка (СФ). Утвораны скарачэннем прыказак *Папоўскае вока зайздроснае; Папоўскае вока не здаволіш; Папоўскія вочы завідушчыя, папоўскія рукі заграбушчыя* (ППК); *У папа вочы завідушчыя, а рукі заграбушчыя* (СМН); *Папоўскае вока, што воўчае горла* (Рап.).

Праз хлеб хлеба (крошкі) шукаць. Асудж. Не цэнячы па-сапраўднаму таго добрага, што ёсць, хацець лепшага, большага, невядома чаго. *Ёй бы радавацца, што яе любіць, ажно не, праз хлеб хлеба шукае, перабірае кавалераў.* Лылойці Смарг. (ФСГГ). *Такі добры мужык: і працавіты, і ні пьець, і ні курыць, а яна носам круціць, нечага яшчэ хочыць, прас хлел крошкі шукаіць.* Косцевічы Астр. (ФСГГ). Фразеалагізм утварыўся перабудовай адмоўнага кантэксту на супрацьлеглы з прыказкі *Цераз хлеб хлеба (крошкі) не збіраюць (не шукаюць)* (НКМ, ПП).

Пячонья галубкі ў раток ляцяць каму. Ухв. Каму-н. вельмі шанцуе на багацце, на розныя жыццёвыя выгоды. *Нашай Ірэне пячонья га-*

лупке ў раток ляцяць: за сваім мужыком ні аб чом ні дбае, а ўсё мае. Аляксандравічы Дзятл. (ФСГГ). Фразеалагізм пабудаваны на нерэальным вобразе, што адмаўляецца ў прыказках, з якіх ён утвораны: *Пячонья галубы не ўляцяць самі да губы; Пячонья галубкі не будуць ляцець да губкі* (ПП).

Рыба ў рацэ. Невядома, ці ажыццявіцца што-н. *Ні радуйся заранёў. Яшчэ рыба ў рацэ, яшчэ ці возьмя ён цібе [замуж].* Бабіна Гродз. (ЗНФ). Прататып фразеалагізма – першая частка прыказак *Рыба ў рацэ, а не ў руцэ* (СГВ); *Яшчэ рыба не ў руцэ, а ў рацэ* (СНМ-2); *Рыбка ў рацэ – не ў руцэ* (НКАМ, СНМ-2); *Калі рыбка ў рацэ, а не ў руцэ, то не пад’ясі* (СМН).

У кошкі ляпёшкі ў каго, каму. Ухв. Хто-н. жыве ў раскошы, у каго-н. усяго хапае. *І пеньсію даюць, і дзеці пымыгаюць, дык ей цяпер у кошкі ляпёшкі.* Іскозы Дубр. (ЗНФ). Фразеалагізм паходзіць з прыказак *Па восені і ў кошкі ляпёшкі* (ПП); *Восенню і ў кошкі ляпёшкі і ў вераб’я піва* (ЗНФ). Вобразны сэнс прыказак у тым, што восень – гэта самы багаты каляндарны перыяд: сабраны і спарадкаваны ўраджай, ежы хапае і людзям, і жывёле.

Хоць вады напіся <з каго>. Ухв. Вельмі прыгожы. Пра дзяўчыну, хлопца. *Нічога ні скажаш, дзеўка – хоць вады напіся, любо паглядзець.* Пад’ятлы Гродз. (СНМ); *Харошую дзеўку з Украіны Міхась прывёз, хоць вады з яе напіся.* Бялавічы Івац. (ФСК); *А хлопец – хоць вады напіся.* Залацеева Зэльв. (ФСГГ). Фразеалагізму папярэднічаюць прыказкі *Глянеш на яго – вады нап’ешся; З прыгожага ліца добра й вады напіцца; З красаты вады піць не будзеш* (ПП); *З хараства вады не нап’ешся* (СБП); *Не ні вады з твару* (ТСРПГ). У вобразным змесце прыказак і фразеалагізма адлюстраваны адносіны беларусаў да вады, асабліва крынічнай, захапленне, замілаванасць, выклікання яе чысцінёй, свежасцю, жыватворнасцю. Сузіранне прыгожага хлопца ці дзяўчыны параўноўваецца з ужываннем такой вады. У гаворках бытуюць варыянты фразеалагізма: *хоць воду пі; вады можна напіцца* (ФСГГ).

Хоць плюй у вочы каму. Нягледзячы ні на што. Ён не зважае ні на што, і хоць плюй яму ў вочы, а ён робіць сваё. Галавачы Гродз. (ФСГГ). Узнік скарачэннем прыказкі *Хоць плюй у вочы, а ён кажа, што дождж ідзе* (ПП, СБП). Дарэчы, гэта пазнейшы, “акультураны” (І. Лепшаў), варыянт прыказкі, у якім слова *плюй* замяніла іншае, непрыстойнае, слова на літару с.

Ці голена ці стрыжана. Аднолькава, ніякай розніцы. *Мне ці голяно ці стрыжано: магу па дрова ехаць, магу па сено. Альбы работа была.* Мілейкі Івац. (ФСК). Паходзіць з прыка-

зак *Ты яму – голена, а ён – стрыжана; Кажы – стрыжана, а ён – голена* (СГВ), якія ў сваю чаргу выйшлі з вядомага народнага анекдота пра ўпартую бабулю.

Ці савой аб пень ці пнём на саве (аб саву). Аднолькава, тое самае. [Зорын:] *Табе як рапартавец: вусна ці ў пісьмовай форме?* [Корань:] *Адна халера – ці савой аб пень ці пнём аб саву.* П. Васілеўскі (СФ). Фразеалагізм генетычна выступае часткай прыказкі *Ці савою аб пень, ці пнём на саве – усё роўна баліць адной саве* (СМН); *Ці савою аб пень, ці пнём аб саву, то саве баліць* (ПП).

Чорт машонку (мех, мяшок, торбу) шые на што. Што-н. (звычайна грошы, багацце) пойдзе не на карысць, не скарыстаецца кім-н. *Думала прадаць, трохі грошай выручыць, а яно цёнгля [‘заўсёды’] чорт машонку на іх шыя.* Парэчча Гродз. (ЗНФ); *Колькі ты ні працуй, колькі ні старайся, як ні збірай дабро, а на яго чорт мех шые; запхнеш адну дзірку, а тут табе – дзесяць.* Канвелішкі Воран (ФСГГ); *Ну ўсё, Олько, на твае грошы ўжэ чорт торбу шыя.* Яруцічы Зэльв. (СФГГ). Выток фразеалагізма – прыказкі *Багаты грошы збірае, а чорт машыну гатуе; Чалавек грошы збірае, а чорт мяшок шые; Скупы збірае, а чорт мяшок шые; Скуп скупуюць, а чорт дзірку гатуець* (ПП); *На яго грошы чорт машыну знойдзе* (СМН).

Што ў лоб што на лобе. Няўхв. Немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. *Каза-ла ш табе, кап ні купляла гэтыя боты, бо малыя будуць, дык табе што ў лоп што на лобі.* Мацвееўцы Ваўк. (ФСГГ). Паходзіць з прыказкі *Што ў лоб, што на лобе – усё роўна баліць* (СМН).

Як бобу. Вельмі шмат. Пра дзяцей у сям’і. *Вот у яе дзяцей як бобу.* Кіралі Шчуч. (СПЗБ-2). Фразеалагізм – вынік скарачэння прыказкі *Дзяцей як бобу, а хлеба ні дробу* (МСГВ, ПП-2, ППК, СГВ, СНМ-2).

Як з смаркатым наясі (наясіся). Няўхв. Зусім не (пагаворыш, дойдзеш да згоды з кім-н.). *С табой нагаворыся як з смаркатым наясіся.* Я табе кажу адно, а ты ўсё сваё талкуеш. Прудзяны Шчуч. (ФСГГ); *Я яму раскажаў усё, як было, а ён мне: “С табою разьбярэся як з смаркатым наясі”.* Азярніца Сл. (ФСГГ). У аснове фразеалагізма прыказка *З дурнем не згаворыся, а з смаркатым не наясіся* (ПП).

Як лысаму грэбень (расчоска) патрэбны. Іран. Зусім не, ніколі не (патрэбны). *Даўней ты бязь цёткі аніяк, а цяпер яна табе як лысаму грэбень патрэбна.* Дварок Дзятл. (ЗНФ); *Гэта кнішка табе трэба як лысаму расчоска, усё роўна чытаць ня будзеш.* Гальшаны Ашм. (ФСГГ). Вобраз фразеалагізма грунтуецца на такім стылістычным тропе, як аксюмаран, калі сутыкаюць-

ца, спалучаюцца словы сэнсава несумяшчальныя, супрацьлеглыя. Ён узяты з прыказак *Лысаму расчоска не патрэбна* (СМН); *Абойдзеца лысы і без грэбня*; *Каму што: галоднаму – хлеб, лысаму – расчоска* (НКАМ).

Як сляпой курыцы зерне (зярнятка) <на сметніку>. *Жарт*. Вельмі добра, вельмі спрыяльна, удала (папала, пашанцавала і пад. каму-н.). *Папаласа як сляпой курыцы зерне*. Копанькі Гродз. (СНМ); *Во Міхасю ішчасьця прываліла як сляпой курыцы зярнятка*. Зэльва Зэльв. (ФСГГ); *Папала рас у жыці як сляпой курыцы зярне на сьметніку дзялку прэнтко скасіць, то во за дажджом не высушыш*. Бастуны Воран. (ФСГГ). Паходзіць з прыказак: *Трапіцца і сляпой курыцы зернятка знайсці*; *Давядзеца сляпой курыцы зярнятка знайсці* (ПП); *Удалося сляпой курыцы зярня знайсці* (СГВ).

Як у лесе з бараною дзе. Вельмі нязручна, няўтульна адчуваць сябе дзе-н. *Паехала ў Гронно, то там як у лесе з бараною – нічога ні ведаю, куды, як ісьці, усё трэба пытацца ў людзей*. Гудзевічы Масг. (ФСГГ). Утвораны з прыказкі *Разбярэся тут з табою, як у лесе з бараною <то за елку, то за хвою>* (СГВ). Прыказка засведчыла адзін са спосабаў земляробства ў мінулыя стагоддзі. Сутнасць яго ў тым, што на месцы лясной дзялянкі ці пажарышча пні не карчавалі, а апрацоўвалі зямлю, абмінаючы іх. Сеялі, садзілі на такіх участках усяго некалькі гадоў; пасля таго як глеба вычэрпвала свае плададайныя магчымасці, сельскагаспадарчую працу спынялі і мясціна зноў зарастала лесам: *“Баравая зямля ўрадлівая, надто жыто харошае расло. Даўней так рабілі: давалі карыстацца тою зямлёю тры гады. Чалавек вырабіць яе, выпытлюя, а тады пасадку, новы лес садзяць”* (ТСПК, с. 23). Зразумела, што апрацоўваць такое часткова вырабленае “поле” сахой, плугам, тым больш бараною, было нязручна: перашкаджалі пні і карэнне.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што ўтварэнне фразеалагізмаў з прыказак – гэта і сёння жывы, актыўны працэс. З сучаснага беларускага маўлення можна прывесці нямаля прыказкавых скарачэнняў, якія пакуль што не адарваліся ад сваёй прыказкі, сэнсава звязаны з ёю: *баба з воза* (з прыказкі *Баба з воза – каню лягчэй*), *не мела баба клопату* (*Не мела баба клопату купіла парася*), *карміць байкамі* (*Саляўя байкамі не кормяць*), *пустая бочка* (*Пустая бочка грывіць мацней за поўную*), *пужаная варона* (*Пужаная варона і куста байца*), *сем вёрст не дарога* (*Сабаку сем вёрст не дарога*), *узяцца за гуж* (*Калі ўзяўся за гуж, не кажы, што не дуж*), *дар за дар* (*Дар за дар, а дарма нічога*), *скрытучае дрэва* (*Скрытучае дрэва доўга скрыпіць*), *з душы*

прэ (*Як не бачу, душа мрэ, як убачу, з душы прэ*), *яшчэ жарабя ў мяшку* (*Яшчэ жарабя ў мяшку, а ўжо хамут на яго шыюць*), *новая мятла* (*Новая мятла па-новаму мяце*), *чакай Пятра* (*Чакай Пятра, будзеш сыр есці*), *і сабакі не брахалі* (*І сабакі не брахалі, а сала ўкралі*), *паеў і ў хлеў* (*Твая справа цялячая, паеў – і ў хлеў*), *не цэпам махаць* (*Брахачь – не цэпам махаць*), *адной шэрсі* (*Усе чэрці адной шэрсі*), *спусціць з языка* (*З свайго языка спусціш – на чужым не зловіш*). Пройдзе некаторы час, і яны, магчыма, замацоўваюцца ў мове, набудуць узуальны характар і стануць паўназначнымі фразеалагізмамі.

Спіс скарачэнняў

ЗНФ – Лепешаў І. Я. З народнай фразеалогіі: дыферэнц. слоўнік. – Мінск, 1991; **МЖФГ** – Даніловіч М. А. Малыя жанры фальклору Гродзеншчыны. – Гродна, 2017; **МСГВ** – Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1972; **НКАМ** – Народныя казкі-байкі, апавяданні і мудраслоўі. – Мінск, 1983; **ПП** – Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. – Мінск, 1976; **ППК** – Зайка А. Прыказкі і прымаўкі... з Косаўшчыны. – Мінск, 2015; **ППФВ** – Сцяшковіч Т. Ф. Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці. – Гродна, 1968; **Ран.** – Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / склад. Я. Рапановіч. – Мінск, 1958; **СБП** – Лепешаў І. Я., Якалцэвіч М. А. Слоўнік беларускіх прыказак. – Мінск, 2006; **СГВ** – Сцяшковіч Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1983; **СМН** – Ліцвінка В. Д., Царанкоў Л. А. Слова міма не ляціць: беларускія народныя прыказкі і прымаўкі. – Мінск, 1985; **СНМ** – Цыхун А. П. Скарыбы народнай мовы: 3 лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну. – Гродна, 1993; **СНМ-2** – Цыхун А. П. Скарыбы народнай мовы: з лексічнай спадчыны насельнікаў Гародзенскага раёну. – Гародня, 2014; **СПЗБ-1-5** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск, 1979–1986; **Стэц.** – Стэцка П. 3 народнай гаворкі // Польшча. – 1966. – № 8; **СФ** – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. – Мінск, 2008; **ТСПК** – Зайка А. Тэматычны слоўнік прыроды Косаўшчыны. – Мінск, 2021; **ТСРПГ** – Даніловіч М. А., Якалцэвіч М. А. Тлумачальны слоўнік рэгіянальных прыказак Гродзеншчыны. – Гродна, 2020; **ФС** – Гаўрош Н. В., Лепешаў І. Я., Янкоўскі Ф. М. Фразеалагічны слоўнік. – Мінск, 1973; **ФСГГ** – Даніловіч М. А. Фразеалагічны слоўнік гаворак Гродзеншчыны. – Гродна, 2020; **ФСК** – Зайка А. Фразеалагічны слоўнік Косаўшчыны. – Брэст, 2014.

Скарачаныя назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных раёнаў: *Астр.* – Астравецкі, *Ашм.* – Ашмянскі, *Бар.* – Баранавіцкі, *Бераст.* – Бераставіцкі, *Воран.* – Воранаўскі, *Гродз.* – Гродзенскі, *Дзятл.* – Дзятлаўскі, *Дубр.* – Дзятлаўскі, *Зэльв.* – Зэльвенскі, *Івац.* – Івацэвіцкі, *Лід.* – Лідскі, *Навагр.* – Наваградскі, *Сл.* – Слонімска-Смаргонскі, *Шчуч.* – Шчучынскі.

Спіс літаратуры

1. **Янкоўскі, Ф.** Беларуская мова / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 336 с.
2. **Лепешаў, І. Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
3. **Лепешаў, І. Я.** Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.
4. **Лепешаў, І. Я.** Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапам. / І. Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 279 с.

Дар'я ГАЛІНТОЎСКАЯ,
выкладчык кафедры прафесійна арыентаванага англійскага маўлення
Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З КАМПАНЕНТАМ ГАЛАВА Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКОЙ МОВАХ

УДК: 81'373:[811.161.3:811.111]

У артыкуле даследуецца корпус фразеалагізмаў з кампанентам *галава*, зафіксаваных у беларускай і англійскай мовах. Фразеалагізмы з кампанентам *галава* ахарактарызаваны паводле семантыка-граматычнай класіфікацыі І. Лепешава. Робіцца выснова: у фразеалагізмах англійскай мовы кампанент *галава* можа замяняцца на кампаненты *мазгі, плечы, сэрца, розум і нават спіна*.

Ключавыя словы: *фразеалагізм з кампанентам “галава”, семантыка-граматычная класіфікацыя*.

The article explores a corpus of phraseological units which include the component *head* and are fixed in Belarusian and English. Phraseological units with the component *head* are characterized in accordance with semantic grammatical classification of I. Lepeshaw. It is concluded that in phraseological units the component *head* can be changed to the components *brains, shoulders, heart, mind* and even *back*.

Лексема *галава* (мн. *галовы*) у сучаснай беларускай літаратурнай мове зафіксавана са значэннем ‘верхняя частка цела чалавека (або жывёлы), якая складаецца з чарапной каробкі і твару (або морды жывёлы)’. Гэтае слова мае яшчэ пяць, у тым ліку пераносных, значэнняў: ‘адзінка падліку жывёлы’, ‘розум, свядомасць, развага’, ‘кіраўнік, начальнік’, ‘перадавы атрад, пярэдня частка’, ‘харчовы прадукт у форме шара, конуса’ [1, с. 140–141].

Саматычныя фразеалагізмы з кампанентам *галава* выкарыстоўваюцца з мэтай тлумачэння разумовай дзейнасці і асаблівасцей паводзін чалавека. Асноўнае значэнне саматызма *head* ‘галава’ ў англійскай мове – верхняя частка цела жывой істоты. Значэнні ‘розум, разумовая дзейнасць’ і ‘асаблівасці паводзін’ – пераносныя [2; 3]. У артыкуле характарызуюцца ўстойлівыя выразы, у якіх кампанент *галава* ўжываецца ў прамым значэнні – частка цела, а таксама рэалізуюцца метафарычныя мадэлі “разумовая дзейнасць – галава” і “асаблівасці паводзін – галава”. Корпус беларускамоўных фразеалагізмаў і ўзоры іх ужывання ў творах мастацкай літаратуры ўзяты са слоўніка І. Лепешава [4].

У саматычных фразеалагічных адзінках кампанент *галава* / *head* можа выкарыстоўвацца ў прамым значэнні – назвы часткі цела (*схіліць галаву* ‘схіляцца перад кім-н., чым-н.’, *кіўнуць галавой* ‘выказаць згоду, прывітанне’; *hang one’s head* ‘павесіць, панурыць галаву’, *scratch one’s head* ‘часаць галаву’, *shake one’s head* ‘паківаць галавой’).

Фразеалагізм *дзіравая галава* ўжываецца для характарыстыкі забыўлівага, разгубленага чалавека, які мае дрэнную памяць: *Ой, я ж і забылася: дзіравая мая галава!* (М. Гіль). Англійскі адпаведнік – *have a memory like a sieve or have*

a head like a sieve ‘памяць ці галава як рэштата’: *I can’t remember her name – I’ve got a memory like a sieve* (Я не магу згадаць яе імя – у мяне памяць як рэштата). У англійскай фразеалогіі больш пашыраны кампанент *memory* ‘памяць’ параўнальна з беларускім кампанентам *галава*.

Выраз *галава баліць* (*балела*) выкарыстоўваецца для абазначэння чалавека, які моцна турбуецца пра каго-, што-небудзь (сінонімы *душа баліць, сэрца замірае*): *Няхай у вас баліць галава на кім іншым* (І. Шамякін). У англійскай мове ўжываецца ўстойлівае спалучэнне *give me a headache* ‘прыносіць мне галаўны боль’: *This job gives me a headache* (Гэтая работа прыносіць мне галаўны боль); тут кампанент *галава* замяняецца на словазлучэнне *галаўны боль*.

Фразеалагічная адзінка *галава забіта* ‘хто-н. увесь у клопатах, у думках пра каго-н.’ мае аналаг у англійскай фразеалогіі *head is full of* ‘галава поўная чаго-н.’: *My head is full of wrong ideas* (Мая галава поўная няправільных ідэй).

Галава ідзе кругам – ‘хто-н. адчувае галавакружэнне ад стомленасці, паўнаты перажыванняў’: *Глянеш, як кідае ў бакі верх апоры, дык і на зямлі галава кругам ідзе* (В. Супрунчук). *My head is spinning* – ‘мая галава круціцца’: *My head is spinning from all these things I don’t understand* (Мая галава круціцца ад усіх гэтых рэчаў, якія я не разумею). У значэнні ‘страціць прытомнасць’ выкарыстоўваецца выраз *feel dizzy* ‘адчуваць галавакружэнне’: *He would feel dizzy from time to time and often his eyes would hurt* (Час ад часу ў яго кружылася галава і часта балелі вочы).

Фразеалагізмам *галава (лоб) трашчыць* (*расколваецца*) абазначаецца такі стан, калі чалавек страчвае здольнасць цвяроза разважаць ад мноства спраў, перажыванняў: *У мяне галава*

трашчыць. Дайце мне адпачыць (І. Шамякін). Англійскі адпаведнік *a splitting headache* ‘вельмі моцны галаўны боль’ – як апісанне рэальнага галаўнога болю: *And it’s giving me a splitting headache* (Гэта прыносіць мне моцны галаўны боль).

Выраз *каша ў галаве* ўжываецца ў дачыненні да чалавека, які блытана разважае, не мае яснасці ў разуменні чаго-небудзь: *Калі столькі чытаць, у любога здаровага будзе каша ў галаве* (І. Шамякін). У англійскай мове ёсць аналаг *be messed up with my head* ‘сапсаваць мне галаву’, дзе *with my head* з’яўляецца дадатковым кампанентам: *Maybe after five years alone, you’re not as messed up (with the head) as you have every right to be* – Магчыма, пасля пяці гадоў у адзіноце ты не такі сапсаваны (з галавой), як маеш на гэта права.

Фразеалагічная адзінка *галава на плячах* мае ўхвальнае значэнне ‘хто-н. дастаткова разумны, кемлівы’; сінанімічныя адпаведнікі – *светлая галава, галава варыць*: *Я жыву асобна, а ў яго – свая галава на плячах* (М. Лупсякоў). У англійскай фразеалогіі зафіксаваны поўны семантычны аналаг (*have*) *a head on one’s shoulders* ‘мець галаву на плячах’: *For this purpose one needs to have a good head on his shoulders* (Для гэтага трэба мець добрую галаву на плячах).

Фразеалагізм *на галаву вышэй* зафіксаваны ў слоўніку з паметай “разм.” з ухвальным значэннем у дачыненні да асобы намнога разумнейшай, значна больш вопытнай у параўнанні з іншай: *Ён і сапраўды быў на галаву вышэй за іншых, больш памяркоўных і міралюбівых* (А. Асіпенка). Англійскі адпаведнік – *head and shoulders above someone* ‘галава і плечы вышэй за каго-н.’: *Mary thinks her husband stands head and shoulders above any other man* (Мэры лічыць, што яе муж стаіць на галаву вышэй за ўсіх мужчын); дадаецца слова *плечы*.

Устойлівы выраз *галава варыць* таксама мае ўхвальнае значэнне ў адносінах да разумнага, кемлівага чалавека: *Не, галава ў яго, канешне, варыць...* (П. Місько). Англійскі адпаведнік – *have a good head (for something)* ‘мець добрую галаву’: *But I take comfort in knowing that you have a good head and a good heart. I think he has a good head for business* (Але мяне сучышае тое, што ў вас добрая галава і добрае сэрца. Я думаю, што ў яго добрая галава для бізнесу).

Беларуская фразеалагічная адзінка *ламаць галаву* азначае ‘напружана думаць, стараючыся зразумець што-н.’: *Дзянісаў бацька загадзя ламаў галаву над цяжкай геаметрычнай задачай* (К. Крапіва). Англійскі адпаведнік – *rack one’s brain*: *She racked her brains all morning, but*

couldn’t remember where she put the key (Яна ламала мозг усю раніцу, але не магла ўспомніць, куды паклала ключ). Тут слова *галава* замяняецца на кампанент *мозг*.

Фразеалагізм *на свежую галаву* выкарыстоўваецца ў адносінах да чалавека, пакуль яшчэ не стомленага або пасля адпачынку: *А ты што, сам ужо не цяміш, можа, адкладзем да раніцы, на свежую галаву?* (М. Матукоўскі). Англійскі поўны семантычны адпаведнік – *with a clear head* ‘на свежую галаву’: *You must think with a clear head* (Ты павінен думаць на свежую галаву).

Выраз *падстаўляць галаву (лоб)* азначае ‘рызыкаваць жыццём, нарывацца на небяспеку’ (сінонім *шукаць сабе пятлі на шыю*). Англамоўны фразеалагізм – *stick one’s neck out* ‘рызыкаваць, падставіць шыю’: *He has had the courage to stick his neck out and speak the truth* (У яго хапіла смеласці высунуць шыю і сказаць праўду).

Устойлівае спалучэнне *не лезе ў галаву* мае значэнне ‘не становіцца прадметам асаблівай увагі, цікавасці інтарэсаў, не даецца’: *Але штосьці чытанне яму не давалася, не лезла ў галаву* (Ц. Гартны). Англійскі адпаведнік – *not mess with one’s head* ‘не лезе ў галаву’: *The woman was obviously trying to mess with your head* (Жанчына відавочна спрабавала залезці ў вашу галаву).

Убіваць (убіць) у галаву – ‘умацоўвацца ў якой-н. думцы, намеры, цвёрда трымацца чаго-н.’ У англійскай фразеалогіі *to get something into someone’s head* – ‘заімець нешта ў галаве’: *The teacher couldn’t get the Latin grammar into his pupils’ heads* (Настаўнік не мог убіць у галаву вучням лацінскую граматыку).

Вешаць галаву – ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне’ (сінонім *вешаць нос*): *Янка, трымайся, не апускай галавы! Ідзі смела насустрач заўтрашняму дню!* (Я. Колас). Англійскія выразы маюць галоўны кампанент *сэрца* – *to lose heart* ‘страціць сэрца’: *Don’t lose heart, even when you’re faced with serious difficulties* (Не падайце духам, нават калі вы сутыкнуліся з сур’ёзнымі цяжкасцямі).

Фразеалагізм *узбрысці ў галаву* мае значэнне ‘раптоўна, выпадкова з’явіцца ў свядомасці; пра думку, ідэю’ (сінонім: *лезці ў галаву*): *Яшчэ не вядома, што ўзбрыдзе такому ў галаву* (М. Арочка). Англійскія спалучэнні выкарыстоўваюцца з галоўнымі кампанентамі *розум* і *галава* – *to cross someone’s mind* ‘прыйсці ў галаву’ і *to take it into one’s head* ‘браць да галавы’: *Ann took it into her head to become an actress* (Эн узяла ў галаву стаць актрысай).

Выкідаць з галавы – ‘пераставаць думаць пра каго-н., што-н.’: *Выкінуць яго трэба з галавы. Ён табе не роўня* (А. Вольскі). У англійскай мове ад-

паведнікі маюць галоўныя кампаненты *сістэма і розум* – *to get something out of one's system / mind* 'выкідаць з сістэмы ці розуму': *He couldn't get that problem out of his system* (Ён не змог выкінуць гэтую праблему з галавы).

Вылятаць з галавы – 'забывацца', сінонімы – *выпадаць з галавы, выходзіць з галавы*: *І доўга словы бабкі Евы не выляталі з галавы* (Я. Колас). Англамоўны фразеалагізм з галоўным кампанентам *розум* – *to slip someone's mind* 'слізгаць з розуму': *I meant to invite him to lunch, but it slipped my mind* (Я хацела запрасіць яго на абед, але гэта вылізнула з розуму).

Устойлівае спалучэнне *гладзіць па галаве* ўжываецца пры дзейніку са значэннем асобы 'хваліць каго-н., патураць каму-н.' (сінонім *гладзіць па шэрсці*, антонім *гладзіць супраць шэрсці*), а таксама з адмоўем – у антанімічным значэнні 'караць, прыцягваць да адказнасці'. Мае англійскі адпаведнік – *to pat someone on the back* 'гладзіць па спіне': *You shouldn't criticise him all the time. Why don't you pat him on the back occasionally?* (Не варта ўвесь час яго крытыкаваць. Чаму б вам часам не пагладзіць яго па спіне?); галоўны кампанент замяняецца на слова *спіна*.

Праз (цераз) галаву – 'не папярэдзішы каго-н., мінуўшы таго, да каго непасрэдна трэба звяртацца': *Праз галаву ўрада аддалі загад аб поўнай дэмабілізацыі* (К. Губарэвіч). Англійскі адпаведнік – *over someone's head* 'цераз галаву': *The customer went over the manager's head and complained direct to the shop owner* (Кліент перайшоў да кіраўніка і паскардзіўся непасрэдна ўладальніку крамы).

Фразеалагізм з *галавы да ног (да пят)* засведчаны са значэннем 'з усіх бакоў, поўнасцю, цалкам': *Толькі цяпер Іван Мазалеўскі разгледзеў яго з ног да галавы* (С. Грахоўскі). У англійскай фразеалогіі зафіксаваны адпаведнікі *from top to toe* 'з верху да пят' і *from head to foot / toe* 'з галавы да ног': *A pleasant warmth overtook her from top to toe. He was dressed in white from head to foot* (Прыемнае цяпло ахапіла яе з галавы да ног. Ён быў апрануты ў белае з галавы да ног).

Прыходзіць у галаву – устойлівае спалучэнне для абазначэння раптоўнага, выпадковага з'яўлення ў свядомасці (пра думку і пад.): *Табе не прыходзіла ў галаву такая думка, а што, калі мы не тое робім, што трэба?* (К. Крапіва). Англійскія выразы маюць галоўныя кампаненты *галава і розум* – *to come into someone's head; to cross someone's mind*: *She said the first thing that came into her head* 'прыйсці ў галаву'. *It crossed my mind that the shop would be closed at five o'clock* (Мне прыйшло ў галаву, што крама зачыняецца ў пяць гадзін).

Кружыць галаву – 'выклікаць галавакружэнне, туманіць, п'яніць'; 'пазбаўляць магчымасці правільна разважаць, аб'ектыўна ацэньваць абставіны': *Кружылі мядовым водарам галаву ліны* (А. Васілевіч); *Менавіта гэтая будыніна потым столькі гадоў кружыла галаву амаль дзесяці мільёнам праваслаўных* (А. Карпюк). Англамоўны фразеалагізм – *to turn someone's head* 'паварочваць галаву': *Because that may be enough money to turn your head, and I wanted a chance to discourage you* (Таму можа быць дастаткова грошай, каб закруціць вам галаву, і я хацеў мець магчымасць адгаварыць вас).

Як (нібы) снег на галаву – 'зусім нечакана для каго-н.: пра раптоўнае з'яўленне': *Мой таксама заявіцца заўсёды як снег на галаву* (А. Кудравец). У англійскай мове – *out of the blue* 'раптам': *A couple of years ago, I called my dad out of the blue, just to say I'm sorry* (Пару гадоў таму я нечакана патэлефанаваў свайму бацьку, проста каб сказаць "прабач").

Такім чынам, фразеалагімы з кампанентам *галава* ахарактарызаваны паводле семантыка-граматычнай класіфікацыі І. Лепшава [5]. Згодна з ёю пераважная колькасць фразеалагізмаў – дзеяслоўныя (16 фразеалагічных адзінак), прыслоўных адзінак вылучана 4, прыметнікавых – 5. Самы прадуктыўны корпус – дзеяслоўныя і намінатыўна-камунікатыўныя фразеалагізмы, у складзе якіх ёсць дзеяслоў.

Нельга не заўважыць адсутнасць у некаторых выпадках дакладнага перакладу англійскіх эквівалентаў, напрыклад, *дзіравая галава* – *have a head like a sieve*, *галава (лоб) трашчыць* – *have a splitting headache*, *на галаву вышэй* – *head and shoulders above someone*, *ламаць галаву* – *rack one's brain*, *падстаўляць галаву (лоб)* – *stick one's neck out*.

Кампанент *галава* ў фразеалагізмах англійскай мовы можа замяняцца на кампаненты *мозг, плечы, сэрца, розум* і нават *спіна*. Гэта тлумачыцца адрозненнямі ўспрымання аднолькавых жыццёвых акалічнасцей носьбітамі беларускай і англійскай моў.

Спіс літаратуры

1. *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
2. *Cambridge dictionary* [Electronic resource] / Cambridge University Press. – Mode of access: <http://dictionary.cambridge.org/>. – Date of access: 08.01.2023.
3. *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners / International student edition*. – GB, 2006. – 1692 p.
4. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993.
5. *Лепешаў, І. Я.* У фразеалагічную скарбонку : даведнік / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2004. – 155 с.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Па новых праграмах

Святлана МАРТЫНКЕВІЧ,
кандыдат педагагічных навук

САЧЫНЕННЕ ЯК ТВОРЧАЯ ПРАЦА АД ТЭОРЫІ ДА ПРАКТЫКІ

На сучасным этапе развіцця лінгваметадычнай навукі і найноўшых дасягненняў настаўнікаў-практыкаў пытанні метадыкі напісання сачынення з'яўляюцца асабліва актуальнымі. Карэкціроўка вучэбных праграм па беларускай мове і тэматычнага планавання ўрокаў у сувязі з неабходнасцю вылучэння дадатковых гадзін на кантрольныя і навучальныя творчыя працы прыцягнула ўвагу да метадычных і практычных праблем у навучанні беларускай мове, галоўная мэта якога – фарміраванне актыўнай маўленчай асобы, камунікатыўнае развіццё вучня, засваенне духоўных каштоўнасцей праз выхаванне грамадзянскасці і патрыятызму, “павагі да сваёй Айчыны, народа, мовы, беларускай культуры, традыцый і звычаяў” [1].

У сучаснай сітуацыі глабальнай інфарматызацыі канцэптуальна змянілася адукацыйная парадыгма. Працэс навучання, арыентаваны ў першую чаргу на вучня, будзе на суб'ект-суб'ектнай аснове. Распрацоўка прыватных метадык павінна ўлічваць, што сучасны галоўны суб'ект адукацыйнага працэсу (вучань) праз трывалае ўмацаванне гаджэтаў у жыцці і дзейнасці у вялікай ступені з'яўляецца экраназалежным. У большасці выпадкаў аўдыявізуальнае ўспрыманне інфармацыі вядзе да фарміравання кліпавага мыслення, дзе крытычная думка сама па сабе каштоўнасць. Таму развіццё асобы павінна адбывацца праз авалоданне вучнямі ўменнямі пошуку неабходнай інфармацыі, яе крытычнай ацэнкі і інтэрпрэтацыі, аналізу і вызначэння дакладнасці фактаў, праз засваенне нормаў культуры маўлення і маўленчага этыкету. Ступень і якасць згаданых вышэй уменняў дэманструюць выказванні вучняў, створаныя ў адпаведнасці з мэтай і задачамі маўлення. З улікам адзначанага відавочна, што сачыненне як творчая праца дазваляе вырашыць праблемы, звязаныя з павышэннем агульнанавуковай, чытацкай, інфармацыйнай адукаванасці вучня.

Сачыненне – від работы па развіцці звязнага маўлення вучняў, які фарміруе ўменне самастой-

на выкладаць думкі, перажыванні, меркаванні на пэўную тэму. У працэсе працы над сачыненнем развіваецца лагічнае і абстрактнае мысленне вучняў, удасканалваецца моўныя, маўленчыя і камунікатыўныя ўменні. Слушным з'яўляецца меркаванне А. Цекучова, які адзначае, што “з пункту гледжання ідэйна-выхаваўчых задач сачыненні сярод іншых відаў працы... займаюць выключна важнае месца... У іх з найбольшай сілай і выразнасцю адлюстроўваецца ўнутраны свет вучня, па сачыненнях можна прасачыць развіццё школьніка, фарміраванне яго светапогляду, адносінаў да жыцця” [2, с. 485].

Мэта навучання сачыненню – фарміраванне камунікатыўна-маўленчых уменняў: разумець тэму, асэнсоўваць яе межы і паслядоўнасць раскрыцця; збіраць і сістэматызаваць матэрыял, планаваць выказванне і разгортваць думку ў адпаведнасці з планам; ствараць тэкст вызначанага стылю, тыпу і жанру маўлення, захоўваючы нормы літаратурнай мовы; удасканалваць напісанне.

Праца над сачыненнем у параўнанні з іншымі відамі творчых прац (пераказ, пераклад) вызначаецца большай самастойнасцю вучняў. Як заўважае Г. Валочка, “гэта звязана з узнаўленнем і актуалізацыяй вывучанага ў курсе беларускай мовы, з абагульненнем назіранняў за навакольным светам, сістэматызацыяй сваіх уражанняў ад прачытанага, убачанага ці пачутага” [3]. Выклад уласных думак пры раскрыцці тэмы патрабуе падбору адпаведных моўных сродкаў, захавання лагічнай сувязі частак, ведання нормаў беларускай літаратурнай мовы.

У вучэбных праграмах па беларускай мове ў змест базавай адукацыі сістэмна ўключаны розныя віды сачыненняў. У пятым класе прапануецца сачыненне – апавяданне на аснове ўласных назіранняў; сачыненне – апавяданне пра выпадак з жыцця; сачыненне – апісанне на аснове апорных слоў. Змест працы па развіцці звязнага маўлення ў шостым класе ўключае сачыненне – апавяданне ў мастацкім стылі па

Сімвалам ↓ пазначаны матэрыялы, даступныя для спампоўвання і азнаямлення, спасылкі па qr-кодзе.

апорных словах; сачыненне – апавяданне з элементамі апісання; сачыненне – апісанне родных мясцін. У сёмым класе прапануецца сачыненне – апісанне знешнасці чалавека; сачыненне – апісанне вёскі, горада, мікра-раёна; сачыненне – апавяданне пра свой род, сваіх продкаў.

Восьмы клас – сачыненне – разважанне на аснове прыказкі; водгук на праявічны або вершава-ны твор; сачыненне на маральна-этычную тэму; сачыненне – разважанне / апісанне па карціне; сачыненне – апісанне помніка гісторыі. Творчая праца ў дзявятым класе складаецца з сачынення – апісання па карціне; сачынення пра родны край; сачынення на лінгвістычную тэму; сачынення – разважання на дыскусійную тэму.

Разгледзім асноўныя этапы працы над сачыненнем. Падрыхтоўчая праца да сачынення грунтуецца на тэкставай дзейнасці: знаёмства вучняў з будовай тэкстаў розных стыляў, тыпаў, жанраў маўлення, вусныя і пісьмовыя пераказы (творчыя пераказы). Цэнтральным маўленчым паняццем выступае тэкст як камунікатыўнае, семантычнае і структурнае адзінства. Таму ў працэсе вывучэння спецыяльных маўленчых тэм неабходна падвесці вучняў да ўсведамлення, што тэкст – гэта цэласнае, складанае ўтварэнне, якое валодае звязнасцю і мае пэўную структуру.

Сачыненне як самастойна створаны тэкст раскрывае ўласнае бачанне аўтара пра прадмет маўлення, што дае ўяўленне і пра самога аўтара. Такім чынам, вучні павінны ўсвядоміць, што ў тэксце закладзены розныя віды інфармацыі: канцэптуальная (задумка аўтара, яго пазіцыя, думкі і інш.), факталагічная (падзеі, факты, героі, час і месца дзеяння, рух падзей і інш.), падтэкставая (схаваная дадатковая інфармацыя, сэнс якой утрымліваецца ў асобных сказах, фрагментах тэксту і становіцца зразумелым у працэсе перапрацоўкі і аналізу фактуальнай і канцэптуальнай інфармацыі). Усё разам дазваляе ўбачыць сачыненне як адзінае цэлае, зразумець яго ідэйны змест. Для асэнсавання ўсяго сказанага вучням мэтазгодна прапанаваць папрацаваць са схемай (мал. 1 ↓), адаптаваўшы звесткі адпаведна этапу навучання.

Такі падыход павышае адказнасць вучня за змест сачынення, бо дапамагае зразумець: напісаны ім тэкст – гэта ў пэўнай ступені самапрэзентацыя, што выяўляе яго бачанне праблемы, уменне самастойна раскрыць тэму.

Спасціжэнне заканамернасцей стварэння сачынення, разгляд стылістычных, марфалагічных рэсурсаў уласнага выказвання адбываецца падчас працы з гатовымі тэкстамі як узорам маўлення. Напрыклад, пасля чытання тэматычна скіраваных тэкстаў вучням можна прапанаваць заданні:

1) паназіраць за лексічным нападэннем тэксту;

2) знайсці незразумелыя словы і высветліць іх значэнне, карыстаючыся тлумачальным слоўнікам;

3) знайсці ў тэксце сінонімы, антонімы;

4) знайсці мнагазначныя словы і словы, ужытыя ў пераносным значэнні, растлумачыць іх ролю ў тэксце;

5) звярнуць увагу на стыльваю прыналежнасць лексікі, знайсці словы, якія пацвярджаюць адпаведнасць тэксту вызначанаму стылю;

6) знайсці (калі ёсць) неалагізмы, архаізмы, гістарызмы, вызначыць, для чаго яны ўжытыя аўтарам;

7) знайсці (калі ёсць) фразеалагізмы, растлумачыць іх значэнне і мэту ўжывання ў тэксце;

8) знайсці сродкі мастацкай выразнасці, калі яны ўжываюцца ў тэксце (эпітэты, метафары, параўнанні, увасабленне і інш.), вызначыць, для чаго аўтар выкарыстоўвае іх у тэксце;

9) паназіраць за фанетычнымі сродкамі (паўтарэнне пэўных зычных гукаў – алітарацыя, або галосных – асананс);

10) паназіраць за ўжываннем часцін мовы ў тэксце (дзеясловы для перадачы дзеянняў / апісання дынамікі дзеяння; прыметнікі для апісання прадмета / пейзажу; ужыванне выклічнікаў і часціц для перадачы нечаканасці, здзіўлення, захаплення і інш.);

11) паназіраць за сінтаксісам тэксту (ужыванне сказаў пэўнай структуры: перавага простых / складаных, складаназлучаных і складаназалежных, інверсіі, клічных, пытальных сказаў, проста мовы, дыялогу і інш.).

Такім чынам, у працэсе тэкставай дзейнасці вызначанага кірунку вучні ўчытваюцца ў тэкст, вучацца яго разумець, спасцігаюць функцыянальную ролю моўных адзінак.

Далей на этапе падрыхтоўкі мэтазгодна паравяжаць над асноўнай задачай стварэння ўласнага тэксту, выкарыстоўваючы апорныя праблемныя пытанні схем (мал. 2 ↓). Неабходна падвесці вучняў да разумення, што праца над сачыненнем залежыць ад характару тэмы, стылю і жанру, якія вызначаны вучэбнай праграмай. Пры асэнсаванні тэмы сачынення настаўніку варта мець на ўвазе, што тэма можа быць шырокая і вузкая. Шырокую тэму мэтазгодна ўдакладніць вузкімі тэмамі, з якіх вучні могуць выбраць тую, што па-

дасца ім больш цікавай і даступнай. Напрыклад, шырокая тэма сачынення-разважання “Сяброўства ў жыцці чалавека” (8-ы клас) можа ўдакладняцца больш вузкімі тэмамі: “Я дзякую сябрам за дружбу” (П. Панчанка), “Хай свята дружбы будзе самым светлым святам” (Г. Бураўкін), “Прыносяць шчасце людзям людзі” (С. Грахоўскі) і інш. Прапанаваныя тэмы-цытаты могуць трансфармавацца ў заглавак, а радкі вершаў стаць эпиграфам да будучага сачынення. Настаўніку важна, каб вучні зразумелі, што назва тэксту – яго заглавак – можа вынікаць са зместу і суадносіцца з тэмай або асноўнай думкай. Для асэнсавання тэмы магчыма выкарыстаць наступнае заданне: прачытаць матэрыял (мал. 3 ↓) і адказаць на пытанне, ад чаго залежыць змест сачынення.

Вучням прапануецца прааналізаваць кожнае слова ў тэме, графічна вылучыць апорнае слова (падкрэсліць, абвесці або выпісаць і даць яму тлумачэнне). Варта засяродзіць увагу на трох-чатырох тэматычных фактах, якія лягуць у аснову сачынення. Пры гэтым асэнсоўваюцца і межы творчай працы – з агульнага вучні будуць вылучаць канкрэтныя дэталі ці ад канкрэтных прыкладаў выходзіць да абагульненняў. Далей вучні разам з настаўнікам вызначаюць кола пытанняў, на якія будуць шукаць адказ, суадносіць іх з асноўнай думкай сачынення.

План будучага сачынення арыентаваны на кампазіцыйную схему тэксту пэўнага тыпу маўлення. Важна, каб пункты плана былі лагічнымі, спрыялі паступоваму разгортванню думкі ў частках тэксту, падводзілі да высновы. Для гэтага варта прапанаваць вучням скласці і запоўніць табліцу “Будова сачынення” (мал. 4 ↓).

Уступ паступова падводзіць да тэмы сачынення. Для пачатку можна выкарыстаць шэраг прыёмаў: 1) пытанне, якое суадносіцца з тэмай сачынення; 2) азначэнне да ключавога слова ў тэме; 3) уласнае сцвярджэнне.

У асноўнай частцы раскрываецца тэма і галоўная думка сачынення. Неабходны для гэтага матэрыял назапашваецца пры выкананні практыкаванняў:

1) чытанне тэкстаў розных жанраў і стыляў, блізкіх да тэмы сачынення; аналіз тэкстаў;

2) пераказ тэксту ці яго асобных частак;

3) вусныя і пісьмовыя адказы на праблемныя пытанні па тэме сачынення;

4) выкананне лексічных і стылістычных практыкаванняў: лексіка-семантычная групоўка слоў, тэматычная групоўка слоў, праца са слоўнікамі розных тыпаў, стылістычнае рэдагаванне тэкстаў;

5) разгляд і аналіз твораў выяўленчага мастацтва;

6) праслухоўванне музычных твораў і выказванне ўражання;

7) вусныя выказванні вучняў па тэме сачынення.

Змест сачынення ўключае рэальныя факты з жыцця людзей, апісанне ўласнага вопыту і назіранняў. Адбор і сістэматызацыю матэрыялу (прыкладаў) можна правесці з выкарыстаннем разнастайных прыёмаў (мал. 5 ↓).

Вучням неабходна давесці, што вартасць сачынення залежыць ад сэнсавай цэласнасці, звязнасці і паслядоўнасці выкладу думак. Важным элементам з’яўляецца прадумванне пераходу ад адной часткі да другой. Такім чынам, адбываецца напаўненне частак згодна з задумай сачынення.

Заклучэнне – гэта лагічна завершаная думка, якая суадносіцца з акрэсленай ва ўступе тэмай. У заключэнні падводзіцца вынік, яшчэ раз вылучаецца галоўнае, выказваецца асабістае стаўленне да тэмы. Заклучэнне можа ўтрымліваць: 1) выразны прыклад, які адпавядае тэме; 2) абгрунтаванае ўласнае меркаванне; 3) ілюстрацыю, якая аблягчае разуменне тэмы; 4) уласную выснову-ўражанне; 5) яркае параўнанне; 6) сціслае разважанне пра ідэю.

Пры напісанні сачынення неабходна прытрымлівацца сэнсавай цэласнасці, звязнасці і паслядоўнасці, дакладнасці і выразнасці выкладу. Маўленчае і стылістычнае афармленне тэксту – значная частка працы над сачыненнем, бо важна не толькі напісаць без памылак, але і выкарыстоўваць сродкі выразнасці маўлення, што надае сачыненню экспрэсіўнасць. Правяраецца арфаграфічная і пунктуацыйная пісьменнасць. Вучням можна прапанаваць памятку “Як удасканаліць сачыненне” (мал. 6 ↓).

Такім чынам, створаны вучнямі тэкст дасць магчымасць настаўніку меркаваць пра веданне імі фактычнага матэрыялу, ступень развіцця ўменняў карыстацца моўнымі сродкамі пры афармленні думак, выразна і звязна афармляць свае выказванні.

Прапанаваны навучальны алгарытм падрыхтоўкі да сачынення карэлюе з базавымі этапамі стварэння сачынення. Спецыяльныя прыёмы працы будуць распрацоўвацца і ўключацца ў працэс стварэння сачынення згодна з функцыянальна-сэнсавымі тыпамі маўлення і жанрава-стылістычнымі разнавіднасцямі тэкстаў, вызначанымі вучэбнай праграмай у залежнасці ад этапу навучання.

Спіс літаратуры

1. **Концепция развития системы образования Республики Беларусь до 2030 г.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adu.by/images/2021/12/koncept-razv-sist-obrazov.pdf>.

2. **Текучев, А. В.** Методика русского языка в средней школе / А. В. Текучев. – М. : Просвещение, 1978. – 605 с.

3. **Валочка, Г. М.** Тэарэтыка-метадычныя асновы развіцця звязнага маўлення вучняў на ўроках беларускай мовы : 5–10 класы / Г. М. Валочка. – Мінск, 2005. – 204 с.

Вячаслаў КАРАТКЕВІЧ,
начальнік упраўлення маніторынгу якасці адукацыі,
старшы навуковы супрацоўнік лабараторыі гуманітарнай адукацыі
Нацыянальнага інстытута адукацыі

ДЫЯГНОСТЫКА МЕТАПРАДМЕТНЫХ І ПРАДМЕТНЫХ КАМПЕТЭНЦЫЙ: ЗАДАННІ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА (V КЛАС)

Распрацаваныя дыдактычныя матэрыялы¹ ўяўляюць сабой заданні для выканання непа-срэдна на ўроках для фарміравання і развіцця пэўных кампетэнцый, а таксама ў пазавучэбнай дзейнасці, уключаючы факультатывы, падрыхтоўку да алімпіяд і конкурсаў. Асноўнае адрозненне гэтых заданняў ад традыцыйных, арыентаваных на фарміраванне прадметных кампетэнцый, у іх метапрадметнай скіраванасці і ўзмацненні выхаваўчых складнікаў.

Адна з асноўных праблем настаўніка беларускай літаратуры – часавая абмежаванасць, што не дазваляе поўнасьцю рэалізаваць задачы фарміравання асобасных і метапрадметных кампетэнцый. Прапанаваныя ж матэрыялы дадуць магчымасць спалучыць вучэбна-пазнавальную дзейнасць з развіццём асобы і фарміраваннем метапрадметных кампетэнцый.

Асноўныя стратэгіі дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці вучняў у працэсе навучання беларускай літаратуры і ў пазавучэбнай дзейнасці: суаднясенне пачатковага і канчатковага ўзроўняў (дыягностыка дынамікі індывідуальнага прагрэсу); суаднясенне дзейнасці з крытэрыямі кампетэнцый.

Аб'ект і прадмет ацэнкі асобасных кампетэнцый: сфарміраванасць асноў грамадзянскай ідэнтычнасці асобы; сфарміраванасць індывідуальнай вучэбнай самастойнасці, у тым ліку ўменне планаваць жыццёвыя прафесійныя перспектывы з улікам канкрэтных перспектыв сацыяльнага развіцця; сфарміраванасць сацыяльных кампетэнцый, у тым ліку каштоўнасна-сэнсавыя ўстаноўкі і маральныя нормы, вопыт сацыяльных і міжасобасных адносін, правасвядомасць; сфарміраванасць унутранай пазіцыі навучэнца, самаацэнкі і матывацыі.

¹ Матэрыялы падрыхтаваны на аснове выканання задання "Распрацаваць навукова-метадычнае забеспячэнне фарміравання ў навучэнцаў асобасных і метапрадметных кампетэнцый у працэсе навучання вучэбным прадметам гуманітарнай адукацыі і ў пазавучэбнай дзейнасці ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі" ў межах галіновай навукова-тэхнічнай праграмы "Распрацаваць навукова-метадычнае забеспячэнне фарміравання асобасных і метапрадметных кампетэнцый навучэнцаў у адукацыйным працэсе" ("Выхаванне праз навучанне") на 2018–2020 гг. (№ ДР 20181222).

Аб'ект і прадмет ацэнкі метапрадметных кампетэнцый: здольнасць і гатоўнасць да засваення сістэматычных ведаў, іх самастойнага папаўнення, пераносу і інтэграцыі, здольнасць працаваць з інфармацыяй, пераўтвараць гэтую інфармацыю, ствараць уласныя прадукты; здольнасць да супрацоўніцтва і камунікацыі, здольнасць прымаць на сябе адказнасць за вынікі ўласнай дзейнасці.

Адукацыйны стандарт і вучэбная праграма ўстанаўліваюць абавязковыя патрабаванні да фарміравання каштоўнасна-светапогляднай і культуралагічнай кампетэнцый вучняў, якія прадугледжваюць засваенне літаратуры як з'явы мастацтва і феномена культуры ў нацыянальнай і наднацыянальнай прасторы.

Для дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці па беларускай літаратуры выкарыстоўваюцца розныя групы заданняў з улікам тэкстацэнтрычнага характару літаратурнай адукацыі.

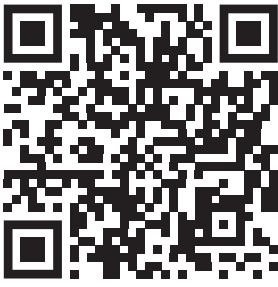
Першая група: заданні на агульную арыентацыю ў тэксце, выкарыстанне яўна зададзенай інфармацыі, фармулёўка прамых высноў на аснове фактычнага матэрыялу, пададзенага ў тэксце ці на аснове раней вывучанага матэрыялу.

Другая група: заданні на глыбокае (асэнсаванае) разуменне тэксту, а таксама на пераўвасабленне атрыманай інфармацыі, выкарыстанне інфармацыі, якая прэзентавана ў тэксце не яўна, фармулёўку складаных высноў і ацэначных меркаванняў.

Трэцяя група: заданні на прымяненне атрыманай інфармацыі ў розных жыццёвых сітуацыях, стварэнне ўласных прадуктаў, выяўленне супярэчлівай і канфліктнай інфармацыі.

Прапанаваныя матэрыялы прызначаны для дыягностыкі метапрадметных і прадметных кампетэнцый на II ступені атрымання агульнай сярэдняй адукацыі. Заданні распрацаваны па класах з улікам рознаўзроўневай падрыхтоўкі вучняў. Нумар задання адпавядае ўзроўню прадметных дасягненняў:

- 1 – заданні нізкага ўзроўню на пазнаванне, распазнаванне, адрозненне прадметаў і паняццяў;
- 2 – заданні здавальняльнага ўзроўню на ўзнаўленне вучэбнага матэрыялу на ўзроўні памяці;

Сімвалам ↓ пазначаны матэрыялы, даступныя для спампоўвання і азнаямлення, спасылкі па qr-кодзе.

3 – заданні сярэдняга ўзроўню на ўзнаўленне вучэбнага матэрыялу на ўзроўні разумення, апісання і аналізу;

4 – заданні дастатковага ўзроўню на прымяненне ведаў у знаёмай сітуацыі, глумачэнне сутнасці аб’ектаў вывучэння;

5 – заданні высокага ўзроўню на прымяненне ведаў у незнаёмай сітуацыі, выкананне самастойных дзеянняў па апісанні, глумачэнні і ператварэнні аб’ектаў вывучэння.

Заданні першага і другога ўзроўняў маюць прапедэўтычны характар. Пажадана заданні першага ўзроўню прадстаўляць у выглядзе тэстаў.

Заданні другога ўзроўню рыхтуюцца з улікам вывучанага матэрыялу і могуць быць прапанаваны ў выглядзе схем, табліц і інш.

Заданні трэцяга і чацвёртага скіраваны на прыцягненне вопыту, метапрадметных уменняў.

Заданні пятага ўзроўню акумулююць раней набыты вопыт. Формай прад’яўлення вынікаў выканання задання можа быць эсэ, міні-сачыненне і інш.

Заданне кожнага ўзроўню ацэньваецца 2 баламі. Максімальная колькасць балаў па выніках работы – 10.

Прадстаўленыя заданні дапамогуць выявіць узровень сфарміраванасці метапрадметных кампетэнцый (пералік іх пададзены ў дужках) і ацаніць ступень асваення функцыянальнай адукаванасці.

Пры ацэнцы метапрадметных кампетэнцый трэба зыходзіць з таго, што гэта ацэнка сфарміраванасці дзеянняў, якія скіраваны на аналіз і кіраванне сваёй пазнавальнай дзейнасцю. Дасягненне пэўных вынікаў у гэтай сферы можа праяўляцца ў паспяховым выкананні комплексных заданняў, якія выходзяць за межы аднаго вучэбнага прадмета (напрыклад, “Беларуская літаратура”). Пры гэтым адзначым, што ў межах стандартызаванай работы немагчыма дыягнаставаць шэраг метапрадметных дасягненняў вучня (праводзіць кантроль, ацэньвае вынікі і карэктруе ў выпадку непаспяховасці вучэбных мэты і спосабы іх дасягнення; аптымізуе вынікі сваёй дзейнасці і і інш.). Такія дасягненні правяраюцца шляхам назірання, вуснага і пісьмовага апытання.

У дыягнастычных заданнях для аналізу прапанаваны тэксты, прадстаўленыя ў адпаведных праграмах па вучэбным прадмеце “Беларуская літаратура” ў раздзеле “Спіс твораў для дадат-

ковага чытання”. Прадугледжваецца, што вучні знаёмяцца з творами ўпершыню і аналізуюць яго самастойна, без дапамогі настаўніка.

ЗАДАННЕ I

Прачытайце тэкст (“Як сінячок да сонца лётаў” У. Дубоўкі ↓).

1. Выберыце правільны адказ.

Паэма – гэта:

а) буйны вершаваны твор, часта сюжэтны, які расказвае пра важныя падзеі, выяўляе глыбокія перажыванні аўтара і яго герояў;

б) фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі гістарычных падзей і ўслаўленні народных герояў;

в) невялікі літаратурны твор, напісаны рытмічнай вершаванай мовай.

2. Запішыце, якія наступствы неасцярожнага абыходжання з агнём для сінячка апісвае У. Дубоўка ў казцы. Успомніце, якія яшчэ могуць быць наступствы неасцярожнага абыходжання з агнём дома.

Наступствы неасцярожнага абыходжання з агнём для сінячка	Наступствы неасцярожнага абыходжання з агнём дома

3. У мастацкім творы рэальны час і мастацкі могуць не супадаць. Узнавіце падзеі казкі У. Дубоўкі ў той паслядоўнасці, у якой яны адбываліся, а не ў той, як яны апісаны аўтарам. Насупраць кожнай падзеі пастаўце нумар ад 1 да 5, дзе 1 – самая ранняя падзея, а 5 – самая позняя. Будзьце ўважлівыя, бо тут прысутнічаюць падзеі, якіх увогуле не было, гэтыя падзеі адзначце лічбай 0.

Падзея	Нумар
Шкадаванне пер’я пугачом	
Просьба людзей да птушак	
Прымірэнне сінячка і пугача	
Палёт сінячка да сонца	
Сінячок ляціць да людзей грэцца	
Сінячок ляціць да месяца	
У сінячка абгарэла пер’е	
Людзі дораць пер’е сінячку	

4. Падумайце, якія эмоцыі перажывае пугач у час, калі ўсе птушкі далі пер’е сінячку і калі на яго напалі птушкі. Запішыце гэтыя эмоцыі ў табліцу.

Эмоцыі пугача, калі птушкі далі пер’е сінячку	Эмоцыі пугача, калі на яго напалі птушкі

5. Напішыце, што зрабіў сінячок няправільна, што прывяло да трагедыі, якія правілы ён парушыў?

ЗАДАНИЕ II

Прачытайце тэкст (“Кацёл з каменьчыкамі” У. Караткевіча ¹).

1. Выберыце правільны адказ.

Казка – гэта...

а) фальклорны твор, у якім расказваецца пра рэальнае жыццё жывёл і фантастычных істот. Гэты аповед абавязкова мае песенны характар;

б) твор мастацкай літаратуры, у якім расказваецца пра рэальныя падзеі з жыцця краіны і яе насельнікаў;

в) фальклорны або літаратурны твор, змест якога напоўнены незвычайным, фантастычным, цудадзейным, магічным. Героі казак – звычайныя і надзеленыя звышнатуральнымі асаблівасцямі людзі, насельнікі прыроднага свету, незвычайныя істоты.

2. У беларускай, рускай і іншых нацыянальных літаратурах і фальклоры даволі часта сустракаюцца героі, блізкія па характары да тых, што апісваюцца ў казцы “Кацёл з каменьчыкамі”. Успомніце, у якіх творах мы сустракаем герояў, блізкіх па характары да Ігната, а ў якіх блізкіх да Вялікага Чараўніка. Запішыце назву твора, яго аўтара, імя героя і чаму ён блізкі па характары да герояў казкі У. Караткевіча.

Блізкі па характары да Вялікага Чараўніка	Блізкі па характары да Ігната

3. У мастацкім творы рэальны час і мастацкі могуць не супадаць. Узнавіце падзеі казкі У. Караткевіча ў той паслядоўнасці, у якой яны адбываліся, а не ў той, як яны апісаны аўтарам. Насупраць кожнай падзеі пастаўце нумар ад 1 да 5, дзе 1 – самая ранняя падзея, а 5 – самая позняя. Будзьце ўважлівыя, бо тут прысутнічаюць падзеі, якіх увогуле не было, гэтыя падзеі адзначце лічбай 0.

Падзея	Нумар
Пакаранне злога суседа	
На зямлі Мар’і вырасла бульба	
Маці пачала варыць каменьчыкі	
Ігнат адпомсціў Вялікаму Чараўніку	
Маці пазычыла фасолі ў Ігната	
На свеце з’явіліся людзі	
Маці хацела пазычыць бульбы	
Здзяйсненне большасці чараўніцтваў Вялікім Чараўніком	

4. Падумайце, якія эмоцыі перажывае Мар’я ў час, калі сустракае Вялікага Чараўніка і калі развітваецца з ім. Запішыце гэтыя эмоцыі ў табліцу.

У час сустрэчы	У час развітання

5. Напішыце, ці атрымаў Вялікі Чараўнік задавальненне ад свайго ўчынку? Ці можна атрымліваць задавальненне ад таго, што дапамог ці пакараў іншага?

Іна САЎКО,

кандыдат педагагічных навук

ВНУ – школе

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ І ПАГЛЫБЛЕННЕ ВЕДАЎ ПА МАРФЕМІЦЫ І СЛОВАЎТВАРЭННІ

СКЛАДАНЫЯ СЛОВАЎТВАРЭННІ І НЕМАРФЕМНЫЯ СПАСАБЫ ЎТВАРЭННЯ СЛОВАЎ (X КЛАС)

УДК 811.161.3:81’366

Разглядаецца паслядоўнасць сістэматызацыі і паглыблення ведаў вучняў X класа пра складаныя словы і немарфемныя спосабы словаўтварэння; прапануюцца практыкаванні, якія садзейнічаюць удасканаленню ўменняў ажыццяўляць словаўтваральны разбор.

Ключавыя словы: *навучанне марфеміцы і словаўтварэнню; X клас; урокі беларускай мовы; складаныя словы; немарфемныя спосабы словаўтварэння.*

The sequence of systematization and deepening of X grade pupils’ knowledge about compound words and non-morphemic ways of word formation is considered; exercises which help to improve the skills of word formation parsing are offered.

Пры сістэматызацыі і паглыбленні ведаў па марфеміцы і словаўтварэнні ў X класе спачатку актуалізуюцца звесткі пра прыставачны, суфіксальны, постфіксальны, прыставачна-суфіксальны, нульсуфіксальны спосабы словаўтварэння, адбываецца знаёмства старшакласнікаў з пэўнымі заканамернасцямі словаўтваральнага

працэсу, удасканальваюцца ўменні рабіць словаўтваральны і марфемны разборы слоў, якія маюць адзін корань¹. Далей узнаўляюцца веды

¹ Падрабязней гл. артыкул “Сістэматызацыя і паглыбленне ведаў па марфеміцы і словаўтварэнні: Марфемныя спосабы словаўтварэння (X клас)” Саўко І., змешчаны ў № 4 (с. 62).

дзесяцікласнікаў пра **складаныя словы і злучальныя марфемы**, пасля чаго можа быць прапанавана заданне:

Заданне. Абазначце ў складаных словах злучальныя марфемы, выдзеліце асновы.

Высакагорны, сінякрылы, зернепадобны, іль-нозавод, кісла-салодкі, аднавясковец, стапрацэнтны, дзевяностаметровы, тысячагадовы, сямідзённы, двухкаляровы, чатырохметровы.

Пры аналізе прыкладаў звяртаецца ўвага, што звычайна злучальнымі марфемамі з'яўляюцца галосныя *-а-, -я-, -о-, -е-*, але, калі першая частка слова ўтворана ад лічэбніка, акрамя *адзін, тысяча*, злучальныя марфемы аналагічны канчаткам роднага склону адпаведных лічэбнікаў: *сямідзённы, двухкаляровы, чатырохметровы*. Злучальная марфема ўключаецца ў аснову слова.

Далей мэтазгодна прапанаваньце заданне, скіраванае на ўдасканаленне ўмення адрозніваць злучальныя марфемы ад канчаткаў складаных колькасных лічэбнікаў:

Заданне. Вусна праскланяйце словы і запішыце іх у два слупкі: 1) складаныя назойнікі, прыметнікі і парадкавыя лічэбнікі са злучальнымі марфемамі; 2) складаныя колькасныя лічэбнікі з двума канчаткамі. Вылучыце асновы, злучальныя марфемы і канчаткі.

Трохпавярховы, трохтысячны, трохсоты; пяцідзесяці, пяцідзённы, пяцікілаграмы; семдзесят, сямюдзесяццю, сямідзесяці, сямідзесяцігадовы, сямідзесяцігоддзе.

Звесткі пра спосабы ўтварэння складаных і складанаскарачаных слоў ёсць у табліцы практ. 217 вучэбнага дапаможніка па беларускай мове для X класа [2, с. 129]. Пасля аналізу лінгвістычнага матэрыялу пра асноваскладанне і асновакладанне з суфіксацыяй (складана-суфіксальны спосаб) прапануюцца заданні:

Заданне 1. Зрабіце словаўтваральны разбор складаных слоў.

Домабудаўніцтва, вадасховішча, землеўладальнік, ярка-жоўты, мэтанакіраваны.

Заданне 2. Зрабіце словаўтваральны разбор складаных слоў.

Двухатамны, васьмігранны, шматпланавы, самаробны, дабракасны.

Заданне 3. Вызначце спосабы ўтварэння складаных слоў.

Водаўстойлівы, дабрадушны, лесапаласа, самааналіз, саракаметровы, дрэвападобны, шматмоўны, беларуска-польскі, цёмна-зялёны.

У першым заданні прапануюцца словы, утвораныя шляхам асноваскладання, у другім – складана-суфіксальным спосабам, у трэцім – і тым, і другім спосабам. Дзесяцікласнікі павінны ўспомніць, што пры асноваскладанні апошняя частка слова застаецца без змен: *сам-а-навучанне* – *сам* + *навучанне*. Калі ж апошняя частка асобна не ўжываецца, значыць, слова ўтворана складана-суфіксальным спосабам: *старш-а-клас-нік* – *старш-(ы)* + *клас*.

Пры складана-суфіксальным спосабе можа далучацца **нулявы суфікс**: *прав-а-бярэжж-о-(а)* ← *прав-(ы)* + *бераг*; *рус-а-валос-о-ы* ← *рус-(ы)* + *волас*; *дв-у-косс-о-(е)* ← *дв-(а)* + *косс-(а)*. На наяўнасць нулявога суфікса ўказвае тое, што словы “*бярэжжа*”, “*галовы*” (прыметнік), “*косс*” не існуюць. Акрамя таго, прыметнік *русагаловы* ўтварыўся ад спалучэння слоў, у якім галоўным з’яўляецца назойнік (*руская галава*), а змена частціны мовы пры марфемным словаўтварэнні адбываецца толькі пры ўдзеле суфікса.

Для фарміравання ўменняў вызначаць, які суфікс далучыўся пры складана-суфіксальным спосабе, прапануюцца заданне:

Заданне. Зрабіце словаўтваральны разбор слоў і дакажыце, што яны ўтварыліся складана-суфіксальным спосабам.

Светлатвары, трохкіламетровы, крывалапы, двухбаковы, вастрасловіць, аднапакаёвы, аднарогі, статысячны, старамодны, пласкагор’е.

Пры словаўтваральным разборы апошняга слова звяртаецца ўвага на неабходнасць частковай фанетычнай транскрыпцыі: *пласк-а-гор’-[й’-(э)]* ← *плоск-(і)* + *гар-(а)*.

Узнаўленне ведаў пра **словаскладанне** можна ажыццявіць шляхам аналізу адпаведных слоў, напрыклад: *малакваліфікаваны* ← *мала кваліфікаваны*, *вечназялёны* ← *вечна зялёны*, *вышэйназваны* ← *вышэй названы*. Пры гэтым неабходна падкрэсліць, што яны ўтвараюцца ў выніку зліцця двух самастойных слоў і не маюць злучальных марфем.

Настаўніку пры падборы прыкладаў неабходна ўлічыць, што ў навуковай літаратуры ёсць розныя меркаванні наконт таго, якія словы ўтвараюцца такім чынам. Напрыклад, у вучэбным дапаможніку для X класа словы *што-раз*, *супрацьстаяць* прыводзяцца як прыклады словаскладання [2, с. 129], а ў “Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы” даецца іншае меркаванне: *што-о-раз-о* – асновасклад. + бяссуф. ад *што* (кожны) *раз-(о)* [1, с. 404]; *супрацьстая-(ць)* – прыст. ад *стая-(ць)* [1, с. 345].

Практыкаванні, якія прапануюцца на гэтым этапе, могуць быць скіраваны на словаўтвараль-

ны разбор слоў, утвораных спосабам словакладання, і на размежаванне спосабаў утварэння складаных слоў. Можна даваць заданні і на марфемны разбор слоў, утвораных шляхам асновакладання ці складана-суфіксальным спосабам.

Вызначэнне спосабу словаўтварэння **складанаскарочаных слоў** звычайна не выклікае цяжкасцей у дзесяцікласнікаў. Заданне можа быць такім:

Заданне. Зрабіце словаўтваральны разбор.

Ваенурач, ваенкар, дзетсад, дзяржэкзамен, БДУ, філфак, МАЗ, дыетхарчаванне, заапарк, камбікорм, педсавет, райвыканкам.

У выніку вучні ўспомняць, што складанаскарочанія словы могуць утварацца па мадэлях “частка слова + частка слова”, “частка слова + цэлае слова”, а таксама на аснове першых літар слоў.

Наступныя заданні дапамогуць дзесяцікласнікам асэнсаваць, што слова, якое мае два (і больш) карані, можа быць утворана, напрыклад, суфіксальным спосабам:

Заданне 1. Адзначце словы, утвораныя суфіксальным спосабам:

- 1) вогнеўстойліваць;
- 2) вадазборны;
- 3) (зрабіў) дабраякасна;
- 4) ветраўстойлівы;
- 5) фотакарэспандэнтка;
- 6) першадрукар.

Заданне 2. Выбарачная дыктоўка. Запішыце толькі тыя словы, якія ўтвораны суфіксальным спосабам.

Самаабслугоўванне, жыццяраданасць, лесапасадачны, лесапарк, лесапаркавы, даўгавечнасць, дальнабачна (прыслоўе), васьмідзясяты, стаметровы, маладушша, райвыканкамаўскі, вадаправодны.

Вучні павінны ўспомніць заканамернасці словаўтваральнага працэсу, якія разглядаліся пры аналізе слоў, утвораных іншымі марфемнымі спосабамі, і ў першым практыкаванні адзначыць словы пад нумарамі 1, 2, 3, 5, у другім – выпісаць словы *жыццярадасн-асць* (ад *жыццярадасн-(ы)*), *лесапасадач-н-(ы)* (ад *лесапасадач-(а)*), *лесапарк-ав-(ы)* (ад *лесапарк*), *даўгавечн-асць* (ад *даўгавечн-(ы)*), *дальнабачн-а* (ад *дальнабачн-(ы)*), *васьмідзясят-0-(ы)* (ад *восемдзясят*), *маладушш-0-(а)* (ад *маладуш/н/-(ы)*), *райвыканкам-аўск-(і)* (ад *райвыканкам*), *вадаправод-н-(ы)* (ад *вадаправод*). Пісьмова словаўтваральны разбор не ажыццяўляецца, таму другое практыкаванне мае высокую ступень складанасці.

Карысным будзе таксама заданне на размежаванне складаных слоў і слоў, якія маюць адзін карань і прыстаўкі *звыш-*, *неа-*, *між-*, *перад-*, *унутры-*, *супер-* і іншыя:

Заданне. Выпішыце словы, якія маюць адзін карань, зрабіце іх словаўтваральны разбор.

Міжцэхаваы, разнамоўны, звышмоцны, раўнадушша, неакласіцызм, перадуборачны, малакаліберны, унутрымышачны, метэастанцыя, суперсучасны.

Немарфемныя спосабы словаўтварэння – марфалага-сінтаксічны і лексіка-семантычны – таксама прадстаўлены ў табліцы практ. 217 [2, с. 129].

Дзесяцікласнікі ўжо вывучылі марфалогію, таму прыклады, якія ілюструюць **марфалага-сінтаксічны спосаб**, павінны быць розныя. Словы, утвораныя пераходам адной часціны мовы ў іншую, неабходна даваць у кантэксце. Напрыклад:

Заданне 1. Дакажыце, што вылучаныя словы ўтварыліся марфалага-сінтаксічным спосабам.

Паляўнічая стрэльба – увайшоў **паляўнічы**, хворы чалавек – вылечылі **хворага**, прайшоў міма і спыніўся – прайшоў **міма** крамы, дзякуючы за дапамогу сябру – **дзякуючы** дапамозе сябра, бліскучы каменьчык – **бліскучыя** здольнасці, купіў дзве сарочки і адны шорты – прыйшлі **адны** дзяўчаты.

Заданне 2. Адзначце сказы, у якіх ёсць словы, утвораныя пераходам адной часціны мовы ў іншую. Выпішыце гэтыя словы, зрабіце іх словаўтваральны разбор.

1. Сыты галоднаму не спагадае.
2. Дзе вольны край, там і ў зямлянцы рай.
3. Дзе двое, там трэці лішні.
4. Сем бед за раз – адзін адказ.
5. Суджанага і канём не аб’едзеш.
6. Левая рука не ведае, што робіць правая.
7. Не пытайся ў старога, а пытайся ў бывалага.
8. Не адкладвай на заўтра тое, што можна зрабіць сёння [3].

У першым заданні найбольшую цяжкасць можа выклікаць слова *адны* ў спалучэнні *прыйшлі адны дзяўчаты*, таму што тут яно ўжываецца як часціца (параўнайце: *прыйшлі толькі дзяўчаты*).

Выконваючы другое заданне, вучні павінны адзначыць сказы 1, 3, 5, 7, 8 і зрабіць словаўтваральны разбор слоў *сыты*, *галодны*, *двое*, *трэці*, *суджаны*, *стары*, *бывалы*, *заўтра*, напрыклад: *сыты* (назоўнік) ← *сыты* (прыметнік) (марфо-

лага-сінтаксічны). У шостым сказе прыметнік *правая ўжываецца ў даданай частцы складанага сказа, якая з'яўляецца няпоўнай, паколькі слова рука ёсць у галоўнай частцы. Пэўныя цяжкасці можа выклікаць восьмы сказ, паколькі ў ім ёсць слова *заўтра*, якое выкарыстоўваецца ў ролі назоўніка, на што ўказвае ўжыванне яго з прыназоўнікам (параўнайце: *не адкладвай на заўтра – не адкладвай на аўторак*).*

Звесткі пра **лексіка-семантычны спосаб** пажадана даваць для азнаямлення, таму што, папершае, ён малапрадуктыўны, па-другое, вызначэнне таго, ці ўтварыліся амонімы шляхам разыходжання значэнняў мнагазначнага слова, пад сілу толькі спецыялісту. У якасці дадатковых прыкладаў можна прывесці наступныя: *доўг* (запызчанаць) і *доўг* (абавязак), *завод* (прамысловае прадпрыемства) і *завод* (механізм), *праспект* (праграма, план чаго-небудзь) і *праспект* (вялікая шырокая і прамая вуліца ў горадзе).

Безумоўна, грунтоўная сістэматызацыя і паглыбленне ведаў па марфеміцы і словаўтварэнні патрабуюць дастатковай колькасці гадзін, таму эфектыўна могуць быць ажыццёўлены ў класах філалагічнага профілю, на факультатыўных ці дадатковых занятках. Словаўтваральныя і марфемныя разборы неабходна прапаноўваць у якасці бягучага паўтарэння і пры вывучэнні іншых раздзелаў курса беларускай мовы ў X–XI класах.

Спіс літаратуры

1. **Бардовіч, А. М.** Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 413 с.
2. **Беларуская мова** : вучэбны дапаможнік для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нацыянальны інстытут адукацыі, 2020. – 230 с.
3. **Шкраба, І.** Крынічнае слова : беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 280 с.

З гісторыі мовы

Іна БУБНОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук,
Святлана ЛЯСКЕВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

ГІСТОРЫЯ МОВЫ І СУЧАСНАСЦЬ

ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ СТАРАСЛАВЯНСКАГА І БЕЛАРУСКАГА ЗАЙМЕННІКА

Займеннік як часціна мовы ўтварыўся ў глыбокай старажытнасці ў індаеўрапейскую эпоху, пра гэта сведчыць супадзенне многіх займеннікаў у індаеўрапейскіх мовах. Мяркуюцца, што ўжо тады займеннік вызначаўся семантычнай разнастайнасцю і разгалінаванасцю форм, мог ужывацца ў розных сказах, выконваючы свае функцыі. Адна з асноўных агульных асаблівасцей займенніка як часціны мовы – адсутнасць намінатыўнага значэння і яго здольнасць змяняць паўназначныя словы, захоўваючы пры гэтым канкрэтнасць. Семантыка займеннікаў праяўлялася ў іх абагульненасці і ў адсутнасці пастаяннай прадметнай суднасенасці.

Ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах колькасць займеннікаў абмежаваная, як і іх словаўтваральная актыўнасць. Гэтая часціна мовы мала папаўнялася новымі адзінкамі ў пісьмовы перыяд, на аснове займеннікаў рэдка ўтвараюцца новыя словы ў беларускай і рускай мовах. Сярод самастойных часцін мовы займеннік вы-

лучаецца найбольшай лексічнай і граматычнай устойлівасцю, тым не менш фанетычныя працэсы, якія характарызуюць развіццё кожнай канкрэтнай мовы, могуць зацягніць агульныя рысы нават сярод блізкароднасных форм займенніка.

Прапануем матэрыялы, што дапамогуць настаўнікам актуалізаваць веды па сістэме стараславянскага займенніка і могуць быць выкарыстаны падчас факультатыўных заняткаў для вучняў, якія цікавяцца гісторыяй мовы. Паспрабуем разабрацца: якія разрады і канкрэтныя займеннікі захаваліся, а якія зніклі ў сучаснай беларускай мове; як змянілася сістэма скланення славянскага займенніка; чым тлумачыцца суплетывізм асноў пры скланенні сучасных беларускіх займеннікаў трэцяй асобы *ён, яна, яно*; якім чынам зваротныя дзеясловы звязаны са зваротным займеннікам.

Традыцыйна ва ўсходнеславянскай лінгвістыцы займеннікі класіфікуюцца на падста-

ве двух прынцыпаў: а) паводле семантыкі яны размяркоўваюцца па лексіка-граматычных разрадах; б) па граматычных прыкметах падзел на групы залежыць ад семантычна-сінтаксічнай агульнасці з іншымі часцінамі мовы.

У дапаможніках па стараславянскай мове вылучаюць наступныя лексіка-семантычныя разрады займеннікаў: асабовыя займеннікі (*азь, мы, ты, вы*); зваротны (*себе*); указальныя (*тэ, та, то; и, ѿ, ю; сь, си, се; овъ, ова, ово; онъ, она, оно*); прыналежныя (*мои, моѿ, мою; нашъ, наша, наше; твои, твоѿ, твою; свои, своѿ, свою*); азначальныя (*такъ, така, тако; какъ, кака, како; самъ, сама, само; вьсѿкъ, вьсѿка, вьсѿко; ѿкъ, ѿка, ѿко; вьсь, вьсѿ, вьсе; сиць, сица, сице*); няпэўныя (*инъ, ина, ино; ютеръ, ютера, ютеро; нѣкъ, нѣка, нѣко; нѣкъто, нѣчьто*); адмоўныя (*никъто, ничьто*); пытальна-адносныя (*къто, чьто; чии, чия, чие; кьи, кья, кые*) [2, с. 158; 3, с. 155]. Некаторыя даследчыкі асобна раздзяляюць пытальныя і адносныя [1, с. 118], а таксама вылучаюць групу колькасных займеннікаў: *коликъ* ‘сколькі’, *толикъ* ‘столькі’, *селикъ* ‘шматлікі’, *юликъ* ‘які, сколькі’.

У стараславянскай мове, як і ў сучаснай рускай і беларускай, па сваіх асаблівасцях асабовыя займеннікі супрацьпастаўляліся неасабовым займеннікам, г. зн. указальным, прыналежным, пытальным, адносным, азначальным, няпэўным. Найперш гэта выяўляецца ў семантычным плане, бо асабовыя займеннікі заўсёды ўказваюць на асобу, а неасабовыя могуць абазначаць прадмет, якасць. Таму займеннікі ў стараславянскай мове распадаліся на дзве вялікія групы: а) маюць граматычную катэгорыю роду, б) не маюць яе. Асабовыя назоўнікі не маюць граматычнай катэгорыі роду, але змяняюцца па ліках і склонах. Неасабовыя, наадварот, характарызаваліся катэгорыямі роду, ліку, склону, але гэтыя катэгорыі залежалі ад назоўніка: *тэ чловѣкъ, того чловѣка, то село, та сѣстра*. Толькі займеннікі *къто, чьто* (і вытворныя ад іх) знаходзіліся па-за катэгорыямі роду і ліку. Адрозніваюцца гэтыя дзве групы займеннікаў і сінтаксічнай функцыяй: асабовыя займеннікі заўсёды з’яўляюцца дзейнікам, дапаўненнем, а неасабовыя – дапаўненнем і азначэннем.

Па асаблівасцях скланення стараславянскія займеннікі прынята дзяліць на тры групы. Адметны тып скланення ўтвараюць асабовыя і зваротныя займеннікі. Усе астатнія (неасабовыя) адносяцца да цвёрдага / мяккага тыпу так званых займеннікавага скланення, якое характарызуецца склонавымі канчаткамі, адрознымі ад канчаткаў “іменнага” скланення, па якім скланяліся назоўнікі і кароткія прыметнікі. Аднясенне да канкрэтнага тыпу займеннікавага скланення за-

лежыць ад таго, цвёрдым ці мяккім быў канцавы зычны асновы неасабовых займеннікаў. Спецыфічныя рысы ў скланенні меў займеннік *вьсь*, у парадigmatе якога спалучаліся канчаткі цвёрдага і мяккага тыпу, таму кажуць, што ён скланяўся па змешаным скланенні (гл. *табліцу 1*).

Як можна пераканацца, амаль усе граматычныя катэгорыі, уласцівыя стараславянскім займеннікам, захаваліся без прынцыповых змен. Аднак, калі падрабязна разгледзець напоўненасць катэгорый, трэба звярнуць увагу на катэгорыі ліку, склону, з’явы ўніфікацыі ў формах множнага ліку і развіццё катэгорыі адушаўленасці.

Сёння ў рускай і беларускай мовах скланенне асабовых займеннікаў вызначаецца *суплетывізмам* асноў. І ў стараславянскай мове формы множнага і парнага ліку асабовых займеннікаў таксама ўтвараліся ад іншых асноў: *азь* (адз. л.) – *мы* (мн. л.) – *вь* (парны л.), а формы ўскосных склонаў, у сваю чаргу, адрозніваліся ад асновы назоўнага склону. Гэтая з’ява мае глыбокія карані, суплетывізм асноў пры скланенні займеннікаў 1-й і 2-й асоб развіўся яшчэ ў дапісьмовы перыяд, таму фіксуецца ў стараславянскіх тэкстах.

Катэгорыя ліку займеннікаў, як і іншых часцін мовы, з трохтыпнай ператварылася ў бінарную. У сучасных славянскіх мовах формы парнага ліку выцесненыя формамі множнага.

Поўныя, двухскладовыя формы роднага, давальнага, вінавальнага, творнага і меснага склонаў адзіночнага і множнага лікаў практычна не адрозніваюцца ад сучасных славянскіх форм, што пацвярджае тое, што асноўныя змены ў скланенні стараславянскага займенніка адбыліся вельмі даўно. Скарачэнне колькасці складоў сучасных займеннікаў – пазнейшы працэс, звязаны са стратай рэдукаваных у слабым становішчы.

У стараславянскай мове ёсць і яшчэ адна адметнасць скланення асабовых займеннікаў, якая адсутнічае ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, – у давальным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку выкарыстоўваліся дзве формы (гл. *табліцу 2*).

Так, у Д. скл. як адзіночнага, так і множнага ліку было дзве формы кожнага займенніка: поўная і кароткая. Поўная форма ўжывалася як самастойная, а кароткія формы былі энклітыкамі (не мелі самастойнага націску і прымыкалі да папярэдняга слова). Формы В. скл. *ма, та* (адз. л.), *мы, вы* (мн. л.), *на, ва* (парны л.) – старажытныя па паходжанні – не былі энклітычнымі і вымаўляліся з самастойным націскам. Аднак у XI ст. і гэтыя формы сталі ператварацца ў энклітыкі.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове энклітычныя формы асабовых займеннікаў адсутнічаюць, аднак яны захаваліся ў некаторых іншых славянскіх мовах. Напрыклад, сербскае *ми* (Д. скл. адз. л.), *ме* (В. скл. адз. л.), харвацкае *ti* (Д. скл. адз. л.), якія адпавядаюць сучасным беларускім *мне, мяне і табе*.

У стараславянскай мове не было асабовага займенніка 3-й асобы, яго функцыю выконвалі ўказальныя займеннікі, якія ў той час утваралі досыць спецыфічную і разгалінаваную сістэму ўказання на аб'ект. На блізкі прадмет указвалі *сь, си, се; онъ, она, оно* – на аддалены; *тъ, та, то* супрацьпастаўляліся займеннікам *сь, си, се*, але без падкрэслівання ступені аддаленасці таго, на што ўказвалася; да гэтай групы адносіліся займеннікі *овъ, ова, ово; онъ, она, оно; и(же), ѿ(же), ѳ(же)*.

Указальныя займеннікі *и, ѿ, ѳ* ў тэкстах часта ўжываліся для абазначэння асобы / прадметаў увогуле: *оузърѣ и друогаѿ и гла емоу...* [Убачыла яго другая (рабыня) і сказала яму...] (Зографскае Евангелле). Паколькі займеннік *и* быў досыць нейтральны, то стаў найбольш ужывальным сродкам абазначэння 3-й асобы / прадмета: *село коупихъ и имамъ нжждж видѣти е* (Я купіў поле і павінен аглядзець яго). З цягам часу займеннікі *и, ѿ, ѳ* і *онъ, она, оно* ўступаюць ва ўзаемадзеянне і ўтвараюць формы аднаго слова. Таму суплетывізм, які назіраем у сучаснай беларускай літаратурнай мове пры іх скланенні, развіўся пазней, чым суплетывізм займеннікаў 1-й і 2-й асобы. Ён у займенніку *ён, яна, яно* ў назоўным склоне ўзнік пад уплывам займеннікаў *и, ѿ, ѳ*, а ва ўскосных склонах займеннікі *и, ѿ, ѳ* выцеснілі формы займеннікаў *онъ, она, оно*.

У гісторыі асабовых займеннікаў 3-й асобы адбыліся не толькі пералічаныя вышэй змены. У выніку ўніфікацыі ў множным ліку ў беларускай мове ў назоўным склоне паслядоўна выкарыстоўваецца форма *яны*, якая ўзыходзіць да *оны* (формы ж. р.), што пад уплывам ускосных склонаў набывае таксама пачатковае *ј*, а ў рускай літаратурнай мове ў назоўным склоне запанавала форма *они* (былая форма м. р.).

Пры аналізе асаблівасцей скланення асабовых займеннікаў часта да іх далучаюць і зваротныя займеннікі [2, с. 153–156], падкрэслваючы іх агульныя рысы: суплетывізм асноў, наяўнасць энклітычных форм. Аднак зваротныя займеннікі, у адрозненне ад асабовых, не змяняўся па

Табліца 1. Супастаўляльная табліца граматычных катэгорый займенніка.

Граматычная катэгорыя	Стараславянская мова	Сучасная беларуская літаратурная мова
Род	адсутнічае ў асабовых займеннікаў; адсутнічае ў займеннікаў <i>къто, чыто; мужчынскі, жаночы, ніякі</i> – у неасабовых займеннікаў	
Лік	адзіночны парны множны	адзіночны — множны
Склон	назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, месны	
Адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць	катэгорыя не сфарміравана	адушаўлёны неадушаўлёны
Скланенне	тры тыпы скланення, у залежнасці ад разраду і цвёрдасці-мяккасці асновы	у цэлым захоўваюцца прытцыпы старажытнага скланення
Разрады	асабовыя; неасабовыя (указальныя, азначальныя, прыналежаўныя, пыталына-адносныя, няпэўныя, адмоўныя, колькасныя)	адсутнічае разрад колькасных; некаторыя займеннікі зніклі альбо відазмяніліся

Табліца 2. Скланенне стараславянскага і беларускага займенніка 1-й ас. мн. л.

Склон	Стараславянская мова	Заўвагі	Сучасная беларуская літаратурная мова
Н. скл.	мы		мы
Р. скл.	нась		нас
Д. скл.	намъ, ны	Аднаскладовая форма – энклітык	нам
В. скл.	ны, нась	Двухскладовая форма – пазнейшая, пад уплывам формы Р. скл.	нас
Т. скл.	нами		намі
М. скл.	нась		нас

ліках. Падабенства склонавых форм зваротнага і асабовых займеннікаў у адзіночным ліку з'яўляецца, як піша Г. Хабургаеў, толькі фармальна-марфалагічным. [3, с. 211]. У стараславянскіх і ўсходнеславянскіх тэкстах зваротныя займеннікі мог абазначаць як аднаго чалавека, так і некалькіх і заўсёды сведчыў пра адносіны дзеяння да суб'екта / суб'ектаў.

Табліца 3. Скланенне стараславянскага і беларускага зваротнага займенніка.

Склон	Стараславянская мова	Заўвагі	Сучасная беларуская літаратурная мова
Н. скл.	-	Форма адсутнічае	-
Р. скл.	себе		сябе
Д. скл.	себѣ, си	Аднаскладовая форма – энклітык	сабе
В. скл.	са, себе	Двухскладовая форма – пазнейшая, пад уплывам формы Р. скл.	сябе
Т. скл.	собоѿ		сабою (-ой)
М. скл.	себѣ		сабе

Аналіз зваротнага займенніка цікавы тым, што паступова энклітычная форма вінавальна-

га склону *са* стала постфіксам, з яго дапамогай у сучасных беларускай і рускай мовах утвараюцца зваротныя дзеясловы. Форма В. скл. зваротнага займенніка *са*, якая ў выніку страты насаваго прыгук гучыць як *ся*, злілася з дзеясловам і стала структурным элементам зваротных дзеясловаў – зваротным постфіксам: *збірайся, рыхтуйцеся*. У інфінітыве ў выніку фанетычных змен, характэрных для беларускай мовы, *са* ператварылася ў *-ца*: *убачыцца, змагацца*.

Старажытныя пісьмовыя крыніцы адлюстроўваюць працэс паслядоўнага пераўтварэння формы займенніка ў марфему. У функцыі энклітычнага займенніка вінавальнага склону *са* не меў замацаванай пазіцыі адносна дзеяслова як у стараславянскіх тэкстах: *мънитъ ти са* 'здаецца табе' (Асманіева Евангелле), так і ў агульнаўсходнеславянскіх і старабеларускіх: *у твоей волости ся то дъяло* (Грамата рыжан да віцебскага князя, 1300); *а што ся дотычеть данины наше господарское* (Статут Вялікага Княства Літоўскага, 1529); *пригодила ся пригода* (XVI ст., Скарнына, Руф). Як можна пераканацца, спачатку пазіцыя *са* не была строга вызначанай: гэта магла быць і постпазіцыя, і прэпазіцыя ў адносінах да дзеяслова, і размежаванне з дзеясловам іншымі словамі. Трывалае замацаванне *са* пасля дзеяслова, а потым і зліццё з ім у адно слова сведчыць пра з'яўленне новай марфемы.

Неасабовыя займеннікі, як мы адзначалі вышэй, пры скланенні распадаліся на два варыянты займеннікавага скланення: цвёрды і мяккі. Па мяккім варыянце скланяліся прыналежаць *мои, мою, мое; твои, твою, твою; свои, свою, свою; ваши, ваша, ваше* і інш. Як узор мяккага варыянта скланення заўсёды бярэцца скланенне займеннікаў *и 'ён, я 'яна, я 'яно'* (гл. табліцу і падрабязны разгляд іх скланення [4, с. 47]).

Па цвёрдым варыянце скланяліся займеннікі *тѣ 'той, та 'тая, то 'тое'*, формы якіх лічаць узорам, а таксама іншыя ўказальныя [акрамя *и(же), я(же), я(же); съ, си, се'*], азначальныя (*такѣ, така, тако; какѣ, кака, како; самѣ, сама, само; вьстѣкѣ, вьстѣка, вьстѣко; ѣкѣ, ѣка, ѣко*), няпэўныя (*инѣ, ина, ино; ѣтерѣ, ѣтера, ѣтеро; нѣкѣ, нѣка, нѣко; нѣкѣто*), усе без выключэнняў колькасныя.

Табліца 4. Скланенне стараславянскага займенніка *тѣ* (м. р.), *то* (н. р.), *та* (ж. р.) і беларускага *той, тое, тая* ў адз. л.

Склон	Стараславянская мова	Агульнаўсходнеславянская мова	Сучасная беларуская літаратурная мова
Н. скл.	тѣ, то, та	тѣ, то, та	той, тое, тая
Р. скл.	того, того, тоѣ	того, того, тоѣ	таго, таго, тае
Д. скл.	тому, тому, тои	тому, тому, тои	таму, таму, той
В. скл.	тѣ, то, тѣ	тѣ/тѣи/ тѣтѣ/ того, то, ту	таго (той), тое, тую
Т. скл.	тѣмѣ, тѣмѣ, тоѣ	тѣмѣ, тѣмѣ, тою	тым, тым, той (тою)
М. скл.	томѣ, томѣ, тои	томѣ, томѣ, тои	тым, тым, той

Пазней гэтыя займеннікі змяніліся. Паколькі аднаскладовая форма была, як лічаць беларускія навукоўцы, невыразнай, то пад уплывам іншых займеннікаў паслядоўна ператварылася ў двухскладовую: *тѣ + и – той, та + ѣ – таѣ, то + ю – тою*.

Займеннікі адзіночнага ліку *тѣ* (м. р.), *та* (ж. р.), *то* (н. р.) у множным ліку мелі формы *ти* (м. р.), *ты* (ж. р.), *та* (н. р.).

Табліца 5. Скланенне стараславянскага займенніка *тѣ* (м. р.), *то* (н. р.), *та* (ж. р.) і беларускага *той, тое, тая* ў мн. л.

Склон	Стараславянская мова	Агульнаўсходнеславянская мова	Сучасная беларуская літаратурная мова
Н. скл.	ти, та, ты	ти, та, ты	тыя
Р. скл.	тѣхѣ	тѣхѣ	тых
Д. скл.	тѣмѣ	тѣмѣ	тым
В. скл.	ты, та, ты	ты, та, ты	тыя (тых)
Т. скл.	тѣми	тѣми	тымі
М. скл.	тѣхѣ	тѣхѣ	тых

Сучасная беларуская форма множнага ліку ўказальнага займенніка *тыя* ўзыходзіць да былой формы жаночага роду множнага ліку *ты*, што злілася з формай жаночага роду множнага ліку асабовага займенніка (3-й ас.) і фанетычна пераўтварылася. Двухскладовая форма ў тэкстах, напісаных на беларускіх землях, фіксуецца ўжо ў XIII ст., напрыклад *тие люди* (Грамата князя Гердэня, 1264), пазней яна яшчэ больш пашыраецца: *тые* (Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу, 1387) і інш.

У рускай літаратурнай мове ў назойным склоне адзіночнага ліку займеннік *тѣ* (м. р.) таксама змяніўся ў выніку падваення *тѣ + тѣ* і працэсаў, звязаных са стратай рэдукаваных (сучаснае *тот*), у назойным склоне множнага ліку замацавалася форма *те*, што ўзыходзіць да ўсходнеславянскага *тѣ* – агульнай асновы ўскосных склонаў.

Адзіночналікавыя займеннікі *кѣто* і *чѣто* ўзніклі ў выніку далучэння ўказальнага займенніка ніякага роду *то* да першапачатковых асноў **кѣ* (з рэдукаваным задняга рада, калі ўказвала на жывую істоту) і **чѣ* (з рэдукаваным пярэдняга рада, калі адносілася да прадметаў). Ведаючы гэта, становіцца відавочным, чаму займеннік *кѣто* скланяўся па цвёрдым, а займеннік *чѣто* (з **кѣ + то*, дзе гук *к* ператварыўся ў *ч* у выніку першай палаталізацыі) – па мяккім варыянце. У месным склоне вынікі другой палаталізацыі можна назіраць у займенніку *кѣто*: калі гук *к* апынуўся перад яцем дыфтангічнага паходжання, то ён перайшоў у гук *ц* (гл. табліцу 6).

Як бачым, ва ўскосных склонах словаўтваральны элемент *то* назіраецца толькі ў вінавальным склоне стараславянскага займенніка,

што меў адносіны да неадушаўлёных прадметаў. З'яўленне гука *ш* на месцы *ч* у займенніку *что*, як і пераход гука *к* у *х* у займенніку *кто* адбылося пасля падзення рэдукаваных у выніку дысіміляцыі з выбухным *т*. Гэты працэс у беларускай мове атрымаў замацаванне на пісьме, а ў рускай мове адлюстроўваецца толькі ў вымаўленні.

Некаторыя неасабовыя займеннікі ў стараславянскай мове маюць асаблівасці скланення, напрыклад, азначальныя займеннікі *всьь* і *сиць* скланяліся часткова па мяккім варыянце (Р. скл. м. р. адз. л. *всьего, сицего*; Д. скл. м. р. адз. л. *всьемоу, сицемоу*), часткова па цвёрдым (Р. скл. м. р. мн. л. *всььхъ, сицьхъ*; Д. скл. м. р. мн. л. *всььмъ, сицьмъ*), што было абумоўлена фанетычнымі прычынамі.

Адзначым, што ў стараславянскай мове займеннікі *юликъ, коликъ, толикъ* сустракаюцца з канчаткамі як іменнага, так і займеннікавага скланенняў. Толькі па іменным скланенні змяняўся займеннік *ютеръ*; па тыпе поўных прыметнікаў скланяўся займеннік *которыи*.

Першапачаткова ў множным ліку амаль усе неасабовыя займеннікі мелі адрозненні ў залежнасці ад роду. У стараславянскіх і ўсходнеславянскіх тэкстах неасабовыя займеннікі выкарыстоўваюцца ў розных родавых формах: *мои, свои, которыи* (м. р.), *моя, своя, которыя* (н. р.), *моя, своя, которыи* (ж. р.) і іншыя: *словеса моя* (Марыінскае Евангелле), *мужи свои* (Аповесць мінулых гадоў), *дъти моя* (Павучанне Уладзіміра Манаха). У старажытнабеларускі перыяд у пісьмовых тэкстах ваганні ў катэгорыі роду займеннікаў у множным ліку назоўнага і вінавальнага склонаў адлюстроўваюцца значна шырэй і паслядоўней: *свои руки* (Рашэнне па справе аб няўцы на капю, 1560), *люди которыи* (Укладная грамата князя Анофрыя полацкаму манастыру, каля 1399 г.), *тые записы, на тые имения* (Прывілей-пацвярджэнне пану Астафію Валовічу на права валодання маёнткамі, 1556), *дъти своя* (Грамата полацкага епіскапа Якава, каля 1300 г.) і іншыя, але ў выніку ўніфікацыі пазней замацавалася адна форма для трох родаў.

Вынікі развіцця форм множнага ліку займеннікаў і іх ўніфікацыі ў беларускай і рускай літаратурных мовах аказаліся рознымі. Пры ўніфікацыі форм назоўнага склона множнага ліку неасабовых займеннікаў

мяккай разнавіднасці, сучаснага займенніка 3-й асобы ў беларускай літаратурнай мове замацоўваюцца формы жаночага роду, а ў рускай літаратурнай мове – формы мужчынскага роду. У сучаснай беларускай літаратурнай мове былая форма жаночага роду зазнала толькі фанетычныя змены: аканне (*мае, твае, свае*), яканне (*тыя*).

Як можна пераканацца, аналіз змен у сістэме скланення стараславянскага займенніка, высвятленне прычын суплетывізму асноў асабовых і зваротнага займеннікаў, тлумачэнне вытокаў адметнасцей займеннікаў 1-й, 2-й і 3-й асоб дапамагае лепшаму разуменню сучасных беларускіх форм. Некаторыя старажытныя займеннікі сёння захаваліся як часткі слоў (*са ў зваротных дзеясловах, сь ў сёння ад сегодъня* і інш.).

З вышэйпададзенага агляду вынікае, што ў гісторыі займенніка адбыліся пэўныя змены (страціўся разрад колькасных займеннікаў; спрасцілася сістэма ўказання і зменшылася колькасць займеннікаў гэтага разраду; утварыліся новыя формы ўказальных займеннікаў [*той, тая, тое; гэты, гэта (-ая), гэтае*]; страціліся і некаторыя іншыя займеннікі [азначальныя (*какъ, кака, како; сиць, сица, сице*); няпэўныя (*инъ, ина, ино; ютеръ, ютера, ютеро*)]; адлюстраваліся фанетычныя і марфалагічныя працэсы, уласцівыя ўсходнеславянскім гаворкам і беларускай літаратурнай мове.

Спіс літаратуры

1. Демет'ев, А. А. Сборник задач и упражнений по старославянскому языку / А. А. Демет'ев. – М. : Просвещение, 1975. – 343 с.
2. Каўрус, А. А. Стараславянская мова : вуч. дапам. для студ. філал. спец. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне выш. адуц. / А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – 385 с.
3. Хабургаев, Г. А. Старославянский язык / Г. А. Хабургаев. – М. : Просвещение, 1974. – 288 с.
4. Ляскевіч, С. Ад АЗЪ да ІЖЫЦЫ : Лёс стараславянскіх займеннікаў – назваў літар кірыліцы ў сучаснай беларускай мове / С. Ляскевіч, І. Бубновіч // Роднае слова. – 2020. – № 11. – С. 46–49.

Табліца 6. Скланенне стараславянскіх займеннікаў *кто, что* і беларускіх *хто, што*.

Склон	Стараславянская мова	Сучасная беларуская літаратурная мова	Стараславянская мова	Сучасная беларуская літаратурная мова
Н. скл.	кто	хто	что	што
Р. скл.	кого	каго	чесо(го), чесо(го)	чаго
Д. скл.	кому	каму	чемоу, чьсому (чесоמוу)	чаму
В. скл.	кого	каго	что	што
Т. скл.	цѣмь	кім	чимь	чым
М. скл.	комь	кім	чѣмь, чѣсомь	чым

КОМПЛЕКСНАЯ РАБОТА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ

III ЭТАП XXXIX РЭСПУБЛІКАНСКОЙ АЛІМПІЯДЫ. 2022/23 НАВУЧАЛЬНЫ ГОД (IX КЛАС)

Заданне 1. Запішыце насупраць змешчаных у табліцы слоў прапушчаныя ў іх спалучэнні галосных літар.

Максімальная колькасць балаў – 7.

Слова	Прапушчаныя літары
акард_ _ніст	
_ _рагліфічны	
рад_ _хвалі	
канв_ _р	
гіг_ _нічны	
генерал-м_ _р	
_ _рданскі	
адаж_ _	
ак_ _нічны	
афіц_ _нт	
лаўр_ _т	
ф_ _летаваы	
ф_ _рычны	
Л_ _польд	

Заданне 2. Спалучыце словы з левага слупка з іх значэннямі ў правым слупку (напрыклад, А1 Б2 В3 Г4 Д5 Е6).

Максімальная колькасць балаў – 6.

Слова	Значэнне
А. Абцас	1. Ажурныя, сятчастыя вырабы з нітак для аздабы бялізны, адзення
Б. Гаплік	2. Металічны кручок для зашпільвання адзення
В. Камізэлька	3. Раменны пояс
Г. Карункі	4. Цвёрдая набойка на падэшве абутку пад пятой
Д. Брыль	5. Кароткая адзежына без рукавоў і каўняра, якую надзяваюць на сарочку або блузку
Е. Папруга	6. Шаўковая тканіна з кароткім густым ворсам
	7. Капялюш, казырок шапкі

А Б В Г Д Е

Заданне 3. Беларуская мова мае разнастайны набор суфіксаў, якія пры іх далучэнні да асноў якасных прыметнікаў могуць надаваць апошнім дадатковую афарбоўку, вельмі тонка перадаючы розныя эмацыйныя або ацэначныя нюансы зместу.

Паспрабуйце раскрыць гэты патэнцыял беларускай мовы і ўтварыце як мага большую колькасць формаў прыметнікаў, ужываючы для гэтага розныя суфіксы ацэнкі, ад асновы прыметніка *высокі*.

Заўвага. Утвораныя формы павінны адпавядаць нормам літаратурнай мовы і быць простымі па структуры (мець толькі адну аснову).

Максімальная колькасць балаў – 5.

Зыходная форма	Суфікс	Вытворная форма
высокі		
высокі		
высокі		
высокі		
высокі		

Заданне 4. Уважліва ўчытайцеся ў беларускія абазначэнні прыблізнага часу. Вызначце часцінамоўную прыналежнасць вылучаных слоў.

Максімальная колькасць балаў – 7.

Прыблізны час	Часціна мовы
дзесьці а сёмай	
каля трыццаці секунд	
перад шостай гадзінай	
дзесь а пятай	
пасля трэцяй гадзіны	
блізу дзвюх гадзін	
пад восьмую вечара	

Заданне 5. З кожнага рада выберыце нумар правільнага варыянта словаформы (словаформаў) з прапанаваных у дужках. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў (напрыклад, А1 Б2 В3 Г1 Д2 Е3).

Максімальная колькасць балаў – 6.

А. Здавалася, зубраня адчула сябе (пераможцам¹, пераможцэм², пераможцай³).

Б. Засмяялася на небе сонейка і пачало (праменнямі¹, прамянямі², праменнемі³) лічыць на стрэхах ледзяшы.

В. Магілёў у мінулым – адзін з (буйнейшых¹, самых буйнейшых², найбуйнейшых³) гарадоў Беларусі.

Г. Падводы ехалі па (абодвух¹, абаіх², дваіх³) берагах ракі.

Д. Выкладчык праэкзаменаваў (дваццаць пяць¹, дваццаці пяці², дваццаці пяці³) студэнтаў.

Е. (Некаму¹, не было каму², не каму³) дапамагчы Надзеі Пятроўне, увесь груз сямейнага клопату яна цягнула на сваіх плячах.

А Б В Г Д Е

Заданне 6. У кожнай з трох прапанаваных груп сказаў вызначце трэці лішні сказ з улікам наступных абмежаванняў: від сродкаў сувязі галоўнай і даданай часткі (I); сінтаксічнай функцыі злучальнага слова (II); від даданай часткі (III). Выбар патлумачце.

Максімальная колькасць балаў – 6.

I. 1) Я полымя ўзношу святое і мару ў халоднай траве, што гэта цяпло дарагое да вокнаў тваіх дапльве (Р. Семашкевіч). 2) Што вясною пасееш, тое восенню збярэш (прыказка). 3) Людзі сталага веку перакананыя ў тым, што камяні растуць (Э. Ляўкоў).

II. 1) Практычна ў нас на Беларусі, як лічаць вучоныя, няма ніводнай гістарычнай назвы, пра якую не была б складзена адна ці некалькі легендаў аб яе паходжанні (Л. Лыч). 2) Калісьці над возерам, ля вёскі Белякоўшчына, стаяў маёнтак пана Рудаміна (дарэчы, славыты род часоў ВКЛ), у якім колькі год мясцілася школа (В. Быкаў). 3) Нават крапіву, якой частавалі мяне за некаторыя грахі майго дзяцінства, забаранялася збіваць без прычыны пугаю (У. Дубоўка).

III. 1) Настаўніца на першы раз сказала дзяўчатам пайсці да Насці і паглядзець, як яна жыве (К. Чорны). 2) Культура кожнага народа, зразумела, найлепш вызначаецца тым, як ён ставіцца да сваёй гісторыі, духоўных традыцый папярэдніх пакаленняў (Л. Лыч). 3) Яна [Яноўская] размаўляла пра каханне так, як іншыя жанчыны пра надвор'е (У. Караткевіч).

Група	Нумар 3-га лішняга сказа	Тлумачэнне
I		
II		
III		

Заданне 7. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Максімальная колькасць балаў – 6.

Волька окинул грустным взором опустевшую парикмахерскую. Ещё дымилась на полу намоченная в кипятке салфетка, которую несчастный мастер собирался приложить в виде компресса к побритым щекам не менее несчастного клиента. Вокруг кресел валялись в беспорядке бритвицы, бритвы, кисти для бритья, машинки для стрижки волос. В мыльницах сиротливо белела пышно взбитая мыльная пена (по Л. Лагину).

Заданне 8. Насупраць праўдзівых выказванняў пастаўце “+”, а насупраць непраўдзівых – “-”.

Максімальная колькасць балаў – 6.

Выказванне	+/-
1. “Пахне чабор” Петруся Броўкі – узор інтымнай лірыкі	
2. Ямб – двухсладовая стапа з націскам на другім складзе	
3. Для рамантычнага адлюстравання рэчаіснасці характэрна праўдзівае ўзнаўленне жыцця, глыбокае раскрыццё чалавечых характараў, паказ іх абумоўленасці сацыяльнымі абставінамі	
4. Экспазіцыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка з’яўляюцца асноўнымі элементамі сюжэта	
5. Мастацкая дэталі можа выкарыстоўвацца толькі ў лірычным або эпічным творы	
6. Санет складаецца з 16 радкоў	
7. Эпітэты выкарыстоўваюцца толькі ў лірычным творы	

8. Рытм – раўнамернае паўтарэнне, чаргаванне вершаваных радкоў, а ўнутры радкоў – націскных і ненаціскных складоў	
9. “Вечар” Аляксея Дударова і “Курган” Янкі Купалы адносяцца да драматычнага роду	
10. Проза і паэзія – роды літаратуры	
11. Мастацкая ідэя – галоўная думка, асноўны сэнс літаратурнага твора	
12. Аповесць – твор значна большы па памеры за апавяданне, яе сюжэт складаецца з некалькіх эпизодаў, якія ахопліваюць значны перыяд жыцця герояў	

Заданне 9. Уважліва прачытайце выказванні літаратуразнаўцаў. Вызначце, пра які твор ідзе гаворка і хто яго аўтар. Адзначце, якім малюнкам праілюстраваны ці мог бы быць праілюстраваны гэты твор (у табліцы пазначце літару, якой ён абазначаны).

Максімальная колькасць балаў – 5.

I. Асновай сюжэта... з’яўляецца канфлікт паміж князем і гусяром. ...За свой смелы ўчынак гусяр паплаціўся жыццём: яго жывым закапалі ў магіле. Фінал... заклікае чытачоў “слухаць душой” курганы, якія “шмат чаго нам гавораць”. ...Апошнія радкі твора заклікаюць “зразумець голас” гэтых курганоў, каб “не зазнаў бы ніколі больш гора” той, хто зможа “слухаць душой”. А. Макаравіч.

II. Сюжэтную аснову аповесці складае гісторыя пра тое, як шасцёра байцоў восенню 1941 года, ужо недзе пасля Смаленска, крыху няпоўныя суткі абаранялі “звычайны чыгуначны пераезд, якіх нямала параскідана на сталёвых шляхах зямлі”. Праўда, гэта своеасаблівыя суткі – на працягу іх загінуць усе героі. Менш чым на паўсотні старонках тэкставай прасторы пісьменнік здолеў з псіхалагічнай дакладнасцю вызначыць сутнасць кожнага героя. М. Верціхоўская.

III. У цэнтры п’есы, як і ўсёй творчасці [пісьменніка], – праблема абуджэння і фарміравання сацыяльна-палітычнай і духоўнай свядомасці народа, узвелічэнне нацыянальных асноў яго жыцця. Тэма камедыі – канфлікт паміж старым і новым у тагачасным беларускім грамадстве, канфлікт пакаленняў. Характэрныя рысы новага пакалення, што ўваходзіла ў жыццё, – узрастанне ўзроўню нацыянальнай свядомасці, любоў да свабоды, развіты асабовы пачатак, увасоблены перш за ўсё ў вобразе [галоўнай гераіні]. Гэты новы тып беларускі [пісьменнік] заўважыў у асяроддзі менавіта моладзі. Падобны да яе і... вясковы настаўнік. ...Гэта маладая Беларусь. Выраз “маладая Беларусь” быў вельмі папулярны ў тыя часы. Адзін з шырокавядомых вершаў паэта той пары так і называўся “Маладая Беларусь” (1911–1912). У. Гніламедаў.

IV. Апавяданне... адлюстроўвае адзін з самых чалавечых грахоў – адрачэнне ад маці.

Апавядальнік расказвае, як ужо з дзяцінства нарастае сынава адчужэнне, як саромеецца ён уласных бацькоў, як забывае пра іх, а потым, будучы ўжо гарадскім адвакатам, не прызнае ў старой беднай сялянцы... сваю родную маці. ...Гэты твор пераконвае чытачоў у тым, што сляпая бацькоўская любоў, а потым адарванасць ад родных каранёў і сям'і фарміруюць эгаіста, які дзеля ўласнай выгады адмовіцца ад маці, ад Радзімы, ад мовы. *А. Шаранава.*

В. Шматаў. "Маці"	А. Кашкурэвіч. Ілюстрацыя да твора
М. Басалыга. Ілюстрацыя да твора	А. Кашкурэвіч. Кампазіцыя "Песня жаўранка"

№	Аўтар	Назва твора	Карціна
I			
II			
III			
IV			

Заданне 10. Напішыце тэкст літаратуразнаўчага або гісторыка-літаратуразнаўчага характару, абавязкова выкарыстаўце як мага больш пералічаных ніжэй слоў і словазлучэнняў (пададзены ў алфавітным парадку праз кропку з коскай): *адухаўленне; вобраз; грамадзянская лірыка; Максім Багдановіч; скульптура.*

Патлумачце, для каго напісаны ваш тэкст, дзе ён будзе размешчаны.

Максімальная колькасць балаў – 6.

ТЭКСТ ДЛЯ ВОДГУКУ

* * *

Туркоча дзікі голуб на сасне,
І водгулле ў сухім палене.
Адсвяткаваць бы захапленне,
І хай усё благое нас міне!

Ўсё лес і лес. Далёка гул палёў,
Дарожны пыл, спяванне рэек.

Журботна і шчымліва неяк
Ад туркату нябачных галубоў.

Адчулася – як быццам бы адзін
Застаўся я на белым свеце,
Мяне забылі нават дзеці,
І я нічый ні друг, ні брат, ні сын.

Мільёны год да поля і шашы
Вы, продкі, йшлі,
і стогн птушыны
Біў, як і ў гэтую часіну...
Відаць, боль продкаў у маёй душы.

І ёсць віна, мой лес, перад табой:
За тое ж мёртвае палена,
За птушанё, што акалела,
За ўсе набегі браканьера
Плачу я сёння болем і журбой.

Туркоча дзікі голуб на сасне
Сваю элегію лясную.
Дамоў вярнуся, засумую,
І, можа, зноў пакліча лес мяне.

Аляксей Пысін, 1972.

ДАВЕДКІ

Заданне 1.

Слова	Прапушчаныя літары
акард_ _ніст	эа
_ _рагліфічны	іе
рад_ _хвалі	ыё
канв_ _р	ее
гіг_ _нічны	іе
генерал-м_ _р	аё
_ _рданскі	іа
адаж_ _	ыа
ак_ _нічны	ія
афіц_ _нт	ыя
лаўр_ _т	эа
ф_ _летаваы	ія
ф_ _рычны	ее
л_ _польд	еа

Каментарый. За кожны правільны адказ – 0,5 бала.

Заданне 2. А4 Б2 В5 Г1 Д7 Е3.

Каментарый. За кожны правільны адказ – 1 бал.

Заданне 3.

Зыходная форма	Суфікс	Вытворная форма
высокі	-еньк-	высоке ^{нькі}
высокі	-ават-	высака ^{ваты}
высокі	-эзн-	высач ^{эзны}
высокі	-энн-	высач ^{энны}
высокі	-озн-	высоз ^{ны}

Каментарый. За кожную пару (падабраны суфікс і вытворную форму) – 1 бал.

Заданне 4.

Прыблізны час	Часціна мовы
дзесьці а сёмай	прыслоўе
каля трыццаці секунд	прыназоўнік
перад шостаю гадзінай	прыназоўнік
дзесь а пятай	прыслоўе
пасля трэцяй гадзіны	прыназоўнік
блізу дзвюх гадзін	прыназоўнік
пад восьмую вечара	прыназоўнік

Каментарый. За кожнае правільнае вызначэнне часціны мовы – 1 бал.

Заданне 5. А1 В2 В3 Г1 Д1 Е2.

Каментарый. За кожны правільны адказ – 1 бал.

Заданне 6.

Група	Нумар 3-га лішняга сказа	Тлумачэнне
I	2	У сказах 1 і 3 даданыя часткі звязаны з галоўнай пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў што , а ў 2-м сказе – пры дапамозе злучальнага слова што
II	2	У сказах 1 і 3 злучальнае слова выконвае сінтаксічную функцыю дапаўнення, а ў 2-м сказе – акалічнасці
III	3	У сказах 1 і 2 даданыя дапаўняльная частка, а ў 3-м – даданая параўнальная

Каментарый. За кожны правільны радок – 2 балы (1 бал за вызначэнне нумара трэцяга лішняга сказа і 1 бал за тлумачэнне).

Заданне 7. Прыкладны варыянт перакладу.

Волька акінуў сумным позіркам (сумна азірнуў) апусцелую цырульню. Яшчэ дымілася на падлозе намочаная ў кіпні (кіпені, вары) сурвэтка, якую няшчасны майстар збіраўся прыкласці ў выглядзе кампрэсу да паголеных шчок не менш няшчаснага кліента. Вакол крэслаў (крэсел) валяліся ў беспарадку нажніцы, брытвы, пэндзлі для галення, машынкi для стрыжкі валасоў. У мыльніцах сірагліва бялела (бялелася) пышна ўзбітая мыльная пена.

Каментарый. За кожную памылку (любога тыпу) ад максімальнай колькасці балаў адмаецца 0,25 бала, але павінна атрымацца не менш за 0 (нуль) балаў.

Заданне 8.

Выказванне	+/-
1. “Пахне чабор” Петруся Броўкі – узор інтымнай лірыкі	+
2. Ямб – двухскладовая стапа з націскам на другім складзе	+
3. Для рамантычнага адлюстравання рэчаіснасці характэрна праўдзiвае ўзнаўленне жыцця, глыбокае раскрыццё чалавечых характараў, паказ іх абумоўленасці сацыяльнымі абставінамі	-
4. Экспацыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка з’яўляюцца асноўнымі элементамі сюжэта	+
5. Мастацкая дэталі можа выкарыстоўвацца толькі ў лірычным або эпічным творы	-
6. Санет складаецца з 16 радкоў	-

7. Эпітэты выкарыстоўваюцца толькі ў лірычным творы	-
8. Рытм – раўнамернае паўтарэнне, чаргаванне вершаваных радкоў, а ўнутры радкоў – націскных і ненаціскных складоў	+
9. “Вечар” Аляксея Дударова і “Курган” Янкі Купалы адносяцца да драматычнага роду	-
10. Проза і паэзія – роды літаратуры	-
11. Мастацкая ідэя – галоўная думка, асноўны сэнс літаратурнага твора	+
12. Аповесць – твор значна большы па памеры за апавяданне, яе сюжэт складаецца з некалькіх эпизодаў, якія ахопліваюць значны перыяд жыцця герояў	+

Каментарый. За кожны правільны адказ – 0,5 бала.

Заданне 9.

№	Аўтар	Назва твора	Карціна
I	Янка Купала	“Курган”	В
II	Васіль Быкаў	“Жураўліны крык”	Г
III	Янка Купала	“Паўлінка”	Б
IV	Змітрок Бядуля	“На Каляды к сыну”	А

Каментарый. За кожнае правільнае вызначэнне аўтарства і назвы твора – 0,5 бала, за правільнае вызначэнне карціны – 0,25 бала.

Заданне 10.

Каментарый. Заданне можа быць ацэнена па трох крытэрыях: колькасць выкарыстаных слоў і словазлучэнняў (далей – словы), адпаведнасць прапанаванага тэксту дадзеным тлумачэнням, наяўнасць фактычных памылак.

Колькасць балаў	Крытэрыі
I. Колькасць выкарыстаных слоў	
2	Выкарыстаны ўсе прапанаваныя словы
1	Выкарыстана не менш за 3 словы
0	Выкарыстана менш за 3 словы
II. Адпаведнасць прапанаванага тэксту дадзеным тлумачэнням	
2	Прапанаваны тэкст поўнаасцю адпавядае адрасату, вытрыманы навуковы (навукова-папулярны) стыль выкладу
1	Прапанаваны тэкст толькі часткова адпавядае заяўленаму адрасату, маюцца нязначныя парушэнні стылёвага характарау
0	Прапанаваны тэкст поўнаасцю не адпавядае заяўленаму адрасату, тэкст не адпавядае навуковаму (навукова-папулярнаму) стылю
III. Наяўнасць фактычных памылак	
2	Фактычныя памылкі адсутнічаюць
1	У тэксце маецца не больш за 2 фактычныя памылкі
0	У тэксце маецца больш за 2 фактычныя памылкі

Падрыхтавалі
Вячаслаў КАРАТКЕВІЧ,
 начальнік упраўлення маніторынгу якасці адукацыі,
 навуковы супрацоўнік лабараторыі гуманітарнай адукацыі,
 Нацыянальнага інстытута адукацыі,
Валерый ВАРАНОВІЧ,
 кандыдат філалагічных навук,
Ірына КАРАТКЕВІЧ,
 кандыдат філалагічных навук,
Вольга ШАРШНЁВА,
 кандыдат філалагічных навук.

Алена КАЖАНЕЎСКАЯ,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
першай кваліфікацыйнай катэгорыі
Канюхоўскай сярэдняй школы Бераставіцкага раёна

РАЗАМ З ПАЛЯСОЎШЧЫКАМ ТАРАСАМ ЗАВОЧНАЕ ПАДАРОЖЖА Ў ГАРАДОК (VIII–XI КЛАСЫ)

Мэта: пашырэнне ведаў пра гісторыка-культурную спадчыну сталіцы Дня беларускага пісьменства – 2023.

Задачы: пазнаёміць з асноўнымі гісторыка-культурнымі каштоўнасцямі Гарадка; пашырыць веды пра гісторыю горада, знакамітых ураджэнцаў, жыццё і творчасць якіх звязана з гарадоцкім краем; садзейнічаць выхаванню павагі да культурных здабыткаў беларускага народа.

Абсталяванне: камп’ютар, мультымедыяная ўстаноўка, прэзентацыя, запісы музычных твораў, карта Беларусі.

ХОД МЕРАПРЫЕМСТВА

I. Уступ.

Музычная застаўка. Выходзяць вядучыя.

1-ы вядучы. Добры дзень, паважаныя сябры!

2-і вядучы. Добры дзень, спадары і спадарыні!

1-ы вядучы. Запрашаем вас у завочнае падарожжа па Віцебскай зямлі – у прыгожы горад Гарадок.

2-і вядучы. Тут у першую нядзелю верасня адбудзецца XXX Дзень беларускага пісьменства.

1-ы вядучы. З 1994 г. свята з радзімы Францыска Скарыны – Полацка – крочыць па гарадах. Ганаровую эстафету Гарадку перадаў Добруш.

2-і вядучы. Дзень беларускага пісьменства – гэта не толькі магчымасць уважыць літаратурна-культурныя здабыткі, але і нагода асэнсаваць мінулае.

1-ы вядучы. Наша падарожжа пачынаецца.

II. Асноўная частка.

Музычная застаўка (аўдыязапіс песні “Родны мой горад” у выкананні ансамбля “Верасы”).

Станцыя 1. Гарадоцкія мury

1-ы экскурсавод. Гарадок – адміністрацыйны цэнтр Гарадоцкага раёна, які знаходзіцца за 30 км на поўнач ад Віцебска. Тут пражывае больш за 12 тысяч жыхароў. З 1904 г. Гарадок – чыгуначная станцыя на лініі Віцебск – Невель. Аўтадарогамі ён звязаны з Улай і Віцебскам. Аўтамагістралі М8 і Е95 праходзяць за кіламетр ад горада.

2-і экскурсавод. Гарадок паўстаў на месцы старажытнага паселішча на рацэ Гаражанцы. Верагодна, менавіта яго называлі “Гарадком пад Полац-

кам” у летапісах XIII ст. Першая дакладная згадка мястэчка датуецца 1551 г. Яно было занесена ў “рэестр серабшчыны местаў Вялікага Княства Літоўскага”. У канцы XVI ст. тут стаяў бастыённы замак з абарончымі валамі і пяццю вежамі, верагодна, разбураны падчас Паўночнай вайны. У 1981 г. руіны замка даследаваў археолаг Міхась Ткачоў. Знойдзеныя падчас раскопак фрагменты керамікі захоўваюцца ў краязнаўчым музеі.

1-ы экскурсавод. Невыпадкова на гербе, які быў падараваны Гарадку ў XVI ст., ёсць выява льва на залатым полі. Цар звяроў сімвалізуе мужнасць жыхароў гэтага паўночнага краю Беларусі. Сёння Гарадоцкі раён здзіўляе непаўторнымі краявідамі, маляўнічымі ландшафтамі і багатымі традыцыямі. У 2006 г. гістарычны герб, а ў 2011-м сцяг былі прызнаны афіцыйнай сімволікай горада.

Станцыя 2. Старажытнае замчышча

4-ы экскурсавод. Цэнтр сучаснага Гарадка ўпрыгожвае старажытнае замчышча XIV–XVII стст. Умацаванні знаходзіліся па абодва бакі ракі Гаражанкі. На балоцістым лузе левага берага быў насыпаны земляны вал у форме чатырохвугольніка. На ўзвышшы правага берага стаяў каменны замак, збудаваны як абарончы бастыён пасля разбурэння крэпасці ў Езярышчы. Новы замак служыў для абароны паўночных межаў дзяржавы. Вакол замка быў роў, запоўнены вадой, шырынёй 16 м і глыбінёй 3,3 м.

3-і экскурсавод. Сцены замка стаялі на высокіх земляных валах. Праз кожныя 20–30 м былі бастыёны для стральбы з гармат. Верагодна, замак быў разбураны падчас Паўночнай вайны ў пачатку XVIII ст. Часткова захаваліся абарончыя равы і фрагменты бастыёнаў. На месцы старажытнага замка цяпер пабудаваны аўтавакзал.

Станцыя 3. Гарадоцкія таленты

2-і экскурсавод. Калі вы яшчэ не читалі сатырычна-гумарыстычную паэму “Тарас на Парнасе”, тады варта сумясціць яе прачытанне з пазнаўчай экскурсіяй у Гарадок.

1-ы экскурсавод. З сярэдзіны XIX ст. паэма распаўсюджвалася вусна і ў рукапісах, а ў 1889 г. была апублікавана ў газеце “Мінский листок”. Гісторыкі літаратуры доўгі час высвятлялі, хто

аўтар ананімнага твора. Версій было шмат. Апошнюю кропку паставілі літаратуразнаўцы Вігаль Скалабан і Генадзь Кісялёў. Яны знайшлі ранні спіс паэмы з паметкай: “Канстанцін Вераніцын, 15.4.1855, Гарадок”. Гэта было невядомае ў літаратуры імя.

3-і экскурсавод. Архіўныя пошукі высветлілі, што Канстанцін Вераніцын нарадзіўся ў Астраўлянах пад Гарадком у 1834 г. у сям’і прыгонных сялян. У 1851 г. атрымаў вольную і прыпісаўся да гарадоцкіх мяшчан. Вучыўся ў Гарадку, Віцебску, Пецябургу, а ў 1859 г. скончыў Горы-Горацкі земляробчы інстытут, напісаўшы працу “О белорусском хозяйстве”. За подпісам Канстанціна Вераніцына да нас дайшла сатырычная паэма “Два д’яблы”.

Папулярнасць “Тараса на Парнасе” з часу яе напісання была незвычайнай: паэму чыталі амаль у кожнай хаце. Твор пра палясоўшчыка перакладзены на рускую, украінскую, нямецкую і іншыя мовы.

4-ы экскурсавод. У самым пачатку паэмы згадаецца вёска Пуцявішча: “Ці знаў хто з вас, браткі, Тараса, / Што палясоўшчыкам служыў? / На Пуцявішчы, у Панааса, / Ён там ля лазні блізка жыву”.

3-і экскурсавод. Яна некалі стаяла каля дарогі з Гарадка ў Віцебск. Нават не вёска, а вёсачка. І, як слушна заўважыў Генадзь Кісялёў, стала “галоўнай жыццёвай артэрыяй юнацтва Косці”, вывела ў людзі.

4-ы экскурсавод. Два вялізныя камяні-валуны сталі “помнікамі” Канстанціну Вераніцыну. Адзін – у яго роднай вёсцы, другі – ля будынка раённага краязнаўчага музея. На таблічках словы выдатнага пісьменніка, літаратуразнаўцы Алегі Лойкі: “Паэма стала патрыятычнай песняй, выяўленнем любові да роднага слова, марай аб вялікім будучым беларускай літаратуры, паэтызацыяй узыходжання яе на Парнас”.

3-і экскурсавод. З 1998 г. у пачатку чэрвеня ў Гарадку збіраюцца аматары літаратуры і паэзіі – ім прысвечана асобная частка свята “Гарадоцкі Парнас”. Тут не толькі знаёмяцца з новымі творамі сучасных аўтараў, але і вяртаюцца да асэнсавання паэмы, створанай у сярэдзіне пазамінулага стагоддзя.

Станцыя 4. Гарадоцкі дом рамёстваў

1-ы экскурсавод. Спрадвеку Гарадок быў рамесніцкім, а потым – прамысловым мястэчкам. Найбольшае развіццё атрымаў ганчарны промысел. У XIX – першай палове XX ст. у мястэчку пачалі стварацца ганчарныя арцелі, пазней ператвораныя ў цэхі.

2-і экскурсавод. Гарадоцкая кераміка вылучалася пластычнасцю формаў і светлым тэракотавым колерам з адценнямі фіялетавага і карычневага. У асноўным майстры выраблялі гаршкі, зба-

ны, глякі, гладышы, міскі і іншыя разнавіднасці посуду. У прамысловых маштабах гарадоцкая кераміка больш не вырабляецца, але ганчарнае кола гудзе ў мясцовым доме рамёстваў. Ганчарства ў сучасным Гарадку адраділі жанчыны-ганчары.

1-ы экскурсавод. У Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцяў краіны ўнесены элемент нематэрыяльнай спадчыны “Тэхналогія ажурнага ткацтва”, або “Вэлюм”. Гэты від ткацтва адраділі ў Гарадоцкім доме рамёстваў. Тут можна ўбачыць не толькі гатовыя вырабы, але і сам працэс. Ручнікі і абрусы ткуць з выбеленага лёну і ўпрыгожваюць вязанымі шыдэлкам карункамі.

2-і экскурсавод. Заехаўшы ў Гарадок, варта абавязкова запланаваць паход у музей рамёстваў, а то і запісацца на майстар-клас. Гарадоцкія майстры адраділі і батлейку з сезоннымі спектаклямі ў рэпертуары. Батлеечная шафа, лячэныя персанажы і дэкарацыі ствараліся паводле мясцовых фальклорных традыцый.

Станцыя 5. Архітэктурныя пабудовы Гарадка

3-і экскурсавод. Наведаем самыя значныя з архітэктурных пабудов горада. Першая з іх – гэта Траецкая царква, якая ў 1999 г. была перабудавана з былой прыходскай школы пачатку XX ст. Яе рэканструявалі ў храм з паўкруглай апсідай па праекце архітэктара Ю. Сакалоўскага. Да храма прыбудавана званіца.

4-ы экскурсавод. У 2014 г. у дар царкве Святой Тройцы былі перададзены часціцы мошчаў святапакутніка Фадзея, архіепіскапа Калінінскага і Кашынскага, святой вялікапакутніцы Марыны (Маргарыты) і святой пакутніцы Валянціны.

1-ы экскурсавод. Свята-Андрэеўскі храм размешчаны ў будынку былой паштовай станцыі. Гэта самы стары аб’ект, які захаваўся ў Гарадку. Ён пабудаваны ў 1840-я гг. па тыпавым праекце. У 1885 г. у Віцебскай губерні працавала 58 паштовых станцый.

2-і экскурсавод. У 1930-я гады будынак належаў рамзаводу, пазней быў прыстасаваны пад жыллё. Храм тут знаходзіцца з 2012 г.

3-і экскурсавод. Будынак былога вадзянога млына размешчаны ў паўночнай частцы, датаваны канцом XIX – пачаткам XX ст., – помнік прамысловай архітэктуры з элементамі неаготыкі. Ён быў узведзены з чырвонай цэгля, а падмурак – з бутавлага каменю. Фасад упрыгожаны машыкулямі і плоскімі пілястрамі. На першым паверсе размяшчаліся жорны, другі быў адведзены пад склад збожжа.

4-ы экскурсавод. На галоўнай плошчы горада створаны мемарыяльны комплекс у гонар салдат-вызваліцеляў. У цэнтры помніка сярод

стэл гарыць Вечны агонь. Тут жа знаходзіцца бюст генерал-маёра Мікалая Каржанеўскага.

На ваенных могілках у 1974 г. створаны мемарыяльны комплекс “Неўміручасць”, дзе пахаваны М. Каржанеўскі, Героі Савецкага Саюза А. Дыдышка, П. Зюбін, В. Талкачоў і больш за 5 тысяч воінаў, якія загінулі падчас вызвалення горада.

Станцыя 6. Вераб’ёвы горы

3-і экскурсавод. Унікальны ландшафтны комплекс азёр і ўзгоркаў пачынаецца ў межах Гарадка. Вераб’ёвы горы названы ў памяць былога гаспадара гэтых зямель – пана Вераб’ёва.

4-ы экскурсавод. Комплекс уключае гідралагічны комплекс з пяці азёр: Арэхавае, Шчарбакоўскае, Жабініца, Святое і Лугавое. На лясных узгорках і палянах расце шмат лекавых раслін, сустракаюцца хаткі баброў, сляды выдры, амерыканскай норкі, гарнастая, андатры.

2-і экскурсавод. Гарадок знаходзіцца на поўначы краіны, і снег тут выпадае раней, як у іншых рэгіёнах, а трымаецца часам да сярэдзіны красавіка. Кліматычны асаблівасці і рэльеф мясцовасці абумовілі будову лыжаролернай трасы. Працягласць аднаго круга – 7,5 км, шырыня паласы – 9 м. Рэльеф трасы ўзгорысты, з вялікай колькасцю ўздымаў і спускаў, найбольшы перапад вышынь на якіх дасягае 28 м.

Лыжаролерная траса прымае рэгіянальныя і міжнародныя спаборніцтвы. Яна даступна

і для аматараў катання на веласіпедах, лыжаролерах і лыжах.

1-ы экскурсавод. На Вераб’ёвых гарах на востраве паміж азёрамі Лугавое і Арэхавае размешчана рэзідэнцыя Снягуркі. Гэта месца сямейнага адпачынку і зімовых забаў. Летам адпачываюць на возеры Лугавым. Хваёвае паветра, узгорыстая мясцовасць і азёрная вада – прывабны варыянт летняга адпачынку.

III. Заключная частка.

1-ы вядучы. Вось і скончылася наша вандроўка. Спадзяёмся, што вы больш даведаліся пра гарадоцкую зямлю.

2-і вядучы. Падарожнічайце і адкрывайце для сябе ўтульны куточак Віцебшчыны! Да новых сустрэч!

Спіс літаратуры

- Гарадок:** Цікавыя аб’екты: цэрквы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://vedaj.by/index.php/garady/vitebsk/garadok/garadok>. – Дата доступу: 15.06.2023.
- Канстанцін Васілевіч Вераніцын** [Электронны рэсурс] // Вікіпедыя: Свабодная энцыклапедыя. – Рэжым доступу: https://be.wikiquote.org/wiki/Канстанцін_Васілевіч_Вераніцын. – Дата доступу: 05.06.2023.
- Парнас для гарадоцкіх талентаў** [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://www.sb.by/articles/parnas-dlya-garadotsk-kh-talenta.html>. – Дата доступу: 10.06.2023.
- Эстафету Дня беларускага пісьменства прыме Гарадок** [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://zviazda.by/be/news/20220902/1662124772-estafetu-dnya-belaruskagapismenstva-pryme-garadok>. – Дата доступу: 10.06.2023.

Заканчэнне. Пачатак на с. 47.

85 гадоў з дня нараджэння Леаніда Левановіча (сапр. Лявонаў; 1938–2021), празаіка, драматурга

75 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Аржылоўскага (1948–1999), акцёра

15 верасня – 125 гадоў з дня нараджэння Мікалая Кавязіна (1898–1950), рэжысёра, педагога, мастака

16 верасня – 100 гадоў з дня нараджэння Ганны Герштэйн (1923–2019), тэатральнага крытыка

18 верасня – 120 гадоў з дня нараджэння Макса Шыфрына (1903–1979), музыказнаўцы, педагога

20 верасня – 80 гадоў з дня нараджэння Ніны Мацяш (1943–2008), паэтки, перакладчыцы, драматурга

21 верасня – 105 гадоў з дня нараджэння Фёдара Янкоўскага (1918–1989), мовазнаўцы, пісьменніка

75 гадоў з дня нараджэння Людмілы Шлег, кампазітара

70 гадоў з дня нараджэння Віктара Альшэўскага, мастака

22 верасня – 120 гадоў з дня нараджэння Хвядоса Шынклера (1903–1942), празаіка, перакладчыка, драматурга

23 верасня – 130 гадоў з дня нараджэння Яна Тарасевіча (1893–1961), кампазітара

24 верасня – 130 гадоў з дня нараджэння Паўліны Мядзёлкі (1893–1974), дзяячкі культуры, мемуарысткі

70 гадоў з дня нараджэння Віктара Лесіна (1953–2009), мастака

25 верасня – 175 гадоў з дня нараджэння Вацлава Фе-

даровіча (1848–1911), краязнаўцы, калекцыянера

110 гадоў з дня нараджэння Сяргея Грахоўскага (1913–2002), празаіка, паэта, перакладчыка

105 гадоў з дня нараджэння Сямёна Ляльчука (1918–1941), паэта

26 верасня – 120 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Арлова (1903–1969), акцёра, рэжысёра, народнага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Валянціны Іваньковай, мастачкі

27 верасня – 120 гадоў з дня нараджэння Веры Харужай (1903–1942), публіцысткі, арганізатаркі патрыятычнага падполля ў Віцебску ў гады Вялікай Айчыннай вайны

28 верасня – 100 гадоў з дня нараджэння Арсэна Лабовіча (1923–2015), тэатразнаўцы

29 верасня – 200 гадоў з дня нараджэння Уладзіслава Сыракомлі (сапр. Кандратовіч; 1823–1862), паэта, драматурга, перакладчыка, крытыка, краязнаўцы

110 гадоў з дня нараджэння Якава Парэцкага (1913–1992), літаратуразнаўцы, перакладчыка, мовазнаўцы

30 верасня – 100 гадоў з дня нараджэння Анатоля Каландзёнкі (1923–2007), флейтыста, педагога

100 гадоў з дня нараджэння Алены Рынковіч (1923–2001), актрысы

75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Грамовіча, акцёра

Паводле звестак Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Наталля ТРЫФАНАВА,
вядучы навуковы супрацоўнік
Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь

Арт-лекторый

ВЫДАННІ ДРУКАРНЯЎ БЕЛАРУСІ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX ст. У ЗБОРЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА МАСТАЦКАГА МУЗЕЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Калекцыя старадрукаваных кніг Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь уключае 192 адзінкі захоўвання. Яе фарміраванне шмат у чым звязана з экспедыцыйнай дзейнасцю, распачатай музеем пасля Вялікай Айчыннай вайны. Амаль два дзясяткі кніг набыты ў прыватных асоб або атрыманы ў дар, некаторыя экзэмпляры перададзены дзяржаўнымі ўстановамі. Асобнікі, якія сёння знаходзяцца ў музеі, былі надрукаваны ў Беларусі, Расіі, Цэнтральнай і Заходняй Еўропе.

Пасля завяршэння дзейнасці Францыска Скарыны кнігавыдавецкая вытворчасць на Беларусі ў апошняй чвэрці XVI – першай палове XVII ст. заставалася вельмі актыўнай. Яе працягвалі друкарні братоў Мамонічаў у Вільні, Мацея Кавячынскага ў Нясвіжы. Узор кнігавыдавецкай справы братоў Мамонічаў – Евангелле 1600 г., экзэмпляр якога захоўваецца ў Мастацкім музеі.

Істотную ролю ў кнігадрукаванні XVII ст. выконвалі праваслаўныя брацтвы Вільні, Магілёва і звязаныя з імі кірылічныя друкарні. У Магілёўскай брацкай друкарні ў канцы XVII – сярэдзіне XVIII ст. выйшла больш за 40 кніг. У 1698 г. яе арандатар гравёр Максім Вашчанка выпусціў “Акафісты ўсеядмічныя” са шматлікімі друкарскімі элементамі, у тым ліку гравюрамі, якія характарызуюць мясцовую мастацкую школу. Музей зберагае даволі рэдкі асобнік гэтай кнігі.

Сярод прадукцыі друкарні віленскага Троіцкага манастыра на другім этапе яе дзейнасці (1760–1839) – прызначаныя для старавераў “Канонік” (1794) і “Псалтыр” (1795).

На працягу 1692–1803 гг. дзейнічала друкарня ў Супрасльскім манастыры. У музейнай калекцыі ёсць “Евангелле на святы / Evangelia in festis”, надрукаванае там на лацінскай мове ў 1765 г. для

**Евангеліст
Марк.**
Ілюстрацыя
з Евангелля
(Вільня, 1600).

дамініканскага манастыра ў Харошчы (Беластоцкі павет).

Адным з цэнтраў Вільні, дзе на працягу XVI–XVIII стст. выходзілі кнігі лацінскім шрыфтам, была акадэмічная друкарня. З яе прадукцыі ў калекцыі музея захоўваюцца выданні літургічнага (“Месы за памерлых / Missae pro defunctis” 1685, 1780 гг.) і тэалагічнага характару (“Тэалогія духоўная / Theologia duchowna” 1763 г.). Пасля 1805 г. друкарня была перададзена Іосіфу Завадскаму, які разгарнуў удалую прадпрымальніцкую дзейнасць у наступныя тры дзесяцігоддзі. Да гэтага перыяду адносяцца “Дагматычная тэалогія / Theologiae dogmatikae” (1818), “Хрысціянская этыка / Moralis Christiana” (1824) прафесара Оламаўцкага ліцэя Францыска Паляшэка.

У Гродне пры дапамозе кіраўнікоў Віленскай акадэмічнай друкарні гарадскі стараста, вядомы мецэнат і прадпрымальнік Антоній Тызенгаўз наладзіў выданне разнастайнай літаратуры, якое працягвалася і пасля яго смерці. Сярод рэлігійных твораў на царкоўнаславянскай мове былі кнігі, што друкаваліся для старавераў з 1781 г., напрыклад “Псалтыр” (1788).

З сярэдзіны XVIII ст. да 1840 г. у Вільні працавала выдавецтва каталіцкага ордэна піяраў. У ліку выпушчаных там літургічных кніг – “Місал / Missale Romanum” (1778).

Ёсць у музейнай калекцыі кнігі на лацінскай мове, выдадзеныя ў друкарні полацкіх піяраў, якая перайшла да іх як частка скасаванай расійскімі ўладамі ў 1820 г. Акадэміі езуітаў. Сярод іх экзэмпляр другога выдання “Місала” 1826 г., а таксама зборнік малітваў для моладзі “Schola pietatis selectiores devotiones ad usum juventutis scholarum piarum” (1825) айца піяра Арнольда Казіміра Жагліцкага.

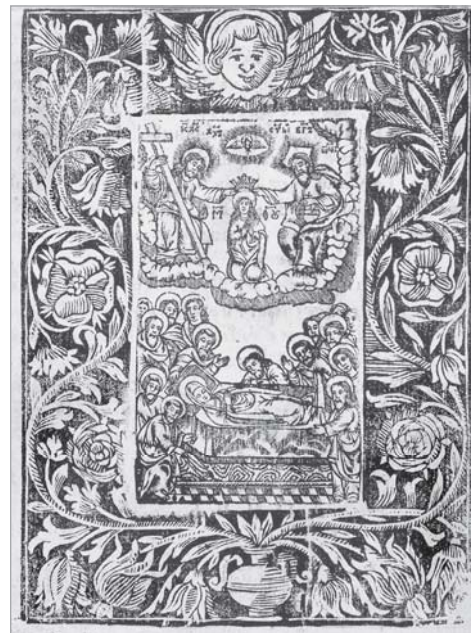
Пра разнастайны рэпертуар выданняў віленскай дзяцэзіяльнай друкарні (функцыянавала ў 1775–1842 гг.) даюць уяўленне кнігі на лацінскай і польскай мовах літургічнага характару – лекцыі з тлумачэннямі рубрык брэвіярыя і імшала (Rubricae Breviarii et missalis romani) місіянера, візітатара, тэалагічнага пісьменніка Анджэя Поля 1821 г.; творы па пытаннях царкоўных сакрамантаў і абрадаў (“Rituale Sacramentorum ac Aliarum Ecclesiae Caeremoniarum”) 1832 г.

Прыкладам літургічнага выдання, у якім пададзены парадак набажэнстваў за памерлых, служыць “Missae in agenda defunctorum, tantum deservientes, ex Missali romano recognito desumptae, cum ordinario & canone ut in ipsis servatur: ad omnium ecclesiarum usum et commoditatem sequentiis et orationibus extensis” (1841).

Тэалагічную літаратуру названай друкарні прадстаўляюць тамы “Institutiones theologiae moralis” і “Institutiones theologiae dogmaticae” 1809–1810 гг. згаданага Анджэя Поля, а таксама экзэмпляры выдання “Institutiones theologiae moralis” 1833 г. Да гэтай групы адносіцца і асобнік “Сакральнай герменеўтыкі / Hermeneutica Sacra” бельгійскага багаслова Іагана Германа Янсэна, кніга ўпершыню была надрукавана ў 1818 г. і стала вельмі запатрабаванай.

Сярод публікацый царкоўна-публіцыстычнага характару можна назваць “Казані на святы і пры нагодах / Kazania święteczne i przygodne z rękopismow” (1824).

Звернемся да характарыстыкі асобнікаў беларускіх выданняў са збору Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Найбольш раньне – Евангелле 1600 г. з друкарні братоў Мамонічаў у Вільні. Да юбілею беларускага кніга-

Фёдар Ангілейка. Успенне. Ілюстрацыя з “Акафістаў усесядмічных” (Магілёў, 1698).

друкавання ў 2017 г. праведзена рэстаўрацыя музейнага экзэмпляра. Ён уключае чатыры ксілаграфіі евангелістаў, якія ўзыходзяць да ілюстрацый у першым выданні друкарні – Евангеллі 1575 г., выпушчаным майстрам друкарскай справы, найбліжэйшым папличнікам Івана Фёдарава Пятром Мсціслаўцам [4, с. 83–85]. Створаныя невядомым мастаком выявы прыцягваюць увагу вытанчанасцю ліній малюнка, што сведчыць пра майстэрскае валоданне разьбой па дрэве. Кнігу збераглі беларускія стараверы – гэта пацвярджаюць запісы ў ёй. Адзін з запісаў паведамляе, што ў 1942 г. быў адноўлены яе аклад, які ўпрыгожвалі металічныя накладкі з выявамі евангелістаў.

Экзэмпляр выдання “Акафісты ўсесядмічных” 1698 г., надрукаванага Максімам Вашчанкам у Магілёўскай брацкай друкарні, належыць да невялікай колькасці асобнікаў: паводле зводнага каталога “Кніга Беларусі”, яны зафіксаваны толькі ў найбуйнейшых зборах Масквы і Санкт-Пецярбурга [2, с. 128]. Старонкі кнігі з палосамі тэксту арганічна ўключаюць разнастайныя застаўкі, канцоўкі. На жаль, з 19 ксілаграфій гэтага выдання, якія складаюць своеасаблівы новазаветны цыкл, у музейным экзэмпляры ёсць толькі 12. Тэматычна звязаны са зместам кнігі, ён у асноўным адпавядаў групе малюнкаў у аднаймен-

Ілюстрацыйны матэрыял даступны па qr-кодзе.

ным кіеўскім выданні 1677 г. Гравюра “Архангел Міхаіл” капіруе дрэварыт з “Акафістаў” Кіева-Пячэрскай лаўры, “Успенне” – з Часаслова, выдадзенага ў Уневе ў 1691 і 1694 гг. Кампазіцыя Страшнага суда паўтарае гравюру Максіма Вашчанкі з “Акафістаў і канонаў” (Магілёў, 1693). Ясная і ўраўнаважаная, яна захапляе выразнасцю шматлікіх фігур, перададзеных у лаканічнай лінейнай манеры, блізкай да ранніх прац сына выдаўца Васіля Вашчанкі. Тая ж дакладнасць вобразных характарыстык і простасць мастацкай мовы прасочваецца ў “Тайнай вячэры”. Ініцыяламі Ф. А. – верагодна, Фёдара Англіейкі – адзначаны ксілаграфіі “Таан Хрысціцель”, “Ісус з дзяржавай” (выразнасць іх мастацкага вырашэння ствараецца лініямі, якія вызначаюць контуры, і штрыхоўкай, што зліваецца ў глыбокія па тоне плямы), а таксама шматфігурная кампазіцыя “Успенне Маці Божай”. Вобразна-пластычнае вырашэнне больш як дзясятка ксілаграфій гэтай кнігі яскрава адлюстроўвае асаблівасці магілёўскай школы гравюры.

Пра афармленне кніг, выдадзеных для старавераў у канцы XVIII ст. у згаданых друкарнях віленскага Троіцкага манастыра і заснаванай А. Тызенгаўзам у Гродне, даюць уяўленне экзэмпляры “Псалтыра” (Гродна, 1788), “Евангелля вучыцельнага”, “Каноніка” (Вільна, 1794), “Псалтыра” (Вільна, 1795). Тут назіраецца выкарыстанне традыцыйных графічных элементаў маскоўскіх кніг, што выходзілі да рэформ патрыярха Нікана ў XVII ст.

“Missae pro defunctis” 1685 г., узор кніжнага друку Віленскай езуіцкай акадэміі часоў яго росквіту, уключае гравюру з выявай Укрыжвання як адкупленчай ахвяры Хрыста. Гэта падкрэслівае сцэна ў чыстцы з вобразамі людзей, якія імкнуцца да ратунку. Іх эмацыянальная напружанасць перадаецца праз дынаміку рухаў, поз. Ідэя і мастацкае вырашэнне гравюры адпавядаюць барочнай эстэтыцы таго часу. Гравюра не мае подпісу, але па мастацкіх якасцях яна блізкая да ўзроўню майстроў, што працавалі ў віленскай друкарні ў 1680-я гг. (А. Тарасевіч, Л. Тарасевіч, І. Шчырскі) і ўключалі сюжэтныя графічныя выявы ў афармленне кніг [3, с. 323–324]. У запісе на тытульным аркушы кнігі згадваецца канвент святой Яўхіміі.

Запісы ў больш позніх выданнях “Theologia duchowna” 1763 г. і “Missae defunctorum” 1780 г. (“Biblioteca P. P. Bernardinow” – хутчэй за ўсё віленскіх; “Ecclesia parochialis Ossoviensis”) сведчаць пра іх прыналежнасць храмам бернардынскага кляштара ў Вільні і ў Асаве. На экзэмпляры “Theologiae dogmatikae” (1818) ёсць уладальніцкі запіс Марціна Ласкага, апостальскага адміністратара Магілёўскай мітраполіі на працягу 1842–1848 гг.; у 1810–1820-я гг. ён быў навучэнцам По-

лацкага езуіцкага калегіума і семінарыі пры Віленскім універсітэце. Запіс сустракаецца таксама на старонках “Hermeneutica Sacra” (1830), выдадзенай у віленскай дыяцэзіяльнай друкарні. Магчыма, кнігі былі часткай прыватнай бібліятэкі гэтага каталіцкага дзеяча, якая магла пачаць фарміравацца падчас святарскай працы Ласкага ў адным з касцёлаў Беларусі. Некаторыя іншыя кнігі гэтай друкарні маюць тытулы з арнаментальнымі элементамі, іх асаблівасці захоўваюць рысы заходнееўрапейскай мастацкай стылістыкі.

Такога ж характару аздабленне бачым на тытульным аркушы “Missale Romanum”, надрукаваным у віленскіх піяраў у 1778 г.

Два выданні друкарні полацкіх піяраў могуць быць узорам як сціплых у аздабленні кніг рэлігійна-маральнага зместу (“Schola pietatis selectiores devotiones ad usum juventutis scholarum piarum” 1825 г.), так і большых па памерах богаслужэбных з аформленымі па-мастацку тытульнымі аркушамі і акладамі (“Missale Romanum” 1826 г.). Як адзначаюць даследчыкі, апошняя кніга – перадрук венецыянскага выдання 1821 г. Выява на яго тытуле таксама з венецыянскага выдання, але брэвіярыя 1799 г. [1, с. 188].

Выданні друкарняў Беларусі XVI – першай паловы XIX ст. у зборы Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь ахопліваюць значны перыяд у развіцці кніжнай справы нашай краіны. Найбольш поўнае ўяўленне сабраная калекцыя дае пра літаратуру богаслужбовага і тэалагічнага характару, якая друкавалася для людзей рознага веравызнання на царкоўнаславянскай, лацінскай, польскай мовах. Пра бытаванне некаторых кніг сведчаць зробленыя ў іх запісы. У мастацкім аздабленні найбольш ранняга выдання (Евангелле 1600 г.) прасочваецца сувязь з візантыйскімі і старажытнарускімі традыцыямі, у кнігах XVII ст. яны ўзаемадзейнічаюць з заходнееўрапейскімі. Іх спалучэннем вызначаецца адметнасць мясцовых мастацкіх школ, што асабліва добра відаць на прыкладзе магілёўскага выдання “Акафістаў...” 1698 г. Экзэмпляры XVIII ст. на польскай і лацінскай мовах дэманструюць выкарыстанне віньетаў, стылістычна блізкіх да тых, што сустракаюцца ў афармленні заходнееўрапейскіх выданняў таго часу.

Спіс літаратуры

1. **Баўтовіч, М.** Кнігадрук у Полацку (1774–1829) : бібліягр. выданне / М. Баўтовіч. – Полацк : Полацкае ляда, 2018. – 204 с.
2. **Галенчанка, Г. Я.** Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / Г. Я. Галенчанка // Кніга Беларусі. 1517–1917 : зводны каталог. – Мінск, 1986. – 615 с.
3. **Гісторыя беларускай кнігі** : у 2 т. / пад агул. рэд. М. В. Нікалаева. – Мінск, 2009. – Т. 1. – 423 с.
4. **Шмагаў, В. Ф.** Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стагоддзяў. – Мінск, 1984. – 183 с.

Сяргей ШАПРАН

МАСТАК-ІНКОГНІТА, або “АДЭСІТ” МАЙСЕЙ СЛЯПЯН І ЯГО “КЛЯБАНСКІ МЛЫН”

Раней мы ўжо расказвалі пра піянера ў жанры беларускага сяброўскага шаржу мастака Паўла Гуткоўскага, які, аднак, пасля першых даволі ўдалых шаржаў на сяброў “Маладняка” А. Дудара, У. Дубоўку і М. Чарота з нейкай прычыны больш не выступаў у гэтым жанры, прынамсі, іншыя яго працы нам не трапіліся. Што ж датычыць тэмы нашага даследавання, то чарговым разам мы знайшлі шаржы на старонках часопіса “Трибуна искусства” (ён выдаваўся ў Мінску ў лютым – чэрвені 1925 г. Цэнтральным праўленнем Саюза работнікаў мастацтва БССР). Іх аўтарам быў Майсей Рыгоравіч Сляпян (па іншых звестках, Меер Герцавіч Сляпян), ураджэнец Адэсы (паводле “Вікіпедыі”¹), выпускнік Адэскай мастацкай школы малявання пры Таварыстве прыгожых мастацтваў, якая знаходзілася пад патранажам Імператарскай Акадэміі мастацтваў, дзе Сляпян потым працягнуў навучанне.

Уладкаваўшыся ў Пецярбургу, Майсей Сляпян па-ранейшаму займаўся жывапісам. Праўда, з ягоных прац таго перыяду сёння вядомыя зусім нямногія: партрэт скульптара Г. (менавіта так называецца гэты графічны малюнак) і партрэт Веры Камісаржэўскай, а таксама некалькі сцэн са спектакля “Дачнікі” М. Горкага, які ішоў у Драматычным тэатры Камісаржэўскай. На інтэрнэт-аўкцыёнах яшчэ выстаўляліся жывапісныя накіды “Двое дзяцей” і партрэт, як мяркуецца, спявачкі Кіеўскага опернага тэатра Алены Драгамірэцкай. У 1915–1916 гг. яна гастралювала ў Петраградзе, і тады ж Сляпян зрабіў яе графічную выяву: актрыса ў вобразе Кармэн. Пазней мастак зноў вярнуўся да вобраза Кармэн-Драгамірэцкай, але гэтым разам у пастэльнай тэхніцы. Уласна кажучы, гэты партрэт і быў выстаўлены на аўкцыёне амаль праз стагоддзе.

Апроч таго, малюнкi і, што нас найбольш цікавіць, сяброўскія шаржы М. Сляпяна можна знайсці ў часопісе “Журналъ Театра Литературно-художественного общества”, які выдаваўся ў Пецярбургу ў пачатку ХХ ст. (гэты тэатр яшчэ называўся Малым ці Суворынскім – паводле імя яго ўладальніка Аляксея Суворына). Трэба заў-

важыць, што часопіс афармлялі такія бліскучыя жывапісцы, як П. Асатураў, С. Забароўскі, Н. Кацельнікаў, М. Краўчанка, П. Шмараў, што працавалі ў тым ліку ў жанры сяброўскага шаржу і рабілі гэта фантастычна.

Яшчэ ў час жыцця ў горадзе на Няве Сляпян уступіў у Яўрэйскае таварыства заахвочвання мастацтваў, пры якім была створана мастацкая секцыя, дзе працавалі Ісаак Бродскі, Натан Альтман, Барыс Анісфельд і Марк Шагал. Гэта, як мяркуецца, і прадвызначыла ягоны далейшы лёс: хоць дакладна невядома, але адзін з даследчыкаў выказаў здагадку, што менавіта Шагал запрасіў Сляпяна прыехаць у БССР. І гэтак гіпатэтычнае дапушчэнне з-за адсутнасці іншых дакументальных звестак хутка зрабілася фактам біяграфіі мастака. Справа ў тым, што пасля вяртання ў 1917 г. на радзіму Марк Шагал праз год быў прызначаны паўнамоцным прадстаўніком па справах мастацтваў Віцебскай губерні, на аснове школы свайго настаўніка Юдаля Пэна стварыў Народную мастацкую школу і праз петраградскую газету “Искусство Коммуны” звярнуўся да мастакоў з прапановай выкладаць у Віцебску.

Дакладна вядома, што ў Народнай мастацкай школе працавалі такія слаўтасці, як стваральнікі супрэматызму Казімір Малевіч і Лазар Лісіцкі, мастак-авангардыст і таксама супрэматыст Іван Пуні і ягоная жонка, сувучаніца Шагала Ксенія Багуслаўская, скульптар і жывапісец Абрам Бразер (ураджэнец Кішынёва, які стажыраваўся ў Парыжы, жыў у знакамітым “Вуллі”, дзе і пазнаёміўся з Шагалам), апроч таго, дзялячка рускага авангарда Вера Ермалаева і першы дырэктар вучылішча – жывапісец, графік і сцэнограф Мсціслаў Дабужынскі.

Але ці быў сярод іх Майсей Сляпян? Хоць якія-небудзь звесткі пра гэта адсутнічаюць, таму можна выказаць здагадку, што мастак прыехаў не ў Віцебск, а ў Мінск (у такім выпадку Шагал тут, трэба думаць, ні пры чым), і адбылося гэта не пазней за пачатак 1920-х, бо ў час правядзення ў Мінску ў 1925 г. Усебеларускай мастацкай выстаўкі Сляпян не проста ўдзельнічаў у ёй – ён займаўся адборам твораў, прычым разам з прадстаўнікамі ЦК КП(б)Б і Наркамасветы, а таксама жывапісцам і этнографам Міхасём Філіповічам і мастакамі Абрамам Бразе-

¹ Тут і далей мы спасылаемся на “Вікіпедыю” з той прычыны, што ва ўсіх іншых энцыклапедыях – Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, Беларускай Энцыклапедыі, Большой Советской Энциклопедии і г. д. – імя М. Сляпяна адсутнічае.

рам і Марыяй Лебедзевай (абое выкладалі ў Беларускім мастацкім тэхнікуме, былой Народнай мастацкай школе Шагала). Тое, што Майсей Сляпян сапраўды жыў у 1920-я гг. у Беларусі, пацвярджаецца звесткамі з каталога выстаўкі, дзе ў якасці адраса яго месца жыхарства ўказана: *Менск, Савецкая, 179* [2, с. 26].

Нарэшце, яшчэ адзін неаспрэчны доказ: карціна “Клябанскі млын”, якая экспанавалася на 1-й Усебеларускай выставе і гіпатэтычна магла быць напісана на Віцебшчыне, бо млын – клябанскі, а Клябань – вёска ў Талачынскім раёне, што мяжуе з мястэчкам Абольцы, вядомым з канца XIV ст. Мястэчка з вялікім мінулым: тут кароль Ягайла заснаваў адзін з першых у Беларусі касцёлаў, тут жа на землях, што ў XV–XVI стст. былі цэнтрам Аболецкага намесніцтва (павета) Віцебскай зямлі, знаходзіўся замак. Абольцы неаднаразова мянялі гаспадароў, пакуль вялікі князь літоўскі Жыгімонт I не падараваў землі жонцы Боне Сфорцы, і з цягам часу Абольцы страцілі сваё былое значэнне.

Аднак ці толькі млын цікавіў Майсея Сляпяна, ці шлейф былой велічы гэтых земляў таксама вабіў гасця з Петраграда? І хто мог быць ягоным спадарожнікам у вандроўцы больш за сотню кіламетраў ад Віцебска? На гэтыя пытанні варта было б паспрабаваць знайсці адказ, калі б не два “але”: па-першае, млын насамрэч не Клябанскі, а Плябанскі; па-другое, Майсей Сляпян нарадзіўся не ў Адэсе, а ў Мінску. І летась незаўважным застаўся ягоны юбілей – 150 гадоў з дня нараджэння. Аднак пра ўсё па парадку.

У тым, што на выяве млын Плябанскі і што стаяў ён на беразе Свіслачы ў самым цэнтры Мінска (у тым раёне, дзе стагоддзе таму быў дом Янкі Купалы, а цяпер знаходзіцца яго літаратурны музей), можна пераканацца, калі параўнаць рэпрадукцыю карціны (*гл. 2-ю старонку вокладкі*) з фотаздымкам аднаго з Плябанскіх млыноў, зробленым у 1916 г. [3]. Такім чынам, размова ідзе не пра былую веліч віцебскіх земляў, а пра шмагадовую цяжбу мінскіх улад з уладамі царкоўнымі з прычыны вясновай паводкі, якая з-за плаціны і млыноў, што належалі царкве, кожны год ускладняла жыццё мінчукам [4, с. 114]. (Зрэшты, для нас застаецца загадкай, чаму ў выставачным каталогу карціна пад № 569 мае назву “Клябанскі млын” [2, с. 26].)

Што ж датычыць месца нараджэння, то хоць Адэса й называецца ў “Вікіпедыі” горадам, дзе мастак убачыў свет, аднак узнікла яна ў ягонай біяграфіі як версія, – пасля таго, як такую здагадку выказаў нехта, хто спецыялізуецца на даследаваннях пра жывапіс ды тэатр і выступае ў інтэрнэце пад нікам *Парашутаў*: маўляў, у Сляпяна быў брат Дзмітрый (па іншай версіі –

Мордхе-Вольф), паходжаннем з Адэсы, а значыць, і Майсей павінен быў нарадзіцца не дзенебудзь, а толькі ў Адэсе і ніяк іначай [5].

Гэтую версію нібыта пацвярджаў той факт, што мастак скончыў з бронзавым медалём Адэскую рысавальную школу. Між тым у згаданым каталогу 1-й Усебеларускай мастацкай выстаўкі чорным па белым напісана: “*Радз. у Менску ў 1873 г. Скончыў Акадэмію мастацтва*” [2, с. 26]. І наўрад ці тут закралася памылка (як палічыў Парашутаў, аўтар сапраўды цікавага і шмат у чым карыснага даследавання), бо нагадаем, што Сляпян не проста ўдзельнічаў у выставе – ён быў у ліку тых, хто выбіраў працы і, вядома ж, год і месца нараджэння не маглі не быць запісаныя з ягоных слоў (як, дарэчы, і адрас месца жыхарства). А нараджэнне ў Мінску не ўваходзіць у супярэчнасць з навучаннем у Адэскай рысавальнай школе – сям’я магла пераехаць у Адэсу пасля нараджэння Майсея (а далей ужо былі мастацкая школа ў Адэсе і Акадэмія мастацтва ў Пецяўбургу).

Інфармацыя пацвердзілася, калі нам у рукі трапіла праца гісторыка і тэарэтыка мастацтва Міколы Шчакаціхіна, які, аналізуючы ў 1929 г. стан беларускага мастацтва, найперш вылучаў групу мастакоў “акадэмічнага натуралізму” – у яе складзе названы В. Волкаў, Я. Кругер, Ю. Пэн, М. Эндэ і – М. Сляпян [6, с. 13]. Далей ішла карот-

Майсей Сляпян. Шарж на артыста БДТ-1 А. Крыніцу. 1925 г.

Майсей Сляпян. Шарж на артыстаў БДТ-1 Г. Грыгоніса і Э. Шапко. 1925 г.

Майсей Сляпян. Шарж на актрысу Тэатра пародый “Кривое зеркало” З. Холмскую. 1925 г.

кая біяграфія мастака: “Нарадзіўся ў Менску ў 1873 г. Вучыўся ў Адэскай школе малявання, а па сканчэнні яе – у Акадэміі Мастацтва ў Пецябурзе, а апошнія годы, да 1928 уключна, – у Менску. За час працы ў Беларусі займаўся пераважна навучальнай дзейнасцю ў школах, а ў галіне мастацкае творчасці зрабіў толькі пэўны лік галоўным чынам пейзажных эцюдаў, два з якіх набыты ў Беларускай

Дзяржаўны Музей”. Размова ішла пра “Менскую гарадскую вежу” і “Завулак старога Менску”. «Два эскізныя, але барвістыя і поўныя сонечнага святла, абразы, якія малююць характэрныя кавалкі яшчэ захаванага да цяперашняга часу старога Менску: вежу на будынку былое езуіцкае калегіі і вузкую загібістую вулачку ў раёне так званага “старога места» [6, с. 27], – так Шчакаціхін характарызаваў працы Сляпяна.

Чаму ў нас такая цікавасць да асобы, трэба прызнаць, не самага вядомага мастака? Не толькі ж з-за месца яго нараджэння і не да канца высветленых абставін прыезду ў Беларусь (або, лепш сказаць, вяртання). І сапраўды, наша ўвага абумоўлена тэмай даследавання, але падрабязней пра гэты крыху пазней, пакуль яшчэ колькі слоў пра лёс Майсея Сляпяна.

Дакладна невядома, калі ён вярнуўся ў Ленінград, – верагодна, не пазней за 1929 г., бо ў 2-й Усебеларускай мастацкай выстаўцы, што праходзіла на два гады раней, Сляпян, стаўшы членам Усебеларускага аб’яднання мастакоў, ужо не ўдзельнічаў. Затое выстаўляўся ў 1929 г. на 3-й Усебеларускай выстаўцы – у каталогу пазначаны яго новы адрас (*Ленінград, наб. Смаленкі, 20–65, пам. 116*¹ [7, с. 18]), а потым удзельнічаў з двума карцінамі (“Менская вуліца” і “Усход сонца”) і ва Усебеларускай выстаўцы карцін, графікі, скульптуры і архітэктуры, якая праходзіла ў Мінску на год пазней і ў каталогу якой месцам жыхарства Сляпяна зноў быў пазначаны

Ленінград [8, с. 10]. Тут, у былой расійскай сталіцы, Майсей Сляпян стаў працаваць тэатральным мастаком. Тут жа і загінуў у 1941-м у першыя месяцы блакады. Апошняе, зрэшты, таксама ахутана таямніцай невядомасці. Як мала што можна сказаць пра працы Сляпяна: апроч названых, звычайна з ягоным імем звязваюць яшчэ карціну “Начны рэстаран”, якая захоўваецца ў Музеі выяўленчых мастацтваў у Ніжнім Тагіле, дзе Майсей Сляпян названы “мастаком-інкогніта ў рускім мастацтве” [9].

Праца “Клябанскі млын” зберагаецца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь (праўда, у пастаяннай экспазіцыі яе няма) разам з іншымі карцінамі мастака: “Стары Мінск. Міхайлаўская вуліца”, “Стары Мінск. Камароўка” і “Цішыня. Касцёл у Вішневе” (апошні твор можна ўбачыць у пастаяннай экспазіцыі)². Невыпадкава ў мастацтвазнаўчых даследаваннях М. Сляпян называецца ў адным шэрагу з М. Аксельродам, Я. Драздовічам, М. Дучыцам і Ю. Пэнам, а яго мінскія эцюды адносяць да такога напрамку ў стварэнні вобраза горада, як “камерны партрэт” [10, с. 106].

Майсей Сляпян сапраўды многа і ахвотна маляваў губернскае Мінск, у якім нарадзіўся. Так, на выставе 1925 г. мы налічылі пятнаццаць прац Сляпяна, чатыры з якіх, мяркуючы па назвах, дакладна створаны ў Мінску і ваколіцах. Алеем напісаны “Завулак у Менску”, “У Калодзішчах”, “На Людамонце”³, “Гарадская вежа”, “Асенні матывы”, “Першы снег”, “Старушка” і “Старушка за чытаннем”. Пастэллю былі выкананы “Партрэт народнага артыста Л. В. Собінава”, “Партрэт скульптара”, “Дзяўчына з ракетай” і “Кармэн” (мабыць, партрэт опернай спявачкі Драгамірэцкай). Алоўкам – праца “Клеа Карыні” [2, с. 26].

На 3-й Усебеларускай мастацкай выстаўцы экспанаваліся наступныя працы М. Сляпяна: напісаныя алеем “Малады яўрэй” і “Яўрэйскія дзеці”⁴ (абедзве – накіды да кампазіцыі “Уцекачы”, як, мабыць, і яшчэ адзін накід – “Яўрэйка”), накіды “У Менску на Камароўцы” і “Хатка на Камароўцы”, а таксама “Стары Мінск (Міхайлаўская вуліца)”, “Восень у гарадскім садзе”,

² У інтэрнэце можна знайсці яшчэ некалькі прац М. Сляпяна, непарыўна звязаных з Мінскам, дата стварэння якіх гіпатэтычна пазначана 1920–1929 гг.: “Менск. Цёмныя Крамы, вуліца Казьмадзямянаўская” і “Менск. Рог пляцу Высокага Рынку і вуліцы Койданаўскай. Езуіцкі калегіюм”. – Электронны рэсурс: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Majsiej_Sliapian. – Дата доступу: 20.03.2023.

³ *Людамонт* (або *Людамонцае прадмесце*) – гістарычны раён Мінска ў паўночна-заходняй частцы горада. На тым месцы цяпер знаходзіцца стэла “Мінск – горад-герой” і Беларускае дзяржаўнае музейнае гісторыі Вялікай Айчыннай вайны.

⁴ Можна меркаваць, што менавіта гэтая праца пад назвай “Двое дзяцей” выстаўлялася ў адносна нядаўні час на адным з інтэрнэт-аўкцыёнаў.

¹ Заўважым, што тут фігуруе іншы год нараджэння, чым называецца ва ўсіх вядомых сёння біяграфічных звестках пра мастака.

“Увечары”, “З акна”, “У зыранскай вёсцы”, “Вуліца ў Саратаве” і “Акадэмічны накід”. Алоўкам выкананы партрэты артыстаў БДТ-1 Г. Грыгоніса і В. Галіны (якія былі заняты ў п’есах “Мешчанін у шляхецтве” Мальера і “Чырвоная маска” А. Луначарскага) [7, с. 18]. Выстаўляліся і два накіды каляровымі алоўкамі са спектакля “Апраметная” (у якім, між іншым, іграла будучая народная артыстка СССР Стэфанія Станюта). Гэтая п’еса была пастаўлена ў БДТ-2 у самым канцы 1926 г. – значыць, тады Сляпян дакладна яшчэ жыў у Беларусі. Аднак што цікава: хоць спачатку п’еса Васіля Шашалевіча была сустрэта прыхільна, але пасля абвінавачвання ў 1927 г. аўтара ў нацдэмаўшчыне яе знялі з рэпертуару. І тут узнікае парадокс: п’еса два гады як не ідзе, а графічныя працы да яе дэманструюцца.

Зрэшты, як выглядалі накіды да “Апраметнай” і тры дзясяткі іншых прац Майсея Сляпяна? На жаль, апроч некалькіх названых, пра іншыя сказаць штосьці пэўнае немагчыма. Вядома толькі апісанне яшчэ адной: «На карціне нешырокая брукаваная вуліца, ажыўленая фігуркамі прахожых, якія некуды спяшаюцца або, наадварот, бавяць час. Мастак абраў “пункт гледжання” зверху: глядач нібы пазірае ўніз на дарогу з невялікага балкона. Цэнтральная роля ў палатне адведзена невялікаму двухпавярховаму дому з балкончыкамі» [1, с. 98]. Карціна фігуруе пад назвай “Вуліца старога Менска”, але ў каталогах беларускіх выставак такой працы няма.

Бадай вось і ўсё тое галоўнае, што ўдалося знайсці ў розных крыніцах пра мастака Майсея Сляпяна. І тым больш неверагоднай была наша знаходка, бо ў пошуках сяброўскіх шаржаў 1920-х гг. мы нечакана натрапілі на дзевяць графічных прац мастака, апублікаваных у 1925 г. у часопісе “Трибуна искусства”. Прычым гэтыя былі не толькі малюнкi, але і шаржы – менавіта так пазначаны працы М. Сляпяна, дзе галоўнымі персанажамі сталі гастралёры і артысты беларускіх тэатраў. Нагадаем: сяброўскія шаржы Майсей Сляпян публікаваў яшчэ ў пачатку 1900-х гг. у пецяўбургскіх выданнях. Таму няма нічога дзіўнага ў тым, што на старонках беларускага друку ён выступіў у поўнай згодзе з тэатральна-часопіснымі традыцыямі дарэвалюцыйнага Пецяўбурга.

Так, першымі героямі сляпянаўскіх шаржаў у Мінску сталі артысты БДТ-1 Антук Крыніца (спектакль “Чырвоная маска”, пастаўлены паводле “Падпальшчыкаў” А. Луначарскага) і Генрых Грыгоніс (яго партрэт праз чатыры гады М. Сляпян дэманстраваў на выстаўцы ў Мінску) разам з Эдуардам Шапко (спектакль “Мешчанін у шляхецтве” паводле Мальера). Шаржы, арыгінальныя па манеры выканання, былі абсалютна

Майсей Сляпян. Шарж на спектакль “Чырвоная маска” БДТ-1. 1925 г.

Майсей Сляпян. Шарж на аперэту “Чырвоная зала”. 1925 г.

неарганічнай ілюстрацыяй да артыкула “Театр в социалистическом обществе” Эм. Палявога, які, згадваючы афарызм пра тое, што “рэволюцыя не делается во фраке и в белых перчатках”, сфармуляваў маніфест сацыялістычнага тэатра (тэатра будучыні): “1. Театр должен раз навсегда отрешиться от эстетических замашек”; “2. Уйти от театральных условностей”; “3. Спуститься вниз”; “4. Перестать прятаться в одежды жреца”; “5. Стать производственным, т. е. превратить свою потенциальную энергию в кинетическую агитацию за новый быт, принципы и задачи своего классового идеолога. В итоге – пролетарский театр – орудие классовой борьбы в руках пролетариата”. А для гэтага трэба было, на думку Эм. Палявога, “утилизировать каждый сантиметр его площади. Выиграть каждую минуту во времени. Вечером – представление, днем – библиотека-читальня. Уничтожить иерархию рядов, сравнять сцену с залом”. Што тычыцца акцёраў будучыні, то “они должны быть героичны, смелы, решительны, чутки и осторожны. Им надлежит иметь сильные мышцы, здоровье, сообразительность. Актеры пролетарского театра должны уметь быстро и отчетливо реагировать и воспринимать, ловко двигаться, они должны быть живой пропагандой успеха физкультуры”.

Насамрэч гэта быў ніякі не маніфест, а набор траскухых фраз, які заканчваўся несучышальным прагнозам: тэатральныя будынкi будучы прыстасаваны для бальніц і дамоў адпачынку, бо тэатр у сацыялістычным грамадстве сканае з прычыны непатрэбнасці. “Театра не будет, –

Майсей Сляпян. Шарж на артыстку кіеўскай оперы. 1925 г.

заклучаў Эм. Палявы. – Жизнь – интереснее” [11, с. 2–4]

Праўда, лёс распадрадзіўся іначай: тэатр жывы дагэтуль, а вось знайсці хоць якія-небудзь звесткі пра аўтара артыкула “Тэатр в социалистическом обществе” аказалася справай безнадзейнай.

Пазней “Трибуна искусства” надрукавала яшчэ адзін шарж Майсея Сляпяна, гэтым разам на актрысу Зінаіду Холмскую [12, с. 5]. Выкажам здагадку, што мастак мог бацьць яе яшчэ ў Петраградзе: Холмская была актрысай Драматычнага тэатра Веры Камісаржэўскай, пазней заснавала ў Петраградзе Тэатр пародый “Кривое зеркало”. Шарж апублікаваны напярэдадні мінскай гастролі. Апроч таго, было яшчэ некалькі сяброўскіх шаржаў М. Сляпяна на спектакль “Чырвоная маска” БДТ-1 і аперэту “Чырвоная зала”, а таксама чатыры малюнкi артыстаў кіеўскай оперы, два з якіх больш падобныя да шаржаў, чым да традыцыйных партрэтных замалёвак.

Улічваючы беларускае паходжанне Майсея Сляпяна і той факт, што ў 1920-я гг. ён доўгі час стала жыў у Мінску, фармальна менавіта яго, а не Паўла Гуткоўскага варта было б назваць мастаком, з якога й пачалася гісторыя беларускага сяброўскага шаржу, бо, нагадаем, з шаржамі М. Сляпян выступаў яшчэ ў пачатку XX ст. у часопісе “Журналь Театра Литературно-художественного общества”. Аднак запісаць гэтыя працы ў фонд беларускага сяброўскага шаржу не дазваляе тая акалічнасць, што мастак тады жыў не ў Мінску і гэтыя былі шаржы не на беларускіх дзеячаў Мельпамены, да таго ж апублікаваны яны былі ў санкт-пецярбургскім выданні, г. зн. не для беларускай аўдыторыі.

Р. С. Калі артыкул быў падрыхтаваны да друку, з рэдакцыяй “Роднага слова” звязалася вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь Надзея Міхайлаўна Усава, да якой мы звярталіся па кансультаванне і чыё даследаванне пра М. Сля-

пяна рыхтавалася да выхаду ў часопісе “Мастацтва” [13]. З яго вынікае, што нашы версіі аказаліся праўдзівымі, у тым ліку наступныя: Майсей Сляпян сапраўды нарадзіўся ў Мінску (праўда, усё-ткі ў 1872 г.) і на сваёй карціне напісаў не Клябанскі, а Плябанскі млын (дзяцінства мастака прайшло на Захар’еўскай вуліцы, і Сляпян, вядома, неаднойчы быў відавочцам вясных паводак у Мінску). Праўда, мы не ведалі, што, пераехаўшы ў Пецярбург, ён стаў ілюстратарам і карыкатурыстам і супрацоўнічаў не з адным толькі “Журналам Театра Литературно-художественного общества”, але і з іншымі выданнямі (у прыватнасці, з часопісамі “Скорпионъ” і “Сърый волкъ”, з “Петербуржской газетой”). Наконт даты смерці вядома толькі, што мастак памёр у блакадным Ленінградзе зімой 1941-га. Як распавяла ўнучка опернай спявачкі Алены Драгамірэцкай (гэта ўжо паводле нядаўніх знаходак блогера Парашутава), 69-гадовы мастак у тую зіму штодня прыходзіў да сваёй даўняй знаёмай “піць пустую гарбату”. Але аднойчы не прыйшоў – так Алена Дзмітрыеўна зразумела, што яго не стала. Не перажыла блакаду і сама Драгамірэцкая, чый вобраз у ролі Кармэн Майсей Сляпян увекавечыў у сваіх працах.

Спіс літаратуры

1. **Грамыка, М.** Беларускі пейзажны жывапіс першай паловы XX стагоддзя / М. Грамыка. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 72–73.
2. **Каталёг Усебеларускай мастацкай выстаўкі.** – Менск, 1925.
3. **Плябанскія млыны** [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: [https://be.wikipedia.org/wiki/Файл:Miensk,_Plabanskija_Mlyny._Менск,_Плябанскія_Млыны_\(1916\).jpg](https://be.wikipedia.org/wiki/Файл:Miensk,_Plabanskija_Mlyny._Менск,_Плябанскія_Млыны_(1916).jpg). – Дата доступу: 13.07.2023.
4. **Шыбека, З.** Мінск: старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада / З. Шыбека, С. Шыбека; пер. з рус. мовы М. Віжа; прадмова С. Станюты. – Мінск : Польша, 1994. – С. 114.
5. **Парашутов, ЖЗЛ** (Моисей Слепян. Попытка составления биографии) [Электронный ресурс] / Парашутов. – Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/users/2010239/post220617907>. – Дата доступу: 17.03.2023.
6. **Шчакаціхін, М.** Сучаснае беларускае мастацтва: праваднік па адзеле сучаснага беларускага малярства і разьбярства / М. Шчакаціхін, В. Ластоўскі. – Менск, 1929.
7. **Каталёг Трэцяе Усебеларускае мастацкае выстаўкі ў Менску – 1929.** – Менск, 1929.
8. **Усебеларуская выстаўка карцін, графікі, скульптуры і архітэктурны.** – Менск : ДВБ, 1930.
9. **Нижнетагильский музей изобразительных искусств** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://histories.artmnt.ru/collection/painting285>. – Дата доступу: 17.03.2023.
10. **Горанская, Т.** Города Беларуси в изобразительном искусстве XX – начала XXI века / Т. Горанская. – Минск : Беларус. навука, 2017.
11. **Трибуна искусства.** – 1925. – № 4.
12. **Трибуна искусства.** – 1925. – № 7.
13. **Усава, Н.** Святло мінулага / Н. Усава. – Мастацтва. – 2023. – № 7. – С. 4–9.

Аксана КОЎРЫК,
кандыдат мастацтвазнаўства

ТРАДЫЦЫЙНЫ БЕЛАРУСКІ КАСЦЮМ І ЯГО ЭЛЕМЕНТЫ Ў СУЧАСНАЙ САЦЫЯКУЛЬТУРНАЙ ПРАСТОРЫ

Заканчэнне. Пачатак у № 7.

Сацыяльна-аслоўная трансфармацыя і наступная рэінтэграцыя, якія адбываюцца пастаянна і адлюстроўваюцца ў касцюме і вопратцы, у XX ст. вылучаліся немагчымай раней хуткасцю і інтэнсіўнасцю праходжання. Мы маем на ўвазе характэрныя для пачатку і першай паловы мінулага стагоддзя індустрыялізацыю, урбанізацыю, крушэнне традыцыйнай саслоўнай іерархіі, абумоўленыя прамысловай рэвалюцыяй, вялікай вайной і сацыяльна-палітычнымі працэсамі. А бліжэй да канца XX ст. надышла пара глабалізацыі і татальнай (лічбавай) інфарматызацыі. Усе гэтыя змены ўнеслі карэктывы ў традыцыйны народны касцюм, разбурыўшы яго цэласнасць. Спачатку ён ператварыўся ва ўсечана-фрагментаваны набор асобных прадметаў, а потым распаўся і перажыў радыкальную трансфармацыю з пункту гледжання узроставай, гендарнай, саслоўнай і культурнай уніфікацыі.

Этапы эвалюцыі народнага адзення на працягу XX ст. у цэлым супадаюць з эвалюцыяй моды таго перыяду. Іх сцісла можна апісаць так: спачатку апрананне “на гарадскі манер” (пакарочаныя жаночыя спадніцы і рукавы; вырабы з набіваных мануфактурных тканін; яркія хусткі замест ранейшых намітак; кароткія боцікі са шнуркамі або зашпількамі і спражкамі; прыталеныя гарсэты, камізэлькі і жакеты); потым – замена ручнога шыцця машынным; пераход ад індывідуальнага крою да стандартызаванай лінейкі памераў; тэндэнцыі мускулінацыі жаночага касцюма ў ваенны і пасляваенны перыяды; зацвярджэнне міні з канца 1960-х гг.; трывалае замацаванне штаноў у жаночым гардэробе; з’яўленне адзення тыпу “другая скура”; пашырэнне накладных плячэй і аб’ёмных сілуэтаў у 1980-я гг., трыумф стылю ўнісекс. Тэндэнцыя да сексуалізацыі цела з дапамогай адзення дапоўнілася сустрэчнай тэндэнцыяй да яго гендарнай уніфікацыі, а глабалізацыйныя з’явы ўнеслі ў гэты працэс дадатковыя карэктывы.

Джынсы, худзі, красоўкі, бейсболкі, капюшоны, універсальныя прычоскі, татуаж, пірсінг, парэзы, каляровыя лінзы, перманентны макіяж – і вось ужо гендарная прыналежнасць носьбіта касцюма, яго ўзрост, заняткі, статус аказваюцца або зусім невыразнымі, або жорстка фіксаванымі і абазна-

чанымі. У той жа час доўгія пышныя валасы, кідкі манікюр, буйныя яркія ўпрыгажэнні, адзенне ў абцяжку становяцца атрыбутыкай мужчынскай часткі насельніцтва Зямлі. Уласцівая традыцыйнаму касцюму дакладнасць абазначэння сацыяльных маркераў, звязаных, у першую чаргу, з міфапаэтычнымі ўніверсальямі саюзу мужчынскага і жаночага пачаткаў як асновы росквіту свету, сыходзіць, раствараючыся ў сацыяльнай індывідуальнасці ці знарочыстай андрагінізацыі яго носьбіта.

Цяперашні касцюм палярызаваны: гэта ці пастаяннае свята, ці татальныя будні. Адначасова вельмі папулярная тэндэнцыя быць апранутым адразу на ўсе выпадкі, але толькі ў рамках пэўнага адрэзка часу, канкрэтнай прасторы або падзеі. Сёння мы пераапранаемся на працягу дня. Сучасны чалавек у касцюме, які часта ўспрымаецца як мазаічны набор выпадковых элементаў, выглядае шматаблічным. Такі чалавек увесь час нібы змяняецца ў сацыяльных іпастасях, “прымярае”, “апранае” і “здымае” іх як новае адзенне, у залежнасці ад выпадку і сітуацыі. І сучасны касцюм у яго разнастайных варыянтах перадае гэты працэс страты ўстойлівай сацыяльнай ідэнтычнасці (або адмовы ад яе). Сацыяльна-нявызначанае “я” выразна адлюстроўваецца ў вопратцы, з аднаго боку, нагадваючы нам пра пэўную дэперсаналізацыю вобраза, пра чалавека, што разглядаецца як уніфікаваны аб’ект. Мы гаворым сёння пра адсутнасць індывідуальнасці ў масавым касцюме, а таксама пра страту або пра нераспазнаванне асабістай значнасці – у сучаснага масавага чалавека, носьбіта такога касцюма.

З іншага боку, у сучаснай вопратцы, якая страціла сэнсавую дакладнасць і гарманічную закончанасць традыцыйнага касцюма, калі строй фарміраваўся эклектычнай камплектацыяй разнастайных гатовых элементаў, выяўляецца і супрацьлеглая тэндэнцыя да выкарыстання знарочыста эстэтызаванай, кідкай, па-мастацку завостранай формы асабістай фэшн-прэзентацыі. Як быццам бы калектыўны аспект сацыяльнай рэпрэзентацыі сёння страчвае актуальнасць і змяняе кірунак на разгортванне індывідуальна-асобаснага аспекту. Сучасны чалавек хоча паўстаць перад іншымі людзьмі праз унікальнасць асабістага светабачання, індывідуальнага

ладу жыцця, з дапамогай падкрэслівання адрозненняў ад іншых, а часам і праз выразнае проціпастаўленне сябе іншым членам грамадства. Замест калектывізму ў вопратцы з'яўляецца ярка выражаны індывідуалізм, сацыяльнае ўзаемадзеянне змяняецца процідзеяннем, прынцып супрацоўніцтва – сацыяльным эгацэнтрызмам. На першы план у адзенні беларусаў эпохі мас-медыя выступае новая функцыя індывідуальнай самарэпрэзентацыі, пошукі і выражэнне персанальнага стылю.

Зваротным бокам працэсу глабалізацыі з'яўляецца, як вядома, не менш інтэнсіўны працэс культурнай дыверсіфікацыі, калі ў рамках агульнай сусветнай культурнай прасторы праступаюць выразна сфарміраваныя этнічныя, палітычныя, рэлігійныя, культурныя, індывідуальна-асобасна аформленыя перавагі ў вопратцы. Чалавек, выкарыстоўваючы сучасныя рэсурсы і магчымасці, пачынае “гуляць” з адзеннем. Перыядычна змяняючы “абліччы”, ён з дапамогай адзення “апавядае” нам нешта вельмі асабістае пра сябе, імкнецца падкрэсліць непаўторныя рысы ўласнай асобы, дэманструе персанальны код асабістай ідэнтыфікацыі. Касцюм набывае сітуацыйны характар, бо асартымент адзення і яго даступнасць сёння дасягнулі немагчымага яшчэ пару дзесяцігоддзяў таму апагея. У некаторых сітуацыях, і гэта асабліва характэрна для людзей публічных прафесій, адзенне заклікана не толькі належным чынам прэзентаваць, але і надзейна хаваць чалавека ад чужых вачэй, маскіраваць да непазнавальнасці. Вопратка сёння дазваляе нам не толькі вылучыцца на фоне іншых, але і пры неабходнасці зрабіцца незаўважнымі для навакольных. Бо ў сучасным свеце агрэсіўная ўвага да чужога поспеху – адзін са складнікаў платы за яго.

Сучасны касцюм адкрыта “сцэнічны” ў адрозненне ад традыцыйнага. Ён нясе ў сабе дваістагульнявы, часам – дэманстратыўна-істэрычны пачатак. Можа цалкам ігнараваць пол, узрост, а часта і маёмасны статус яго носьбіта, а можа падкрэсліць іх самым абуральным чынам, скандалізаваць, як на сцэне. Знарочыстасць, пэўная “сцэнічнасць”, гульнявы пачатак прадугледжваюць і частую змену вопраткі, і прымеркаванасць да канкрэтнай сітуацыі. Сёння прынята гаварыць пра мэтазгоднасць касцюма і чакаць яе, сітуацыйная дарэчнасць становіцца важным каштоўным арыенцірам. Сучасны касцюм – гэта не толькі адлюстраванне асабістых густаў, характару, звычак, ладу жыцця. Ён становіцца сітуацыйным, змяняецца на працягу дня ў залежнасці ад канкрэтнага занятку яго носьбіта. Або вобразна не мяняецца зусім, канстатуючы нейкае ўстойліва-надсітуацыйнае пас-таянства асобы як важную ідэнтыфікацыйную якасць і як канстантна высокую сацыяльную ро-

лю праз супрацьлеглы ход: як нібыта адсутнасць такой.

У традыцыйным касцюме вылучаюцца толькі два варыянты: парадны, рытуальна-святочны (на вяселле і пахаванне адзін і той жа, з вясельнага куфара з пасагам) і паўсядзённы, які мала змяняецца нават ад змены сезонаў. Тыпалагічна і структурна яны ідэнтычныя, адрозніваюцца ў асноўным колькасцю і якасцю дэкаратыўнага афармлення (больш багаты і больш прасты адпаведна), а таксама сітуацыйна (свята – будні). У сучасным касцюме не толькі гарадскога, але і сельскага жыхара адзенне можа мяняцца некалькі разоў на працягу дня. Найперш гаворка ідзе пра жаночы варыянт касцюма, што звязана з большай сацыяльнай мабільнасцю сучаснай жанчыны, уцягнутай ва ўсе сферы грамадскіх адносін як ніколі раней шчыльна. Сёння дапушчальна і прынята пераапрацаваць некалькі разоў на дзень, каб адпавядаць канкрэтнай сітуацыі. Так, офісная чорна- або сіне-белая “ўніформа” змяняецца на спартыўную, калі жанчына ідзе ў трэнажорны зал або басейн, а потым – на вяртанні касцюм, калі наперадзе паход на канцэрт ці ў тэатр. Адпачынак на прыродзе, праца на зямлі, хатнія справы прадугледжваюць іншае адзенне. Хуткая змена і разнастайнасць сацыяльных роляў і заняткаў, актыўны рытм жыцця патрабуюць і рэгулярнай змены вобраза з дапамогай касцюма. Або цалкам ігнаруюць такую, дэманструючы пагарду да аўтарытэтаў і безаблічных агульнаўжывальных нормаў. Апошняе асабліва ўласціва падлеткам і моладзі.

Цалкам памяняўся і статус сучаснай рэчы. Культ навізны адмяняе ўстойлівую якасць дорага, прыгожа і надоўга зробленага вырабу, які ў даўнія часы перадаваўся ў спадчыну, як, напрыклад, касцюм або суконнае паліто ад бацькі да сына ці шлюбная сукенка – ад маці да дачкі. Сёння тэрмін жыцця рэчы, з аднаго боку, імкліва скарачаецца, а з другога боку, папулярнасць моднага вінтажу, расквітнелы рынак “другіх рук” і адзення з рэцыкліраваных тканін – гэта адлюстраванне вельмі моднага экатрэнду і адзін з найбольш папулярных напрамкаў сучаснага экадызайну.

Сучасны касцюм поўны парадоксаў, ён супярэчлівы настолькі, наколькі супярэчлівы і разнастайны ў сваіх праявах сучасны свет і сучасны чалавек. Прафесійны касцюм, напрыклад, спартсменаў, робіцца масавым штодзённым адзеннем і адзеннем для адпачынку,

Сімвалам пазначаны матэрыялы, даступныя для спампоўвання і азнаямлення, спасылкі па QR-кодзе.

бо забяспечвае не толькі цялесны камфорт, але і фізічную актыўнасць. З іншага боку, ён дэманструе імкненне ў любой сітуацыі адчуваць сябе фізічна расслаблена, а гэта супярэчыць класічнаму моднаму прынцыпу “прыгажосць патрабуе ахвяр”. Сёння адзенне і суперкаштоўнае, і не мае ніякай цаны ці, дакладней, можа мець намінальны кошт. У ім ёсць і “вечныя” каштоўнасці, і танныя аднаразовыя рэчы.

Цяперашні беларускі касцюм стылістычна эклектычны, гэта выяўляецца і ў спосабе зборнага камплектавання, і ў складзе элементаў. Мала хто ў нашы дні цалкам шые вопратку для сябе; але калі гэта робіцца, то, як правіла, у асаблівых выпадках як сімвалічна значны творчы “жэст”, які мае глыбокі ўнутраны сэнс для ўладальніка і носьбіта. І ў гэтых адносінах мы, вядома, усё яшчэ спадкуем, хоць і па-свойму інтэрпрэтуючы, традыцыі нашых продкаў. Сёння ў нас, як і ва ўсім свеце, прынята камплектаваць прадметы адзення розных стылістычных груп: ужо нікога не шакуе спалучэнне джынсаў або спадніцы-алоўка з вышытай у народным стылі блузкай. Вышыванае адзенне ўвайшло ў наша жыццё адносна нядаўна. З аднаго боку, гэта прамае “цытата” з касцюма традыцыйнага. З другога боку, і яно перажывае пэўныя мадыфікацыі ў пошуках свайго месца і ролі ў гардэробе сучаснага беларуса.

У цэлым захапленне этнаматывамі – перыядычная стылістычная канстанта еўрапейскага касцюма (успомнім пра захапленне кітайскасцю ў эпоху ракако, народнай культурай у эпоху мадэрн, эксперыментамі хіпі ў 1960–1970-я гг.). З’яўленне на нашым рынку вышытага адзення мела паступальны характар. Спачатку гэта былі аўтэнтныя ўзоры народнага касцюма, выкананыя па замове або самастойна з захаваннем традыцыі, з індывідуальным выбарам арнаментальнага афармлення. Але следам за імі з’явіліся вырабы а-ля вышыванка, больш танныя, даступныя, зробленыя не толькі з лёну, але з самых розных тканін, у тым ліку і з трыкатажу масавым накладам, таму больш распаўсюджаныя і запатрабаваныя. Імітацыі народнай кашулі ў вырабах сучаснага беларускага мас-маркету з прынтаванымі або машынным спосабам вышытымі нацыянальнымі арнаментамі набылі папулярнасць ↓.

Сёння гэта адзенне маладых ці сярэдняга ўзросту людзей, для якіх нашэнне вышыванай кашулі – хутчэй акт асабістай волі, чым прытрымліванне традыцыі. Характэрна, што іх бацькі і дзяды, прадстаўнікі папярэдніх пасляваенных пакаленняў, імкнуліся адмовіцца ад такога адзення, сімвалічна пакідаючы за спінай традыцыйны сялянскі лад і накіроўваючыся ў свет гарадской культуры, да іншых каштоўнасцяў і традыцый.

Для большасці гэтых людзей традыцыйная кашуля была хутчэй прыкрым напамінам пра ўласнае сялянскае паходжанне, пра нізкае, прыгнечанае, бяспраўнае, бяспашпартнае, абмежаванае ў рэсурсах становішча. Памяць пра генетычнае сваяцтва з народнай культурай у старэйшых пакаленняў звязвалася са штодзённасцю і некаштоўнасцю. Менавіта рознае стаўленне да вытокаў пракладае мяжу паміж прадстаўнікамі розных пакаленняў нашага грамадства.

Вышыванае адзенне ў нашы дні мала падобнае на класічны народны строй. У жаночым варыянце з’яўляюцца нехарактэрныя для традыцыйнага касцюма глыбокае дэкальтэ (не толькі спераду, але і ззаду), падкарочаны рукаў (ці поўная яго адсутнасць). Адзенне больш шчыльна прылягае да фігуры, выразна падкрэсліваючы і дэманструючы яе выгібы, г. зн. выяўляецца тэндэнцыя да агалення цела і яго візуальнай сексуалізацыі замест традыцыйнага вобраза, дзе цела цнатліва хавалася ↓. Сама кашуля ператвараецца ў лёгкую блузку ці футболку; яна значна падкарочваецца, палягчаецца з пункту гледжання матэрыялу. Замест шчыльнага і цяжкага, “вечнага” даматканага лёну выкарыстоўваюцца не толькі прамысловыя апрацаваны чысты лён, але і яго сумесі з сінтэтычнымі валокнамі, а яшчэ паркаль, бавоўна, сацін, трыкатаж і нават шоўк. Што ж засталася ў ёй ад традыцыйнага касцюма? Вядома, гэта візуальна самае кідкае і экспрэсіўнае – колеравая гама і тып арнаменту, часцей за ўсё традыцыйны, старажытны, ромбападобна-геаметрычны.

Універсальная міфапаэтычная вобразнасць і сімволіка чырвона-бела-чорнага (сіняга) колераў у рытуальнай прасторы нашай традыцыйнай культуры звязваецца з уяўленнямі аб адзінстве святла і цемры, добра і зла, жыцця і смерці, любові, багацця і росквіту як асновы светабудовы [3]¹. Паходжанне ромбападобнага геаметрычнага арнаменту акадэмік Б. Рыбакоў звязваў з глыбокай першабытнасцю і з вызначальным уплывам паляўніча-прамысловай магіі на культуру нашых продкаў. Якраз асноўны матыў, узор з канцэнтрычных ромбаў, на яго думку, меў натуральнае паходжанне; ён нагадваў пра малюнак на папярочным зрэзе косткі забітай на паляванні капытнай жывёліны: алень, лася ці нават маманта [4; 5].

З пункту гледжання прадстаўнікоў больш позняй земляробчай культуры, звязанай з культурам памірання і ўваскрэсення багоў і раслін, рабмічны арнамент з кропкай унутры асацыюецца ўжо з засеяным полем, аплодненым жаночым улоннем, самай маці-прыродай, якая расквітнела і чакае ўраджаю [6]. Сёння спецыялістамі ў галіне семантыкі

¹ Спіс літаратуры змешчаны ў № 7.

народнай культуры распрацаваны табліцы сімвалаў, якімі надзяляюцца розныя варыяцыі зыходнага ромба. Людзі імкнуча зразумець значэнне і сэнс традыцыйных арнаментальных сімвалаў. Пры вялікай колькасці і разнастайнасці інварыянтаў усе яны аб'яднаны агульным сэнсам магічнай абароны і пажадання добра іх носьбіту, імкнення да багацця і росквіту, да ўсведамлення глыбокай узаемасувязі прыроды і чалавека. Такім чынам, чалавек, які надзеў вышываную кашулю, і сёння аказваецца сімвалічна акружаны магічнай абаронай прыродных сіл, ён знаходзіцца пад надзейнай аховай продкаў. Далёка не ўсе нашы суграмадзяне вераць у магічную сілу старадаўняй сімволікі, не ўсе ўсведамляюць глыбока сакральнае значэнне яе сімвалаў, не ўсе разумеюць тую глыбокую адказнасць за сябе, род, сям'ю і зямлю, якую гэтая магічная сувязь прадугледжвае. Але ахвотных даведацца пра гэта і тым самым дакрануцца да глыбінных вытокаў і старажытных традыцый нашага народа сёння становіцца ўсё больш.

Да характэрных асаблівасцяў сучаснага беларускага адзення, якія ўспадкаваны ад традыцыйнага касцюма і ў той жа час увасабляюць тэндэнцыі сусветнай экамоды, мы адносім яе шматслойнасць, функцыянальную ўніверсальнасць, свабоднае абляганне цела, павялічаную даўжыню, высокую ступень закрытасці цела, наяўнасць паверхневых дэкаратыўных элементаў у выглядзе каляровых прынтоў, вышыўкі, накладнога аплікацыйнага дэкору з тэкстыльных элементаў, разнастайных па тэкстуры і колеры, а таксама ярка выражанае імкненне аўтара касцюма або яго ўладальніка да індывідуальнай выразнасці.

На дадзены момант мы выявілі два асноўныя напрамкі мадэрнізацыі традыцыйнага беларускага касцюма праз выкарыстанне яго элементаў і стылістыкі ў сучаснай сацыякультурнай прасторы. Яны існуюць сёння на ўзроўні творчага эксперымента асобных дызайнерскіх фірмаў, аўтараў або дзяржаўных вытворчых структур. Папершае, гэта праца з традыцыйнымі арнаментальна-сімвалічнымі выяўленчымі структурамі (арнааментамі) як спосаб адлюстравання не толькі нацыянальную (сацыяльную), але і персанальную самаідэнтыфікацыю яго аўтара і / або носьбіта касцюма \downarrow ; па-другое, гэта эксперыментальная праца з традыцыйнымі тэкстыльнымі матэрыяламі (лён, валеная воўна) у напрамку экадызайну з мэтай увасобіць адзінства канструкцыі і дэкарацыі на новым тэхналагічным узроўні (эксперыментальныя спосабы афарбоўкі тканіны, спалучэнне разнастайных колераў і фактур, матэрыялаў і спосабаў крою) \downarrow .

Лён, асноўны матэрыял беларускай экамоды, сёння як ніколі ў трэндзе, у першую чаргу дзя-

куючы эканамічна спрыяльнай сітуацыі ў выніку рэалізаванай дзяржпраграмы па падтрымцы і развіцці гэтага віду тэкстыльнай індустрыі, якая забяспечыла поўнае пераабсталяванне названага віду вытворчасці па краіне і стварэнне вялікага канцэрна прадпрыемстваў ільнаводчай прамысловасці (на базе Аршанскага льнокамбіната). Гэта дазволіла не толькі наладзіць актыўны экспарт, але і забяспечыць матэрыялам айчынных вытворцаў, задаволіць пакупніцкі попыт дзякуючы прадуманаму менеджменту, шырокай даступнасці тавараў і гнуткай сістэме плацежных зніжак. Асартымент сучасных прамысловых беларускіх ільняных вырабаў досыць шырокі і разнастайны – перш за ўсё пасцельная і сталовая бялізна, а таксама разнастайныя віды адзення для розных катэгорый насельніцтва і рознай функцыянальнай накіраванасці (спецвопратка).

Праца па стварэнні адзення з сучаснага лёну прамысловай вытворчасці прадугледжвае выкарыстанне розных эксперыментальных варыяцый афарбоўкі тканіны для дасягнення эфекту выпадковасці, ненаўмыснасці, натуральнасці нанесенага малюнка, а таксама разнастайнасці фактур, складу і розных колеравых камбінацый ільнянога тэкстылю ў рамках аднаго вырабу, як і выкарыстанне манахромна афарбаваных тканін, новых, нетрадыцыйных, але папулярных сёння ў свеце колераў, напрыклад фіялкавага, бэзавага, ружова-пудравага ці кавы з малаком, мятнага адценняў, г. зн. больш шырокай гамы каларыстычных камбінацый, або традыцыйнай чырвонай, белаі і чорнай (сіняй) гамы дэкору, але не арнаментальнага, а ў больш свабодным графічным выкананні, часам і ў выглядзе станковага малюнка.

Традыцыйны геаметрычны арнамент у сучасным касцюме таксама трансфармуецца, пераходзячы ад лінейных рытмічных структур да буйных адзінкавых матываў, што падаюцца (часта асіметрычна) як асобныя буйныя малюнкi на грудзях, на бакавых частках або на падоле вырабаў \downarrow . Вельмі часта накладная арнаментыка адсутнічае, замяняючыся выразнасцю і глыбінёй манахромнага маляўнічага тону, арыгінальнасцю тэкстуры самой тканіны \downarrow . І тады асаблівую выразнасць набывае сілуэт, створаны ў тым ліку і з дапамогай нетрадыцыйных відаў крою і фасонаў, што адлюстроўваюць сусветныя модныя тэндэнцыі адносна нядаўняга часу (боха-стыль). Так сустракаюцца ў сучасным масавым касцюме беларусаў, з аднаго боку, тэндэнцыя да глабалізацыі, а з другога – лакальныя традыцыі нашай народнай культуры, надаючы непаўторнае зачараванне, свежасць і арыгінальнасць, здавалася б, даўно забытай спадчыне нашых продкаў.

Ірына УКРАЖЭНКО,

саіскальнік Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка

ЗАХАВАННЕ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТРАДЫЦЫЙ У КАНТЭКСТЕ ТРАНСФАРМАЦЫІ КАШТОЎНАСНЫХ АРЫЕНЦІРАЎ ГРАМАДСТВА

УДК 316.73:[39+398](476)

Выяўлена, што для захавання духоўнасці беларускага народа неабходна апора на яго традыцыйныя маральныя каштоўнасці, якія заключаны ў народнай культуры. Аналіз эмпірычных даных сацыялагічных даследаванняў дазваляе раскрыць тэндэнцыі змен духоўных прыярытэтаў сучаснага грамадства. Умацаванне нацыянальнай ідэнтычнасці патрабуе абавязковай унутранай кансалідацыі этнасу і неабходнасці захавання фальклорных традыцый як маральнага стрыжня нацыі.

Ключавыя словы: *фальклорныя традыцыі, духоўнасць, народная культура беларусаў, каштоўнасныя арыенціры, глабалізацыя.*

It was found that in order to preserve the spirituality of the Belarusian people, it is necessary to rely on the traditional spiritual and moral values, which are included in the folk culture. An analysis of the empirical data of sociological researches made it possible to reveal the tendencies of changes in the spiritual priorities of modern society. The strengthening of national identity requires the obligatory internal consolidation of the ethnic group and the necessity to preserve folklore traditions as the moral core of the nation.

У сённяшняй сацыякультурнай і геапалітычнай сітуацыі выключна важнае навукова-гістарычнае і практычнае значэнне набываюць даследаванні этнакультурнай спадчыны з мэтай захавання і ўзнаўлення яе духоўнага патэнцыялу. У народнай культуры, традыцыях і звычаях, што стагоддзямі захоўвалі нашы продкі, закладзены асновы духоўнага росту чалавека, яго светаўспрымання, устойлівасць каштоўнасных арыенціраў і правіл паводзін. Традыцыі народа – гэта найбагацейшая крыніца ведаў, аснова годнага ладу жыцця, адна з найважнейшых дэтэрмінантаў гарманічнага развіцця сучаснага грамадства.

Духоўную аснову фальклорных традыцый як сукупнасці сістэмы традыцыйных ведаў і каштоўнасцей, што складаюць светапоглядны падмурак культуры, адлюстравалі Т. Валодзіна, І. Казакова, В. Калацэй, Т. Лук'янава, Т. Марозава, В. Новак, В. Прыемка і інш. Фальклорныя традыцыі як аксіялагічная сістэма соцыуму ў дынаміцы закрануты ў працах Р. Кавалёвай, З. Мажэйкі, А. Марозава, В. Шарай, І. Швед. Навукоўцы высока ацэньваюць значэнне народнай культуры для захавання духоўнасці нацыі, яе ідэнтычнасці і каштоўнасцэ-светапоглядных пазіцый (У. Конан, В. Лабачэўская, У. Мартынаў, А. Салікаў, А. Смолік і інш.).

У культуры беларускага народа, у яго фальклорных традыцыях закладзены знакавыя сэнсы ў выглядзе культурна-гістарычных кодаў, якія адлюстроўваюць звод маральных паняццяў і каштоўнасцей. Сярод шматлікіх кодаў культуры духоўны код раскрывае шлях да спасціжэння традыцыйных глыбінных ведаў: «Гэты код першапачаткова анталагічны, ён пранізвае ўсё наша быццё, абумоўлівае паводзіны і дзейнасць. З дапамогай духоўнага кода якраз і можа быць прад-

стаўлены “дух народа” (у разуменні В. Гумбальта): гэта сістэма маральных законаў, духоўных каштоўнасцей, выпрацаваных нацыяй у працэсе яе фарміравання...» [1, с. 177]. Найбольшую важнасць складае захаванне традыцыйных духоўна-маральных каштоўнасцей народа, на падмурку якіх выбудаваны духоўны код, што, у сваю чаргу, захавала нашу нацыю ў будучыні.

Нягледзячы на ўсе перыпетыі ХХ ст., беларускі народ перанёс у новае стагоддзе найбольш значныя каштоўнасці: любоў да Радзімы і сям'і, сяброўскія адносіны, добразычлівасць, гасціннасць, працавітасць, сумленнасць, веру ў Бога. Аднак цяпер назіраецца супярэчлівы стан духоўнасці сучаснага чалавека, трансфармацыя яго каштоўнасных арыенціраў, што і абумовіла неабходнасць усведамлення фальклорных традыцый як унутранага аксіялагічнага рэсурсу нацыі, здольнага супрацьстаяць працэсам духоўна-маральнай дэвіяцыі соцыуму. Як сцвярджае А. Смолік, “магістральным кірункам айчынай культуралогіі з’яўляюцца даследаванні разнастайных аспектаў сацыядынамікі духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа” [2, с. 113].

Мэта артыкула – правесці аналіз трансфармацыі традыцыйных каштоўнасных арыенціраў і паказаць магчымасць супрацьстаяння бяздумнай глабалізацыі праз захаванне фальклорных традыцый і іх трансляцыю ў будучыню.

Мы ставім задачу вызначыць фальклорныя традыцыі народа як нешта цэласнае – як дэтэрмінанты духоўнага ўдасканалення чалавека ў супярэчлівых умовах глабалізаванага свету. За аснову бярэцца магчымасць усведамлення важнасці традыцый, уключаных у жыццё сучаснага грамадства. Уважлівы аналіз навуковых азна-

чэнняў паняцця “фальклорныя традыцыі” запатрабаваў яго ўдакладнення і канкрэтызацыі.

Зыходзячы з выкладзенага, можна канстатаваць: *фальклорныя традыцыі* ўяўляюць сабой сістэму элементаў нематэрыяльнай народнай культуры, паходжанне якіх дэтэрмінавана культурнай маналітнасцю, кансерватызмам этнапсіхалагічных і сацыяльных структур; фальклорныя традыцыі забяспечваюць захаванне духоўна-каштоўнаснай асновы этнічнага менталітэту народа і яго вопыту, самаідэнтыфікацыю і самасвядомасць яго прадстаўнікоў, бесперапыннасць існавання нацыі ў часе; яны складаюцца з вуснай народнай творчасці, абрадаў, побытавых этнаграфічных з’яў і г. д., якія выступаюць спосабам захавання, перадачы і ўзнаўлення каштоўнаснасэсавай, маральна-эстэтычнай інфармацыі [3]. Сацыяльная рэальнасць у ідэале павінна фарміравацца на этнакультурным падмурку.

На жаль, можна гаварыць пра рознаскіраванасць працэсаў як пазітыўнага, так і негатыўнага характару, якія суіснуюць у сучасным грамадстве. Трансфармацыі закранулі практычна ўсе грамадскія інстытуты – эканоміку, палітыку, сферу культуры, адукацыю, сярод якіх духоўная сфера (а менавіта традыцыйнае каштоўнаснасэсавое ядро) аказалася найбольш адчувальнай да ўдараў глабальнай нестабільнасці. Фальклорная творчасць народа даступна для кожнага яго прадстаўніка. Разам з тым яна можа быць трансфармавана не ў лепшы бок: “...прыярытэт атрымліваюць такія інавацыйныя сцэнарыі, якія не проста ўзломліваюць і знішчаюць традыцыю, а, адаптуючыся да некаторых яе аспектаў, выбарчана і паступова яе трансфармуюць” [4, с. 187]. Адбываецца сутыкненне “новых (ліберальных) каштоўнасцей” і традыцыйных светапоглядных сэнсаў, якія цыркулююць у этнічнай культуры.

Небяспеку глабальных трансфармацый сучаснага соцыуму нясуць у сабе разбуральныя механізмы ў выглядзе культурнай уніфікацыі і стандартызацыі, нівелявання нацыянальнай культуры і нацыянальных адрозненняў. З іншага боку, гэтыя працэсы абвастрылі нарастанне супраціву, ахоўным лозунгам якога выступае этнічнае адраджэнне культур, захаванне іх самабытнасці, традыцыйных каштоўнасных арыенціраў. Бясконцыя перамены ўносяць карэктывы ў грамадскае быццё, глыбінныя змены ў нетрах сучаснага соцыуму набываюць усё больш устойлівы характар (дэпапуляцыя насельніцтва, аднадзетнасць, разводы, няпоўныя сем’і, дзеці-сіроты, адзінокія старыя). Усё гэта – вынік забывання традыцыйных каштоўнасцей нашых продкаў, “таму сучасная сацыякультурная сітуацыя патрабуе глыбокага асэнсавання каштоўнасных арыенціраў, стараннага прадумвання духоўных прыярытэтаў,

шляхоў іх увасаблення, здольных гарманізаваць тэхнагеннае грамадства” [5, с. 62].

Аналіз даследаванняў, праведзеных Інстытутам сацыялогіі НАН Рэспублікі Беларусь, а таксама даных Нацыянальнага статыстычнага камітэта Рэспублікі Беларусь дазваляюць параўнаць маральныя пазіцыі і арыенціры паводзін нашых суайчыннікаў у кантэксце міжпакаленчай трансляцыі духоўна-культурных каштоўнасцей нацыі. Пэўныя сацыяльныя паказчыкі раскрываюць карціну ўнутрысацыяльных змен беларускага народа. Аналіз паводзінскіх устаноў грамадства паказвае, ці кіруюцца нашы суайчыннікі правіламі і заповітамі, закладзенымі ў фальклорнай спадчыне, у прыватнасці ў прыказках і прымаўках.

Прыказкі і прымаўкі зафіксавалі духоўна-маральныя арыенціры, на якіх будавалі жыццё нашы продкі. Народныя выслоўі нагадваюць нам правілы сямейных адносін, перадаюць любоў да роднай зямлі. Так, сямейны дабрабыт складала гарманічнае адзінства мужчыны і жанчыны, аб’яднаных каханнем і родавымі традыцыямі (*Муж і жонка – найлепшая сполка; Калі Бог злучыць, то ніхто не разлучыць; Без сонейка свету не быць, без мілага нельга жыць*). У фальклорнай спадчыне паказаны ўзор сямейных адносін (*Толькі там Бог, дзе любоў; Сам Бог рад, калі ў сям’і лад; Згода будзе, а ня згода руйнуе; Навошта той клад, калі ў сям’і лад; Лепш драўляная згода, чым залатая сварка; Дзе ў сям’і лад, там і дзеці добра гадуецца*).

У кантэксце прыкладаў разгледзім агульныя каэфіцыенты шлюбаў і разводаў беларусаў з сярэдзіны ХХ ст. да цяперашняга часу (гл. табліцу).

Табліца каэфіцыентаў шлюбаў і разводаў беларускага насельніцтва.

Гады	Колькасць шлюбаў	Колькасць разводаў	На 1000 чалавек насельніцтва	
	Усё насельніцтва		шлюбаў	разводаў
1950	74 245	1 594	9,6	0,2
1960	90 252	5 757	11,0	0,7
1970	83 658	17 060	9,3	1,9
1980	97 461	31 214	10,1	3,2
1990	99 229	34 986	9,7	3,4
2000	62 485	43 512	6,3	4,4
2016	64 536	32 628	6,8	3,4
2022	57901	33980	6,3	3,7

Даныя табліцы сведчаць пра разбурэнне маральных асноў сямейна-шлюбных адносін: раней на 1000 чалавек прыпадала 9,6 шлюбаў і толькі 0,2 разводаў, а праз паўстагоддзя – на два шлюбы

адзін развод. Неабходна адзначыць, што да ХХ ст. разводы былі вельмі рэдкай і чужой з'явай сярод славянскіх народаў. Разводаў практычна не было ў дарэвалюцыйнай Расіі, бо скасаванне шлюбнага саюзу лічылася найцяжэйшым грахам [6]. Аднак, як сцвярджае А. Вішнеўскі, “па меры змены грамадскіх умоў, паступовай эмансіпацыі жанчын ужо ў дарэвалюцыйны час мяняліся погляды на каштоўнасці сужэнства...” [6, с. 52].

У Рэспубліцы Беларусь больш за 27 000 дзяцей жыве ў сацыяльна-небяспечным становішчы. Усяго на 31.12.2019 г. колькасць дзяцей-сірот і дзяцей, якія засталіся без апекі бацькоў, складала 23 733 (паводле Галоўнага інфармацыйна-аналітычнага цэнтра Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь). Статус біялагічных сірот маюць больш за 4000 дзяцей, а сацыяльных – 19 667, і гэта вялікая трагедыя.

Беларускі вучоны Ч. Кірвель, робячы спасылку на “Брытанскую энцыклапедыю” за 1911 г., паказаў, што ў Расійскай імперыі ў той час на 100 000 насельніцтва прыпадала 77 злачынцаў, у ЗША – у два разы больш, у Вялікабрытаніі – больш як у 5 разоў, а ў Германіі – больш як у 10 разоў [7]. Мяркуючы па зарэгістраваных злачынствах у Беларусі, іх колькасць на 100 000 чалавек насельніцтва ў 2011 г. вырасла да 1394. Параўнаўшы паказчыкі злачынстваў за 1911 і 2011 гг., убачым, што іх колькасць узрасла больш чым у 18 разоў! Праўда, у 2017 г. было зарэгістравана ўжо 909 злачынстваў, але да паказчыкаў 1911 г. яшчэ далёка. Дарэчы ўспомніць нашых продкаў, якія засцерагалі ад дрэнных учынкаў: *Сорам у кішэню не схаваеш; Рукі вымажаш – вадою памыеш, душу вымажаш – і мылам не адмыеш; Не рабі нікому бяды, бо сам яе сустрэнеш; Чужое ў карысць не пойдзе. Мудрыя людзі вучылі дзяцей заўсёды жыць згодна з сумленнем і праўдай: На праўдзе свет стаіць; Хто сумленне мае, той чужога не чапае; Абы сумленне чыстае; Чыя праўда – таго і сіла; Лепш горкая праўда, чым салодкая мана; Праўда наверх выйдзе.*

Яшчэ адносна нядаўна шматдзетнасць у сем'ях славянскіх народаў была натуральнай з'явай: *У каго дзеці, у таго і шчасце; Не тое багацце, што ляжыць, а тое, што бяжыць; Адно дзіця – не дзіця, двое дзяцей – палавіна дзіцяці, трое дзяцей – цэлае дзіця. А ў 2017 г. доля аднадзетных сем'яў складала 63%. Колькасць жа шматдзетных сем'яў на працягу апошніх некалькіх гадоў павялічылася з 5,5% усяго да 6% [8]. Цяпер у масавай свядомасці нават умацоўваецца стэрэатып шматдзетных сем'яў як праблемных (як правіла, у плане матэрыяльным), а асабістыя інтарэсы і эгацэнтрычныя каштоўнасці арыентацыі (кар'ерны рост, высокі матэрыяльны ўзровень жыцця, статус) паступова займаюць*

дамінантнае становішча ў параўнанні з каштоўнасцямі сямейнымі (бацькоўства, шлюб і г. д.). Гэта парушае гарманічныя адносіны ў сямейна-шлюбнай сферы, абумоўлівае іх беспрэцэдэнтную дэградацыю, фарміруючы негатыўныя змены ва ўсім грамадстве.

Раней пад адным дахам жыло некалькі пакаленняў сям'і, дзе кожны нёс адказнасць за сябе і блізкіх, будучы не індывідам, замкнёным на асабістых інтарэсах, а членам роду, які імкнецца да дасягнення ўсеагульнага добра. Згодна з традыцыямі нашых продкаў, шанаванне бацькоў было святым абавязкам дзяцей. Сёння ж, паводле статыстыкі, кожны трэці жыхар дома састарэлых мае блізкіх, але пры гэтым родныя наведваюць толькі 10% старых. “Культ продкаў быў нацыянальнай традыцыяй беларусаў. Беларуская сям'я вылучалася моцнай эмацыйнай сувяззю ўсіх яе членаў. І таму адмова ад клопату пра старых, аддаванне іх у дамы састарэлых успрымаецца як сапраўдная драма” [9].

Каштоўнасць сям'і ў нашых продкаў непаруўна звязана з паняццем “каштоўнасць роднай зямлі”. Народная мудрасць перадае сакральны характар стаўлення беларусаў да Радзімы: *Няма смачнейшай вадзіцы, як з роднай крыніцы; У сваім краю, як у раю; Родная зямелька – як зморанаму пасцелька; Дорага тая хатка, дзе нарадзіла матка; Радзіма – матка, чужына – мачыха.* Змены каштоўнасцей прыярытэтаў нашых суайчыннікаў у дачыненні да роднай зямлі адлюстроўваюцца ў адказах на пытанне “Што для вас у жыцці найбольш важнае?”. У 2004 г. сярод апытаных грамадзян рознага ўзросту адказ “абавязак перад Радзімай” далі 13,6%, а ў 2019 г. – толькі 7%, перавага была аддадзена “матэрыяльна забяспечанаму жыццю” – 50,5% (рэпрэзентатыўнае апытанне Інстытута сацыялогіі НАН Беларусі).

Такое становішча (пэўная адчужанасць ад родных традыцый) наўпрост звязана з дэструктыўнымі працэсамі ў сямейных адносінах: “Без шанавання свайго роду, родзічаў, бацькоў і настаўнікаў немагчыма служэнне свайму народу і Айчыне, а тым больш, чалавецтву... гарманічнасць гадавання і выхавання дзіцяці залежыць ад захаванасці родавых і народных традыцый...” [10, с. 124].

Адказваючы на пытанне «У якой меры вы адчуваеце агульнасць з групамі людзей, пра каго можна было б сказаць “гэта – МЫ”?» (2019), толькі 13,8% рэспандэнтаў засведчылі, што адчуваюць у поўнай меры агульнасць з людзьмі сваёй нацыянальнасці.

Добразыхлівасць, узаемадапамога, гасцінасць заўсёды былі ўласцівы беларусам (*Пажыві для людзей – пажывуць і для цябе; Дзе дружна, там і хлебна; Хата гасцямі багата; Дзе госць, там і Бог ёсць*). Вынікі маніторынгу, праведзе-

нага Інстытутам сацыялогіі НАН Беларусі, паказалі, што ў 2013 г. “дапамогу людзям” як важны жыццёвы прыярытэт назвалі толькі 14,7% рэспандэнтаў, у 2019 г. – 13,5%. Апярэджваюць названы паказчык “самарэалізацыя” (18,8% – 2013 г.; 19,2% – 2019 г.) і “самапавага” (17,6% – 2013 г.; 21,1% – 2019 г.), і гэта сведчыць пра рост індывідуалістычных тэндэнцый у сучасным грамадстве. Аднак існавала “яшчэ адна выдатная традыцыя, якая фарміравалася ў беларусаў і дзейнічала на працягу многіх стагоддзяў, – гэта традыцыя ўзаемадапамогі, талакі” [9]. На пытанне “Што (хто) дапамагае Вам спраўляцца з жыццёвымі праблемамі?” (2019) толькі 16,3% апытаных далі адказ “вера ў Бога дапамагае ў большасці сітуацый”. А, як вядома, захаванне веры спакон веку спалучана з захаваннем традыцыйнай ідэнтычнасці, самасвядомасці, а значыць і захаваннем народа ў цэлым (*Без Бога ні да парога; Хто у Бога не верыць, той усё грахом мерыць*).

Этнографы, фалькларысты другой паловы XIX ст., вывучаючы асаблівасці беларускага народа, адзначалі ў якасці адной з найважнейшых рыс працавітасць (*Сёння зробіш, а заўтра як знойдзеш; Раней устанеш, болей зробіш; Хто ўлетку гуляе, той узімку галадае; Хто дбае, той і мае; Адклад не ідзе ў лад*). А ў 2019 г. на пытанне “Што для вас у жыцці найбольш важнае?” толькі 28,8% насельніцтва выбралі адказ “цікавая праца, прафесія”. Адначасова рэспандэнты зрабілі акцэнт на важнасці “матэрыяльна забяспечанага жыцця” (50,5%). І амаль на апошнім месцы сярод праблем, якія выклікаюць найбольшую занепакоенасць у насельніцтва, апынуліся праблемы “характару ўзаемаадносін у сям’і” (толькі 10,7%).

Асэнсаванне гэтай інфармацыі прымушае кожнага неабякавага чалавека задумацца пра лёс свайго народа, яго фальклорныя традыцыі і каштоўнасныя арыенціры і пра тую духоўна-маральную спадчыну, якую ён перадае дзецям, бо нездарма казалі продкі: *Вялікага дуба з малым карэннем не бывае*.

Вынікі статыстыкі і даных сацыялагічных апытанняў сведчаць пра факт пашкоджання шматвяковага механізму, які стагоддзямі забяспечваў жыццёўстойлівасць беларускага народа. У супярэчлівых умовах сучаснасці сталі назірацца змены традыцыйных каштоўнасных арыенціраў са зрушэннем акцэнтаў на іншыя прыярытэты: “...сям’я як каштоўнасць захоўваецца, але трансфармуецца формы яе канкрэтнага ўвасаблення, гэта значыць сямейна-шлюбныя практыкі” [11, с. 306]. Аналіз трансфармацый сямейных адносін пацвердзіў паслабленне пазіцый традыцыйных каштоўнасцей.

Усё гэта сведчаць пра зніжэнне значнасці духоўнай спадчыны для нашых суайчыннікаў, што

з’яўляецца трывожным сігналам і заклікам да прыняцця неабходных мер у справе захавання і папулярызацыі этнакультурнай спадчыны, у першую чаргу сярод маладога пакалення. Неабходна асаблівае значэнне надаваць вывучэнню класічнага пласта фальклору. І не проста вывучаць песні і абрады, а “пранікнуцца духам, сэнсам, ідэяй, якія ў іх закладзены, іншымі словамі, памятаць, разумець і прымяняць сутнасць закону жыцця сваіх продкаў” [3, с. 15].

“Раскадзіраванне” фальклорных традыцый, усведамленне правіл і норм, атрыманых новымі пакаленнямі ад продкаў, дазваляць кожнаму змяніць сваю жыццёвую стратэгію і рэальныя паводзінскія мадэлі ў пазітыўным ключы.

Пераклад з рускай мовы.

Спіс літаратуры

1. **Маслова, В. А.** Духовный код и его представление в языке и культуре / В. А. Маслова // Наука – образованию, производству, экономике : матер. XVII (64) Региональной науч.-практ. конф., Витебск, 14–15 марта, 2012 г. : в 2 т. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2012. – Т. 1. – С. 175–177.
2. **Смолік, А. І.** Сацыядынаміка культуры як праблема поле беларускай культуралогіі / А. І. Смолік // Научный поиск в сфере современной культуры и искусства : матер. науч. конф. проф.-препод. состава, Минск, 26 ноября 2020 г. / БГУКИ. – Минск, 2021. – С. 113–117.
3. **Украженко, И. Н.** Фольклорные традиции как основа духовного потенциала народа / И. Н. Украженко // Веснік ГрДУ. Сер. 3, Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2021. – № 2. – С. 14–21.
4. **Стёпин, В. С.** XXI век – радикальная трансформация типа цивилизационного развития / В. С. Стёпин // Глобальный мир: системные сдвиги, вызовы и контуры будущего : XVII Междунар. Лихачевские науч. чтения, 18–20 мая 2017 г. – СПб. : СПбГУП, 2017. – С. 185–188.
5. **Мартынов, В. Ф.** Традиционные ценности в культуре техногенного мира / В. Ф. Мартынов // Культурное наследие в диалоге традиций : матер. форума писателей и культурологов Казахстана и Беларуси (Минск, 2 октября 2008 г.) / БГУКИ. – Минск, 2009. – С. 62–82.
6. **Вишневский, А. Г.** Демографическая модернизация России 1900–2000 / А. Г. Вишневский. – М. : Новое изд-во, 2006. – 601 с.
7. **Ренессанс России или гибель восточнославянского мира** [Электронный ресурс] // Золотой Витязь: славянский форум искусств. – Режим доступа: <http://www.zolotovyaz.ru/publications/renessans-rossii-ili-gibel-vostochnoslavyanskogo-mira/>. – Дата доступа: 05.06.16.
8. **Важные уроки демографии** [Электронный ресурс] // СБ. Беларусь сегодня. – Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/vazhnye-uroki-demografii.html>. – Дата доступа: 01.12.17.
9. **Уроки предков** [Электронный ресурс] // Минский курьер. – Режим доступа: <http://mk.by/2015/04/07/120640/>. – Дата доступа: 12.01.17.
10. **Ростовцев, В. Н.** Идеи развития. Ч. 1 / В. Н. Ростовцев, В. М. Ростовцева // Вести института современных знаний. – 2019. – № 2. – С. 120–125.
11. **Каргаполова, Е. В.** Семья как ценность современного общества (по итогам социологических исследований в Астраханской области Российской Федерации и в Республике Беларусь) / Е. В. Каргаполова, И. В. Лашук // Социологический альманах. – 2017. – № 8. – С. 305–313.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 30 мая 2023 г.

Вадзім УРУБЛЕЎСКІ,
кандыдат гістарычных навук

КАРАЊІ РОДУ ШАШАЛЕВІЧАЎ ДА ПАХОДЖАННЯ АНДРЭЯ МРЫЯ

УДК 929.52(476.4)

На падставе друкаваных перыядычных выданняў і архіўных крыніц Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі і Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь даследуецца паходжанне пісьменніка Андрэя Мрыя (Шашалевіча) і яго брата драматурга Васіля Шашалевіча. Аналізуецца і канкрэтызуецца звесткі пра час і месца нараджэння Андрэя Мрыя і яго сястры мастака і скульптара Анастасіі Грубэ. Выказваецца гіпотэза пра паходжанне па мужчынскай лініі з былых прыгонных сялян Сенненскага павета Магілёўскай губерні, што атрымалі вольнасць яшчэ да ўсеагульнай адмены прыгоннага права і займалі дробныя пасады ў мясцовым самакіраванні.

Ключавыя словы: *генеалогія, Андрэй Мрый, Магілёўскія губерньскія ведамасці, сяляне, духавенства, Сенненскі павет.*

On the basis of printed periodicals and archival sources of the National Historical Archive of Belarus and the National Archive of the Republic of Belarus, the origin of the writer of Andrey Mryi (Shashalevich) and his brother playwright Vasil Shashalevich is investigated. The information about the time and place of birth of Andrey Mryi and his sister, artist and sculptor Anastasia Grube, is analyzed and specified. The hypothesis is expressed about the male-line origin of the former serfs of the Sennenski district of the Magiliou province, who received freedom even before the general abolition of serfdom and held minor positions in local government.

Выбітны прадстаўнік беларускай літаратуры 1920–1930-х гг. – празаік, перакладчык і журналіст, аўтар сатырычнага рамана “Запіскі Самсона Самасуя” пра рэаліі савецкага жыцця 1920-х гг. – Андрэй Мрый (Андрэй Антонавіч Шашалевіч, 1893–1943). Сёлета адзначаецца яго 130-гадовы юбілей. Паходзячы з сям’і, дзе цанілася слова і ўменне яго данесці да адрасата, ён і яго брат драматург Васіль Антонавіч Шашалевіч (1897–1941) зрабілі значны ўнёсак у станаўленне беларускай літаратуры міжваеннага перыяду. Трагічны лёс абодвух братоў паўплываў на іх поўнае забыццё да часу рэабілітацыі Андрэя ў 1957 г., а Васіля – у 1955 г.

Сціплыя публіцыстычныя нататкі пра Андрэя Мрыя пачалі з’яўляцца ў савецкім друку з 1988 г., калі ў часопісе “Польмя” быў надрукаваны згаданы вышэй самы вядомы твор пісьменніка. Творчасці Мрыя прысвячаліся літаратуразнаўчыя даследаванні [1; 8], але асабістыя і сямейныя рэаліі жыцця становяцца больш асветленымі пасля выдання ўспамінаў яго дачок Аксаны Андрэеўны Рухінай і Наталлі Андрэеўны Прушынскай, апублікаваных у 2019 г. [19].

Дзякуючы ўспамінам А. Рухінай і Н. Прушынскай, матэрыялам хатняга архіва апошняй магчыма разабрацца ў карціне сямейна-роднасных сувязяў пакалення братоў Шашалевічаў, даведацца пра сям’ю Андрэя Мрыя, яго брата Васіля, сяцёр Антаніны, Анастасіі і Ксеніі¹, сваякоў Зыкавых. У прыватнасці, на падставе ўспамінаў мы дазнаемся пра паходжанне жонкі аўтара “Запісак...” Сафіі Андрэеўны Зыкавай, сям’я якой належала да праваслаўнага духавенства Магілёўскай епархіі. Дзед па лініі

маці – Андрэй Сямёнавіч Зыкаў (пам. у 1939 г.) – протаіерэй, настояцель Мікалаеўскай царквы ў сяле Палуж Палужскай воласці Чэрыкаўскага павета (цяпер вёска Палуж 1 Яноўскага с/с Краснапольскага раёна Магілёўскай вобласці). Ён меў вялікую сям’ю і валодаў багатай бібліятэкай з рэлігійнай і свецкай літаратурай. Яго жонка Марыя Міхайлаўна Бекарэвіч таксама паходзіла з духавенства (пам. 1941/1944) [19, с. 128–129]. Паводле сямейнага падання, брат Марыі, у манастве Філіп, быў магілёўскім архіепіскапам, аднак гэта не пацвярджаецца незалежнымі крыніцамі.

Прыналежнасць сям’і валаснога пісара Антона Дзямянцэвіча Шашалевіча і святара-протаіерэя Андрэя Сямёнавіча Зыкава да нешматлікай інтэлігенцыі сяла Палуж прадвызначыла знаёмства іх дзяцей Андрэя і Сафіі, у шлюбе якіх нарадзілася чацвёрта дзяцей: Юрый (1929), Артур (1931), Аксана (1932) і Наталля (1939). Нетыповае для магілёўскага духавенства прозвішча *Зыкаў* можа тлумачыцца адносна познім пераводам Сямёна Зыкава ў Магілёўскую губерню, магчыма, ужо пасля паўстання 1863–1864 гг. Яго ўнук і швагер пісьменніка Мікалай Андрэевіч Зыкаў называе месцам жыхарства Сямёна мястэчка Прапойск (цяпер Слаўгарад) на той час Быхаўскага павета Магілёўскай губерні [19, с. 129].

Пры канструяванні радаводу першаснай з’яўляецца дата нараджэння. Адносна даты нараджэння Андрэя Мрыя няма адназначнасці. У літаратуры пад ёю праходзіць 1 верасня па старым стылі і 13 верасня па новым. Сама Наталля Прушынская адзначае, што ў следчай справе бацькі ёсць згадка толькі пра жнівень 1893 г. Адштурхнёмся ад дня памяці мучаніка Андрэя Страцілата, які прыпадае на 19 па старым і 31 жніўня па новым стылі, у якасці ўмоўнага перыяду падзеі. Пра дачыненне дня

¹ У сям’і Антона Дзямянцэвіча і Еўфрасінні Фамінічны Шашалевічаў было 9 дзяцей: 1) Н., 1883?; 2) Н., 1885?; 3) Н., 1888?; 4) Н., 1890?; 5) Антаніна, 1892?; 6) Андрэй, 1893–1943; 7) Анастасія, 1895–1925; 8) Васіль, 1897–1941; 9) Ксенія, 1900–1971.

памяці святога Андрэя Страцілата да хрышчэння пісьменніка сведчыла і яго ўдава [19, с. 136].

У якасці месца нараджэння Андрэя Шашалевіча Н. Прушынская называе сяло Доўгавічы Доўгавіцкай воласці Чэрыкаўскага павета (цяпер вёска Ракшынскага с/с Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці), дзе яго бацька непрацяглы час выконваў пісарскія абавязкі. Праўдападобна, што і гэтая інфармацыя паходзіць са следчай справы. Пры гэтым даследчыца спасылаецца на страту архіва доўгавіцкай Раства-Багародзіцкай царквы [19, с. 136]. Сёння вядома, што метрычныя кнігі і фрагменты кніг прыхода ў Доўгавічах былі значна пашкоджаны, але зберагліся звесткі пра хрышчаных за 1857–1874, 07–09.1893, 04.1894–11.1895, 1898–1910, 07.1911, 1912–1918 гг., шлюбаваных за 1866–1867, 1869–1870, 1900–1901, 1905–1910, 1913–1917 гг. і памерлых за 1866–1867, 1869–1870, 1900–1902, 01–02.1903, 1905–1910, 1913–1917 гг. [20].

Кніга хрышчаных за 1893 г. моцна пацярпела, ёсць сляды пажару, яна змяшчае і разрозненыя аркушы з метрык іншых цэркваў. Аднак за прамежак з 8 жніўня да 26 верасня захаваліся ўсе метрычныя запісы (абышлося без вырваных ці абвугленых аркушаў). Разам з тым шуканай інфармацыі пра хрышчэнне Андрэя няма [14]. У наступнай па храналогіі метрычнай кнізе запісы, датычныя доўгавіцкай царквы, зберагліся за красавік 1894 – лістапад 1895 г. Запісу пра хрышчэнне Анастасіі (па мужу Грубэ), сястры Андрэя і Васіля, чыё нараджэнне адносіцца да 1895 г., тут таксама няма. Аднак ёсць запісы пра хрышчэнне валасным пісарам Доўгавіцкай воласці селянінам Антоніем Дзяменцьевым Шашалевічам 20 красавіка 1894 г. дзвюх дзяўчынак – Евы Мікалаеўны Бекарэвіч, унучкі спачылага доўгавіцкага святара, і Аляксандры Яўціхіеўны, дачкі доўгавіцкага селяніна [13, арк. 71 адв. – 72]. У тым жа годзе 2 чэрвеня Антоній хрысціў хлопчыка Аляксандра, сына настаўніка Доўгавіцкага народнага вучылішча Феакціста Пятровіча Шафраноўскага, які паходзіў з сялян сяла Машчоны Латыгаўскай воласці Сенненскага павета [13, арк. 73].

Такім чынам, можна дапусціць, што Андрэй Мрый, верагодней за ўсё, сапраўды ўраджэнец сяла Доўгавічы, аднак яго нараджэнне адносіцца не да другой паловы жніўня – верасня 1893 г., а да іншага календарнага перыяду: лістапад – снежань 1893 г. Менавіта ў гэты перыяд па старым і новым стылі адзначаецца дзень памяці Андрэя Першазванага – 30 лістапада (13 снежня).

Паколькі Антоній Шашалевіч і яго жонка Еўфрасіння з другой паловы 1894 г. ужо не згадваюцца ў метрыках Доўгавіцкай царквы як бацькі ці ўспрыемнікі пры хросце, то гэта дае падставы меркаваць пра іх ад'езд у Мхінічы, дзе і нарадзілася Анастасія, а потым і Васіль. Метрычных кніг мхініч-

кай Траецкай і палужскай Мікалаеўскай цэркваў не збераглося (страчаны ў складзе Краснапольскага раённага архіва ў жніўні 1941 г. [2]). Мхінічы – старажытнае сяло ў межах сучаснага Краснапольскага раёна Магілёўскай вобласці, адселенае пасля аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі ў 1986 г. Другім варыянтам месца нараджэння Анастасіі Грубэ застаюцца Доўгавічы, а часам з'яўлення на свет можа быць снежань 1895 г., па якім не захавалася запісаў. Аднак менавіта ў гэтым месяцы адзначаецца прысвятак Анастасіі Вузававіцельніцы – 22 снежня (4 студзеня).

У адрозненне ад сям'і жонкі паходжанне Андрэя Мрыя не было звязана з Чэрыкаўскім паветам. Пра гэта пераканальна сведчаць друкаваныя выданні за 1877–1912 гг., якія лакалізуюць пражыванне носьбітаў бацькоўскага прозвішча абшарамі Зарэчна-Талачынскай воласці Сенненскага павета. Так, Фадзей Дзяменцьевіч Шашалевіч у 1912 г. згадваецца ў спісе выбаршчыкаў у Дзяржаўную думу як праваслаўны жыхар мястэчка Новы Талачын (другое найменне Зарэчнага Талачына), уласнік дома коштам у 400 рублёў [7]. У 1914 г. Феадосій Дзяменцьевіч Шашалевіч адзначаны як старшыня Зарэчна-Талачынскага крэдытнага таварыства Сенненскага павета [18]. У 1925 г. ён таксама пражываў у Талачыне і яго сям'я складалася з васьмі чалавек [9, арк. 74]. Схіляемся да таго, што Фадзей і Феадосій Дзяменцьевічы – родныя браты Антона (Антонія) Дзяменцьевіча Шашалевіча – бацькі літаратараў.

Сам Антон Дзяменцьевіч Шашалевіч згадваецца ў спісе асоб, якія падлягалі прызыву ў войска ў 1877 г. па першым участку Сенненскага павета як народжаныя ў 1856 г. [4]. На падставе звестак Прушынскай пра гібель Антона ад апёкаў пасля пажару ў Палужы мы можам акрэсліць гады яго жыцця прамежкам часу ў 1856–1902 гг. [19, с. 137].

Становішча Фадзея, Антона і Феадосія Шашалевічаў у сацыяльнай іерархіі сведчыць, што яны былі пісьменнымі, а значыць, атрымалі адукацыю. Адпаведна іх бацька Дзяменцій Шашалевіч таксама мог праявіць сябе ў сацыяльным жыцці. Так, у спісах асоб, абраных Чэрыкаўскай часовай камісіяй у акруговыя і запасныя прысяжныя засядацелі па Чэрыкаўскім павеце для прысутнасці на судовых пасяджэннях Магілёўскага акруговага суда, у 1889 г. адзначаецца валасны пісар Шашалевіч Дзяменцій Алякс(ееў/андраў) [6]. Вынікае, што Дзяменцій са старэйшым сынам на гэты час ужо жылі ў Чэрыкаўскім павеце, а Фадзей і Феадосій засталіся на Талачыншчыне.

Па звестках Сенненскай павятовай па воінскіх справах прысутнасці Аляксандр Іосіфаў Шашалевіч (1861 г. н.) называецца ў метрычнай выпісцы сынам “благороднаго” [5]. У сваю чаргу і Антоній Дзяменцьевіч Шашалевіч адзначаецца ў метрыцы за 1856 г.

як сын двараніна мястэчка Бялынічы Магілёўскага павета [3]. Мяркуецца, што асобныя вольныя ад прыгону Шашалевічы да таго, як прыпісацца да мяшчан, спрабавалі даводзіць дваранскае паходжанне, але да 1863 г. зрабіць гэта не змаглі.

У 1925 г. у межах Талачынскага раёна Аршанскай акругі фіксуецца 21 гаспадар з прозвішчам *Шашалевіч* (*Шашалевич*, *Шешалевич*, *Шишалевич*) [9; 10]. Пры гэтым у мястэчку Талачын пражывала 11 гаспадароў [9, арк. 72 адв., 74, 74 адв., 76, 76 адв.], дзевяць з якіх паводле імён па бацьку з'яўляюцца нашчадкамі сям'і селяніна Фамы Несцеравіча Шашалевіча (каля 1808 г. н.), што ў 1858 г. жыў у мястэчку Зарэчны Талачын Сенненскага павета і належаў да падданных Вінцэнта Славінскага [11, арк. 584 адв. – 585]. Аднак сям'я Феадосія Дзяменцэвіча з'яўляецца тут выключэннем.

Магчымай падаецца гіпотэза, што Дзяменцый Шашалевіч (каля 1825 г. н.) некаторы час служыў у памешчыка пісарам і разам з сям'ёй атрымаў вольную яшчэ да адмены прыгоннага права, гэта дазволіла яму набыць у мястэчку ўласнасць, прыпісацца да мяшчан (верагодна сенненскіх) і рабіць кар'еру дробнага павятовага чыноўніка. Розныя згадкі прадстаўнікоў сям'і ў другой палове XIX ст. як дваран ці сялян уяўляюцца нам памылковымі.

У якасці прыкладу сацыяльнага ліфта, які мог адбыцца з Шашалевічамі, згадаем выпадак з былым селянінам Мацвеем Адамавым Дарашкевічам (каля 1819 г. н.), які паводле інвентару фальварка Емельянова Суражскага павета Віцебскай губерні за 1847 г. служыў пісарам памешчыка Ігната Кудзіновіча [16, арк. 41 адв. – 42]. У сакавіку 1850 г. ён быў адпушчаны на волю з умовай [17, арк. 768 адв. – 769], да віцебскіх мяшчан залічаны 31 ліпеня 1862 г. за № 8083 [15, арк. 204 адв. – 206].

Высвятленне паходжання маці пісьменніка ўскладняецца з-за адсутнасці звестак пра яе дзівочае прозвішча. Паводле І. Чыгрына, Еўфрасіня Фамінічна была дачкой псаломшчыка і памерла ў Мінску ў 1933 г. [21, с. 334]. Ускосна гэта пацвярджаецца другой дачкой Андрэя Мрыя – Аксанай Рухінай [19, с. 15]. Улічваючы, што Андрэй быў шостым дзіцем Еўфрасіні, шлюб з Антонам Шашалевічам яна магла заключыць каля 1881/1882 г. прыкладна ў 21/22-гадовым узросце. Калі месцам нараджэння з'яўляўся Сенненскі павет, то лагічна звярнуцца да метрычных кніг Сенненскага павета за 1860 г., дзе згадваліся псаломшчыкі-дзячкі мясцовых праваслаўных цэркваў. Так, удалося выявіць звесткі пра Фаму Матыска, дзячка Траецкай царквы ў Белай Царкве, і Фаму Савіцкага, дзячка Пятра-Паўлаўскай царквы ў сяле Урэц (Гурэц) [12]. Іншыя зачэпкі да паходжання Еўфрасіні на сёння адсутнічаюць.

Дадзенае даследаванне вызначыла паходжанне Андрэя Мрыя і Васіля Шашалевіча па мужчынскай лініі з сялян, а потым дробных чыноўнікаў Зарэчна-Талачынскай воласці Сенненскага павета, а па жаночай лініі – з духавенства, верагодна, Сенненскага павета.

Спіс літаратуры

1. Драздова, З. У. Творчасць А. Мрыя і Л. Калюгі: стылявыя асаблівасці / З. У. Драздова. – Мінск, 1997. – 141 с.
2. Жумарь, С. В. Уничтожение районных архивов Беларуси в 1941–1944 гг. / С. В. Жумарь // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2008. – Вып. 9. – С. 108–117.
3. Могилевские губернские ведомости. – № 31. – 20.04.1877 г. – С. 116.
4. Могилевские губернские ведомости. – № 37. – 11.05.1877 г. – С. 138.
5. Могилевские губернские ведомости. – № 19. – 06.03.1882 г. – С. 71.
6. Могилевские губернские ведомости. – № 97. – 03.12.1888 г. – С. 2.
7. Могилевские губернские ведомости. – № 62. – 08.08.1912 г. – С. 5 (неоф. часть).
8. Назарай, В. Ф. Тайнапіс Андрэя Мрыя: Падтэкст рэалій у творчасці пісьменніка / В. Ф. Назарай. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – 360 с.
9. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 30. Воп. 2. Спр. 1528. – Спіс гаспадарак мястэчка Талачын Талачынскага с/с Талачынскага р-на Аршанскай акругі, 01.01.1925 г.
10. НАРБ. – Ф. 30. Воп. 2. Спр. 1529. – Спіс гаспадарак мястэчка Талачын Талачынскага с/с Талачынскага р-на Аршанскай акругі, 01.01.1925 г.
11. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2151. Воп. 1. Спр. 103. Арк. 571–675. – Рэвізская сказка маёнтка Талачын Сенненскага павета Магілёўскай губерні, уласнасці Вінцэнта Славінскага, 1858 г.
12. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 2. Спр. 188. – Метрычная кніга аб хросце па цэрквах Сенненскага павета Магілёўскай губерні, 1860 г.
13. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 12. Спр. 340. – Метрычная кніга аб хросце доўгавіцкай Раства-Багародзіцкай царквы Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні, 1894–1895 гг.
14. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 12. Спр. 370. – Метрычная кніга аб хросце доўгавіцкай Раства-Багародзіцкай царквы Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні, 1893 г.
15. НГАБ. – Ф. 2496. Воп. 1. Спр. 2617. – Пасямейны спіс мяшчан-хрысціян гор. Віцебск Віцебскай губерні, 1883 г.
16. НГАБ. – Ф. 2635. Воп. 1. Спр. 1575. – Інвентар вёскі Загарадна фальварка Емельянова Суражскага павета Віцебскай губерні, уласнасці Ігната Кудзіновіча, 1847 г.
17. НГАБ. – Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 105. Арк. 760 адв. – 769. – Рэвізская сказка вёскі Загарадна фальварка Емельянова Суражскага павета Віцебскай губерні, уласнасці Ігната Кудзіновіча, 1850 г.
18. Памятные книжки Могилевской губернии на 1914 г. – Могилев : Губернская типография, 1914. – С. 250.
19. Прушинская, Н. А. Незримо рядом: Памяти Андрэя Мрыя і Васіля Шашалевіча / Н. А. Прушинская, О. А. Рюхина. – СПб., 2019. – 202 с.
20. Церкви : Межфондовый предметный указатель по метрическим книгам, брачным обыскам, исповедным ведомостям, спискам прихожан православных, униатских, старообрядческих церквей из фондов Национального исторического архива Беларуси. – Версия от 08.04.2021.
21. Чыгрын, І. П. Мрый Андрэй / І. П. Чыгрын // Беларускі пісьменнікі : біябібліграфічны слоўнік / пад рэд. А. І. Мальдзіса. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 334–335.

КАЛЫСКА ПІСЬМЕНСТВА І КНІГАДРУКАВАННЯ – СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСЬ

КРЫЖАВАНКА

сваім” – слова з верша “Родная мова” Максіма Танка. **16.** Імя каралевы Францыі, унучкі полацкай княгіні Рагнеды, якая адна ва ўсім каралеўскім двары была пісьменнай. **17.** Сымон ... – прозвішча беларускага паэта, гісторыка, філосафа XVI ст., першая праца якая на беларускай мове “Катэхізіс” была надрукавана ў Нясвіжскай друкарні ў 1562 г. **18.** Тое, што і справа (разм.). **20.** “... Еўфрасіні Полацкай” – кніга, помнік усходнеславянскай літаратуры XII ст. **22.** “Будзе цешыць ... шчодры ураджай” – слова з верша Антона Анісовіча. **24.** Салодкія стравы, якія падаюцца ў канцы абеду. **26.** Імя полацкага князя, сына Рагнеды, які за любоў да чытанія ахарактарызаваны ў летапісе як князь-кніжнік. **27.** *Адзітаюць ружы, падаюць халодныя ...* (прыкмета). **28.** ... Полацкі – імя беларускага пісьменніка, філосафа-асветніка XVII ст., які вучыў грамаце дзяцей расійскага цара.

Па гарызанталі: **1.** Горад, дзе 500 гадоў таму была ўпершыню выдадзена паэма “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага. **5.** ... Фёдарай (Хведаровіч) – імя кнігавыдаўца – асветніка XVI ст., які, як лічаць многія даследчыкі, нарадзіўся на тэрыторыі сучаснай Беларусі і паходзіць з беларускага шляхецкага роду Рагозаў. **7.** Еўсцігней ... – прозвішча беларускага акцёра, рэжысёра, драматурга, аднаго са стваральнікаў беларускага прафесіянальнага тэатра (10 жніўня – 145 гадоў з дня яго нараджэння). **8.** Падвесны асвятляльны прыбор. **10.** У вершаскладанні – памер верша, стапа. **12.** “Любіце і шануйце, як святыню, роднае ...”, з якім вас літасцівы Бог на свет пусціў” – слова з выказвання Францішка Скарыны. **15.** “... праясе цябе, родная мова, / Святлом незгасальным у сэрцы

Па вертыкалі: **1.** Клёцка, начыненая фаршам. **2.** ... з *хаты – мышы на стол* (прыказка; 8 жніўня – Сусветны дзень ...). **3.** Тое, што і жаргон. **4.** *Кветкам патрэбна сонца, а чалавеку – ...* (прыказка). **6.** Супольнае абмеркаванне якога-небудзь пытання. **9.** Даўнія друкаваныя кнігі. **11.** “Тураўскае ...” – адзін з найстарэйшых помнікаў славянскай пісьменнасці. **13.** Пазбаўленне сувязі з чым-небудзь. **14.** Аднадзямнаццаць. **17.** Кніжка для першапачатковага навучання грамаце; тэрмін, які ўпершыню ўжыў беларускі друкар і асветнік, ураджэнец Магілёва Спірыдон Собаль. **19.** Гаручая вадкасць, якая выкарыстоўваецца ў тэхніцы, медыцыне. **21.** Тонкая сятчатая тканіна. **23.** Першапачатковыя веды. **25.** *Для добрага друга ... вёрст не крук* (прыказка).

Адказы:

Па гарызанталі: 1. Кракаў; 5. Іван; 7. Міровіч; 8. Люстра; 10. Метр; 12. Слова; 15. Народ; 16. Ганна; 17. Будня; 18. Дзела; 19. Апетон; 21. Цюль; 23. Азя; 25. Сем.
Па вертыкалі: 1. Кніжка; 2. Корт; 3. Апро; 4. Мір; 6. Нарада; 9. Старадарка; 11. Евангеліе; 13. Адрыв; 14. Эгода; 17. Буквар; 20. Жыціе; 22. Вока; 24. Дасерт; 26. Ізяслаў; 27. Росы; 28. Сімвон.

Склаў **Лявон ЦЕЛЕШ**.

РУП «Выдавецтва “Адукацыя і выхаванне”». 220070, г. Мінск, вул. Будзённага, 21, тэл./факс (017) 257-91-49, e-mail: aiv@aiv.by, www.aiv.by.

Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + К).

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 263-35-17, рэдактараў (017) 263-34-79, (017) 263-24-69, факс (017) 263-07-40.
E-mail: mail@rod-slova.by
rod-slova.by

Выход у свет 31.08.2023. Фармат 60×84 1/8. Папера афсетная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 11,39.

Ул.-выд. арк. 11,25. Тыраж 485 экз. Зак. 885.

Надрукавана ў ВДУП “Друкарня Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі”. 220030, Мінск, пл. Свабоды, 23-103. ЛП № 02330/54 ад 12.08.2013.

© РУП «Выдавецтва “Адукацыя і выхаванне”», 2023

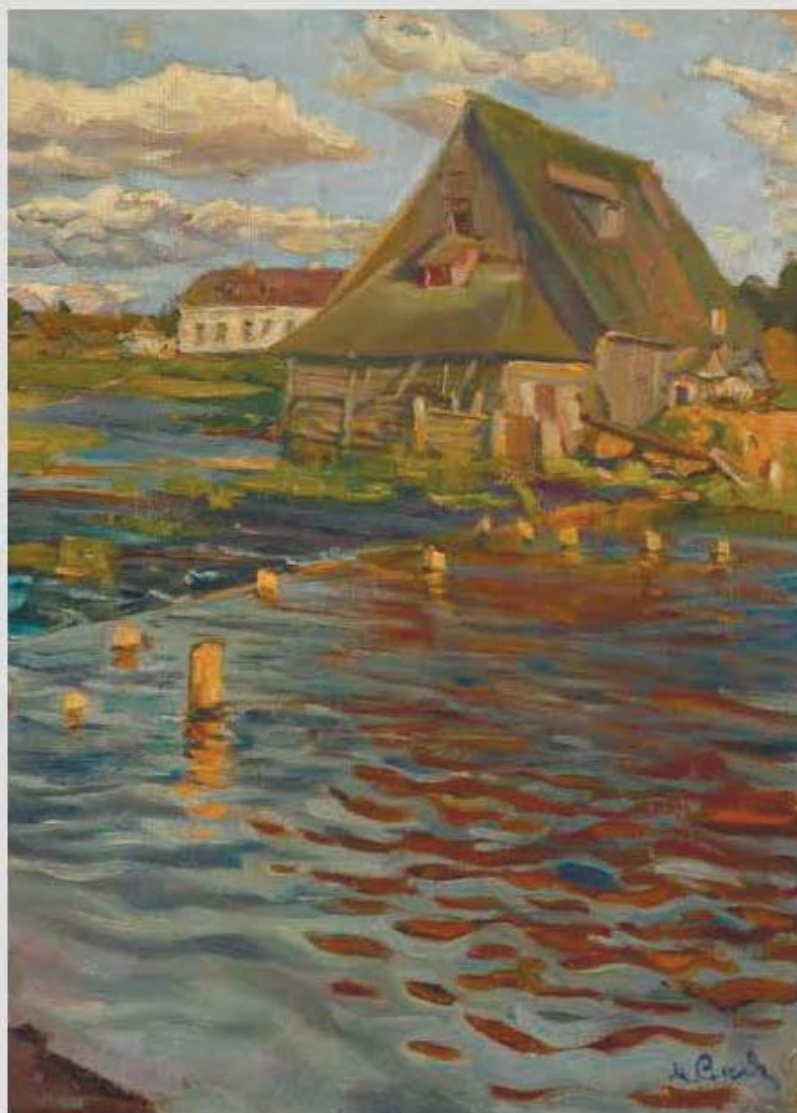
ДА 500-ГОДДЗЯ ВYДАННЯ “ПЕСНІ ПРА ЗУБРА” МІКОЛЫ ГУСОЎСКАГА

Аліса Троцкая.
Мігатлівае мінулае будучыні.
2023 г. Лічбавы друк.

СА ЗБОРУ НАЦЫЯНАЛЬНАГА
МАСТАЦКАГА МУЗЕЯ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Майсей Сляпян.
Клябанскі млын.
1925 г. Фанера, палатно, алей.

АРХІТЭКТУРНАЯ СПАДЧЫНА

ISSN 0234-1360

